

MINISTERUL EDUCAȚIEI, CULTURII ȘI CERCETĂRII
INSTITUTUL DE ISTORIE

REVISTA

DE

ISTORIE
A MOLDOVEI

Nr. **1-2** (121-122)
ianuarie-iunie
2020

Chișinău, 2020

FONDATOR: Institutul de Istorie al Academiei de Științe a Moldovei.
Revista de Istorie a Moldovei apare din 1990.

INSTITUTUL
CULTURAL
R O M Â N

Revista apare cu sprijinul financiar al Institutului
Cultural Român, București

REDACTIA:

Gheorghe COJOCARU, dr. hab. conf. univ. (*redactor-șef*)

Nicolae ENCIU, dr. hab. conf. univ. (*redactor-șef-adjunct*)

Constantin UNGUREANU, dr. hab., conf. univ. (*secretar responsabil*)

Redactor: Ion NEGREI

Tehnoredactare: Editura LEXON-PRIM

COLEGIUL DE REDACȚIE:

Nicolae CHICUȘ, dr. conf. univ.

Gheorghe CLIVETI, dr. prof. univ. (România)

Ovidiu CRISTEA, dr. prof. univ. (România)

Demir DRAGNEV, dr. hab. prof. univ., membru coresp. al AȘM

Academician Andrei EȘANU, dr. hab. prof. univ.

Ion ȘIȘCANU, dr. hab. prof. univ.

Gheorghe NEGRU, dr. conf. univ.

Stella GHERVAS, dr. prof. univ. (Franța)

Victor IȘCENKO, dr. conf. univ. (Rusia)

Paolo MALANIMA, dr. prof. univ. (Italia)

Academician Ioan-Aurel POP, dr. prof. univ. (România)

Igor ȘAROV, dr. conf. univ.

Anatol ȚĂRANU, dr. conf. univ.

Ion VARTA, dr. conf. univ.

- ☐ Autorii poartă responsabilitatea pentru conținutul articolelor publicate.
- ☐ Opiniile autorilor nu reflectă neapărat opinia Colegiului de redacție.

SUMAR

STUDII

Andrei EMILCIUC, REGIMUL IMPORTULUI DE SARE DIN PRINCIPATUL MOLDOVEI ÎN IMPERIUL RUS PRIN VĂMILE BASARABIEI (1812-1859)	5
Ion GUMENĂI, EVOLUȚIA DEMOGRAFICĂ ȘI VIAȚA MORAL – SPIRITUALĂ A COMUNITĂȚII ARMENEȘTI DIN CHIȘINĂU (MIJLOCUL SEC. XVIII – ÎNCEPUTUL SEC. XX)	19
Максим ОСЬКИН, ВОЕННОПЛЕННЫЕ РУМЫНЫ В РОССИИ: ТРАНСИЛЬВАНСКИЕ ДОБРОВОЛЬЦЫ МЕЖДУ ПЛЕНОМ И ФРОНТОМ	35
Rodica JUGRIN, INTERPELĂRI ÎN PARLAMENTUL ROMÂNIEI ÎNTREGITE DESPRE ACȚIUNILE LUI EDUARD FISCHER ÎN BUCOVINA	47
Mihai Teodor NICOARĂ, EMMANUEL DE MARTONNE ET LES FRONTIÈRES DE LA GRANDE ROUMANIE. DIPLOMATIE ET POLITIQUE	64
Elena CHIABURU, CÂTEVA CONSIDERAȚII PE MARGINEA TRILOGIEI MITROPOLITUL GURIE GROSU	80
Anatol ȚARANU, POLITICĂ FISCALĂ ÎN MOLDOVA SOVIETICĂ ÎN ANUL 1944: IMPACTUL ASUPRA FOAMETEI	99
Alexandru MALACENCO, COMISARIATUL POPORULUI PENTRU SECURITATEA STATULUI AL RSS MOLDOVENEȘTI: STRUCTURA ORGANIZATORICĂ (1944-1946)	118
Mariana BAGRIN, STATUTUL ȘI ROLUL FEMEII BASARABENE ÎN ZIARELE DIN RSSM ÎN PRIMELE DECENII POSTBELICE (1944-1964)	133
Virgiliu BÎRLĂDEANU, LOCURI ȘI POLITICI ALE MEMORIEI ÎN ESTUL REPUBLICII MOLDOVA: DE LA MITURI SEPARATISTE LA AMNEZIA POST-TOTALITARĂ (I)	143
Mariana BULMAGA, RECONFIGURĂRI POLITICE ÎN ZONA MĂRII NEGRE: VIZITA PREȘEDINTELUI TURC SULEYMAN DEMIREL ÎN REPUBLICA MOLDOVA (1-3 Iunie 1994)	151

ISTORIOGRAFIE

Nicolae FUȘTEI, RELAȚIILE DINTRE STATUL SOVIETIC ȘI CULTELE RELIGIOASE ÎN ANII 1940-1965. ISTORIOGRAFIA PROBLEMEI	161
--	-----

DOCUMENTAR

Gheorghe COJOCARU, O EVALUARE A GARANȚILOR FRANCO-BRITANICE ACORDATE ROMÂNIEI LA 13 APRILIE 1939	184
--	-----

RECENZII

ANDRONIC POPOVICI, ARHIMANDRIT, ISTORIA SFINTELOR MĂNĂSTIRI NEAMȚ ȘI SECU. EDITOR ION GUMENĂI	191
Igor CERETEU ІГОР ЛИЛЬО, ГРЕКИ НА ТЕРИТОРІЇ РУСЬКОГО ВОЕВОДСТВА У XV-XVIII СТ.	195
Valentin CONSTANTINOV	

VIAȚA ȘTIINȚIFICĂ

O NOUĂ EDIȚIE A OPERELOR LUI DIMITRIE CANTEMIR	197
Andrei PROHIN	

CONTENTS

STUDIES

Andrei EMILCIUC, THE REGIME OF SALT IMPORTING FROM THE PRINCIPALITY OF MOLDOVA INTO THE RUSSIAN EMPIRE THROUGH THE CUSTOMS OF BESSARABIA (1812-1859)	5
Ion GUMENĂI, DEMOGRAPHIC EVOLUTION AND MORAL-SPIRITUAL LIFE OF THE ARMENIAN COMMUNITY IN CHISINAU (MID-18TH CENTURY – EARLY 20TH CENTURY)	19
Максим ОСЬКИН, ROMANIAN PRISONERS OF WAR IN RUSSIA: THE TRANSYLVANIAN VOLUNTEERS BETWEEN CAPTIVITY AND THE FRONT	35
Rodica JUGRIN, INTERPELLATIONS IN THE GREATER ROMANIAN PARLIAMENT ON THE EDUARD FISCHER'S ACTIONS IN BUCOVINA	47
Mihai Teodor NICOARĂ, EMMANUEL DE MARTONNE AND THE BORDERS OF THE GREATER ROMANIA. DIPLOMACY AND POLITICS	64
Elena CHIABURU, SOME CONSIDERATIONS ON THE TRILOGY METROPOLITAN GURIE GROSU	80
Anatol TARANU, THE FISCAL POLICY IN SOVIET MOLDOVA IN 1944: THE IMPACT ON THE HUNGER	99
Alexandru MALACENCO, PEOPLE'S COMMISSARIAT FOR STATE SECURITY OF THE MOLDOVAN SSR: ORGANIZATIONAL STRUCTURE (1944-1946)	118
Mariana BAGRIN, THE STATUT AND ROLE OF BESSARABIAN WOMEN IN MSSR NEWSPAPERS IN THE FIRST POST-WAR DECADES (1944-1964)	133
Virgiliu BÎRLĂDEANU, PLACES AND POLICIES OF MEMORY IN THE EAST OF THE REPUBLIC OF MOLDOVA: FROM SEPARATIST MYTHS TO POST-TOTALITARIAN AMNESIA (I)	143
Mariana BULMAGA, POLITICAL RECONFIGURATIONS IN THE BLACK SEA REGION: THE VISIT OF THE TURKISH PRESIDENT SULEYMAN DEMIREL TO THE REPUBLIC OF MOLDOVA (1-3 JUNE 1994)	151

HISTORIOGRAPHY

Nicolae FUȘTEI, RELATIONS BETWEEN THE SOVIET STATE AND RELIGIOUS CULTS IN THE YEARS 1940-1965. HISTORIOGRAPHY OF THE PROBLEM	161
---	-----

DOCUMENTARY

Gheorghe COJOCARU, AN EVALUATION OF THE FRANCO-BRITISH GUARANTEES GRANTED TO ROMANIA ON APRIL 13, 1939	184
--	-----

REVIEWS

ANDRONIC POPOVICI, ARCHIMANDRITE, THE HISTORY OF THE HOLY NEAMȚ AND SECU MONASTERIES. EDITOR ION GUMENĂI	191
Igor CERETEU ІГОР ЛІЛЬО, ГРЕКИ НА ТЕРИТОРІЇ РУСЬКОГО ВОЄВОДСТВА У XV-XVIII СТ.	195
Valentin CONSTANTINOV	

SCIENTIFIC LIFE

A NEW EDITION OF THE WORKS OF DIMITRIE CANTEMIR	197
Andrei PROHIN	

STUDII

Andrei Emilciuc*

REGIMUL IMPORTULUI DE SARE DIN PRINCIPATUL MOLDOVEI ÎN IMPERIUL RUS PRIN VĂMILE BASARABIEI (1812-1859)

In this article we analyze the importing of salt from the Principality of Moldova to Bessarabia, through the prism of Russian trade policy. Based on our research we came to the conclusion that with the annexation from the Moldavian Principality of the territory between Prut and Dniester, there will be several distinct stages in the evolution of salt trade of the Principality of Moldavia with the lost province, inappropriately called Bessarabia. In the first stage, which lasted from 1812 to 1831, protective duties on imported salt will be gradually introduced and Bessarabia's own salt industry will suffer from export prohibitions to Russian domestic market, due to the possibility of re-export of the salt imported from the Principality of Moldavia. Afterwards, following the customs unification of Bessarabia with the rest of the empire, a second period began, when the Russian government intensively develops the salt extraction in the south of the province, in order to cover domestic consumption. During this period, the import, due to prohibitive taxes, is only sporadic, being performed predominantly in the years when the weather did not allow sufficient salt production for the consumption of the local population. Only in the second half of the 1840ies the spread of epizootic diseases and the consequent diminishing of the export of cattle abroad, led to an increase in the import of salt from the Principality of Moldova into the province. The 1850s is the beginning of the third stage, linked to the flooding of salt lakes in Southern Bessarabia and the destruction of the salt production in the province. The urgent necessity of salt, an essential food at the time, obliged the Russian government to reduce the customs duty on import of salt from the Principality of Moldavia to Bessarabia from 0,40 to 0,27 and even 0,19 silver rubles per pood of salt. As a result, there was registered a substantial revival of this trade.

Keywords: Bessarabia, Russian Empire, Moldavian Principality, salt, import, merchants, customs duties

* **Andrei Emilciuc**, doctor în istorie, cercetător științific superior, Institutul de Istorie.

După ce, în conformitate cu Tratatul de pace de la Iași din 29 decembrie 1791, Imperiul Rus anexa teritoriul dintre Bugul de Sud și Nistru, relațiile comerciale ale acestuia cu Principatul Moldova aveau să intre într-o nouă fază. O ramură importantă a comerțului bilateral avea să devină importul de sare extrasă de la ocnele din Moldova. La acel moment în Imperiul Rus funcționau taxe vamale relativ joase pentru importul de sare de peste Nistru. Tariful din 1782 avea prevăzută o taxă vamală de 10 copeici pentru pudul de sare importat în guberniile Podolia și Voznesensk, precum și prin porturile de la Marea Neagră. Taxa a fost dublată prin tariful din 1796, dar a fost restabilită la 10 copeici prin cel din 1797¹.

Cum producția de sare în sudul Basarabiei era încă relativ slab dezvoltată, iar producătorilor locali li s-a deschis o piață largă de desfacere a sării în guberniile interne ruse, prețul acesteia a început să crească vertiginos. La 9 aprilie 1814, Departamentul 2 al Guvernului regional al Basarabiei prezenta lui I.M. Harting un raport referitor la solicitarea acestuia de a veni cu propuneri în vederea contracarării creșterii prețului la sare în provincie, care, în opinia acestuia, se producea din cauza industriașilor avari. În acest raport se susținea ideea de a achiziționa de la ocnele din Principatul Moldovei 3 milioane de ocale de sare, care să fie transportate prin carantina de la Sculeni. Această cantitate, cumulată cu cea dobândită în mod natural din lacurile saline, era considerată suficientă pentru consumul localnicilor din provincie pentru un an. Prețul pentru transportarea peste Prut a sării era de 8 lei pentru fiecare 100 de ocale și urma să se achite în trei rate².

Ritmurile de creștere a extracției de sare din lacurile saline din provincie nu puteau face față cererii interne la sare, mai ales că aceasta era solicitată tot mai mult și în regiunile de peste Nistru. De aceea rămânea actual importul de sare de peste hotare, care însă presupunea obținerea unor permisiuni speciale. Astfel, la 24 ianuarie 1815, negustorul din Chișinău Abram Roșca solicita de la I.M. Harting să i se acorde foaie de drum pentru transportarea a 500 de care cu sare din Moldova, prin oficiul vamal Noua Suliță de la hotarul cu Imperiul Habsburgic, pe care l-a și primit³. La 3 februarie 1815 căminarul Pruncul împreună cu funcționarul civil de clasa a III-a Sandul Feodoseev au solicitat de la I.M. Harting să se elibereze pașapoarte unor cărauși pentru a se deplasa cu ei în vederea transportării sării de peste Prut de la ocnele din Principatul Moldovei. Boierul explica că avea rezerve de sare substanțiale, însă guvernul din Principat i-a interzis să transporte sarea prin intermediul căraușilor de acolo. Boierul se angaja să ceară căraușilor să le ofere ispravnicilor de ținut garanții că se vor reîntoarce⁴. Desigur că formalitățile birocratice îngreunau substanțial perpetuarea legăturilor comerciale tradiționale ale provinciei cu industriașii de sare

¹ Полное собрание законов Российской империи (în continuare ПСЗРИ), (собрание I), том XLV, Книга тарифов. С 1782 по 1822 г. СПб., 1830, с. 208-209.

² Arhiva Națională a Republicii Moldova (în continuare ANRM), F. 2, inv. 1, d. 242, f. 3-4.

³ ANRM, F. 2, inv. 1, d. 394, f. 4, 6.

⁴ ANRM, F. 2, inv. 1, d. 394, f. 1.

din Carpați. Măsurile întreprinse de administrația regională pentru asigurarea locuitorilor din Basarabia cu sare din ocnele de peste Prut nu au avut rezultatele scontate. Astfel, la 20 iulie 1816, șeful oficiului vamal și de carantină Sculeni prezenta rezidentului plenipotențiar în Basarabia, A.N. Bahmetev, un raport privind biletele rămase din numărul celor trimise oficiului pentru eliberarea cărașurilor ce importau sare din Principatul Moldovei⁵. Însăși poziția șovăitoare a administrației regionale față de importul de sare din Moldova a contribuit la creșterea precauției antreprenorilor. Astfel, la 8 august 1816, A.N. Bahmetev scria drept răspuns la solicitarea funcționarului militar de clasa a X-a Dm. Vatakioti că importul lemnului și sării din Galați pentru asigurarea coloniștilor nu putea fi admis⁶. În virtutea lipsei unei regulamente cu privire la comerțul Basarabiei, apăreau diverse probleme procedurale cu privire la tranzitul Basarabiei în importul sării din Moldova în Rusia. Printre acestea era problema dacă taxa vamală de import trebuia achitată la oficiile vamale de la Prut sau la cele de la Nistru. La 11 noiembrie 1816, A.N. Bahmetev scria șefului Oficiului vamal Sculeni ca răspuns la interpelarea acestuia că negustorul de gilda întâi din Odesa Aizic Goldstein urma să achite taxa vamală pentru sarea și vinul importat din Moldova în guberniile interne ruse la Sculeni⁷. Abia prin decizia Comitetului de Miniștri din 28 noiembrie 1816 un astfel de regulament a fost în final aprobat, clarificând toate chestiunile procedurale în baza cărora urma să se realizeze comerțul exterior al provinciei.

Importul de sare din Principatul Moldova se realiza și pe calea apei, prin Galați. Raportând despre succesele comerțului exterior prin porturile Reni și Ismail, rezidentul imperial al Basarabiei îi scria la 10 iulie 1818 secretarului de stat, contele I.A. Capodistria, că în primăvara acelui an în port au intrat 116 vase maritime și de cabotaj, care au importat în Basarabia diverse mărfuri, inclusiv cantități importante de sare⁸. Situația favorabilă importului de sare din Principatul Moldovei avea să se schimbe treptat la nivelul politicii tarifar-vamale ruse. Tariful la importul de sare, ajuns la 15 copeici prin Tarifele liberale din 1816 și cel din 1819, va fi ridicat prin Tariful prohibitiv din 1822 la 35 copeici pe pud, iar importul sării prin porturile de la Marea Neagră și Marea Azov avea să fie interzis totalmente⁹. După aplicarea în Basarabia, începând cu 30 octombrie 1823, a tarifului vamal din 1822, administrația imperială rusă a stabilit noi reguli ce urmau să reglementeze relațiile comerciale ale Basarabiei cu țările străine și guberniile interne ruse. Ca urmare, Regulamentul cu privire la comerțul cu Basarabia din 17 februarie 1825, prevedea ca sarea produsă în Basarabia să fie importată în guberniile interne ruse în baza certificatului comercial ce ar fi confirmat pro-

⁵ ANRM, F. 17, inv. 1, d. 32, f. 17.

⁶ ANRM, F. 17, inv. 1, d. 30, f. 82 v.

⁷ ANRM, F. 17, inv. 1, d. 30, f. 248 v.

⁸ ANRM, F. 17, inv. 1, d. 117, f. 30 v. - 31 v.

⁹ ПСЗРИ (собрание I), том XLV, Книга тарифов. С 1782 по 1822 г. СПб., 1830, с. 208-209.

veniența ei, pentru a evita reexportul sării importate din Principatul Moldovei¹⁰.

Măsurile prevăzute prin *Regulamentul cu privire la comerțul cu Basarabia* din 17 februarie 1825, adoptate în vederea contracarării concurenței pe care o creau producătorii de sare din Basarabia celor din Crimeea, au afectat și comerțul de tranzit al sării din Principatul Moldovei în guberniile ucrainene. La 28 august 1825, un grup de locuitori evrei din Movilău se adresa guvernatorului civil al Basarabiei K. A. Katakazi cu plângeri privind problemele pe care le întâmpinau la transportarea sării din Principatul Moldovei prin vama Sculeni, tranzitând provincia spre Movilău. Ei erau obligați să depună ca gaj întreaga taxă vamală cuvenită la Sculeni, iar apoi să o achite la Movilău, ca doar apoi cu documentele confirmatoare să poată solicita restituirea gajului. În plus, potrivit afirmațiilor acestora, pentru a trece prin vama de la Sculeni ei erau obligați să posede cântare proprii, pentru certificarea greutateii sării importate. Cu toate acestea șeful de poliție din Bălți, care verifica achitarea taxelor de cântar, le solicita ca aceștia să achite taxa respectivă, în sumă de 4 parale pentru fiecare oca. Acest lucru se întâmpla în pofida dispoziției guvernului regional al Basarabiei emisă în martie 1822 de a nu se percepe de pe sarea transportată din Principatul Moldovei prin tranzit prin Basarabia taxa de cântar¹¹.

În anul 1829, în Basarabia fusese importate din Principatul Moldovei 7.195 puduri de sare, în valoare de 5.690 ruble¹², iar în anul 1830 – 41.777 puduri de sare, în valoare de 83.554 ruble asigurate¹³. Cantități importante de sare provenind din Principatul Moldovei doar tranzitau provincia, luând calea guberniilor ucrainene, fiind înregistrate în vămile de pe Nistru, în special Movilău. Guvernatorul de Podolia informa că acest lucru afecta veniturile de pe concesiunea vânzării sării în oraș, deoarece în jurul orașului au fost ridicate magazine de sare, din care locuitorii achiziționau sarea fără plata taxei cuvenite în folosul orașului. În virtutea acestui fapt, el solicita ca sarea din Moldova să se comercializeze la o distanță de patru verste înafara orașului. La propunerea Ministrului de Finanțe, Comitetul de Miniștri a acceptat, în ședința din 3 iulie 1828, extinderea zonei de acțiune a concesiunii vânzării sării în Movilău la patru verste înafara orașului, decizie aprobată de împărat la 31 iulie¹⁴. Abia prin Regulamentul aprobat de împărat la 26 septembrie 1830, posturile vamale de la Nistru urmau a fi lichidate de la 1 ianuarie 1831¹⁵. Astfel, fiind inclusă în sistemul vamal rus, importul sării în Imperiul Rus din Principatul Moldovei va fi contabilizat în întregime în evidențele vămilor și posturilor vamale din provincie.

¹⁰ Tomuleț V., *Politica comercial-vamală a țarismului în Basarabia (1812-1830). Documente inedite din arhivele Rusiei, Ucrainei și Republicii Moldova*. Chișinău: CEP USM, 2002, p. 124.

¹¹ ANRM, F. 1, inv. 1, d. 992, f. 1-1 v.

¹² *Государственная внешняя торговля в разных её видах 1829 года*, СПб., 1830, с. 54.

¹³ Я.С. Гроссул, И.Г. Будак, *Очерки истории народного хозяйства Бессарабии (1812-1861)*, Кишинев, 1967, с. 349.

¹⁴ ПСЗРИ (собрание II), том III, 1828. СПб., 1830, №2200, с. 739.

¹⁵ ПСЗРИ (собрание II), том V, отд. 2, 1830. СПб., 1831, №3968, с. 86.

Între timp, prin Tratatul de la Adrianopol, semnat la 14 septembrie 1829, libertatea comerțului și libertatea de navigație pe Dunăre și Marea Neagră au fost recunoscute din punct de vedere juridic, fapt ce a permis crearea unei flote navale în ambele Principate, precum și un contact mai facil cu negustorii europeni, cu confirmarea privilegiilor comerciale ale Moldovei, stipulate pentru prima dată în Convenția de la Akkerman (1826). În aceeași ordine de idei, sub supravegherea guvernatorului rus al principatelor, Pavel Kiseleff, în Principatele Române au fost adoptate la 13 iulie 1831 în Țara Românească și la 13 ianuarie 1832 în Moldova primele legi supreme – așa numitele Regulamente Organice. În mare măsură regulamentele erau similare, dar în anumite privințe existau și anumite deosebiri. Astfel, Regulamentul Organic al Valahiei, conține două articole dedicate reglementării producției și comerțului interior și exterior cu sare. Astfel, Punctul 4 al Articolului 125, prevedea că „peste hotarele țării are drept de a vinde sare numai cumpărătorul ocnelor și după orice preț va putea”¹⁶. Această prevedere lipsește din Regulamentul Organic al Moldovei, iar exportul de sare din Moldova nu este în niciun fel reglementat, fiind prevăzut doar că vechile hrisoave date boierilor și mănăstirilor pentru scutirea sării de vamă să fie anulate¹⁷. Cu toate acestea, această prevedere era valabilă și pentru Moldova. Teodor Codrescu scria la 1851 că „Contractul sării de peste Prut în timpul de față este făcut pe tot timpul tinereii ocnelor de antreprenor, și deși el hotărăște anume suma ce are să i se deie, dar fiindcă el zice ori și de câtă sumă va avea nevoie contractierul să i se mai dea, apoi au trebuit să mă țină numai de suma ce se transportă acolo, care se și trece peste Prut”¹⁸. Este cunoscut faptul din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea în Țara Moldovei extracția de sare a început să fie dată de domnii țării în concesiune, deoarece practica anterioară, prin care extragerea sării era administrată de Cămara ocnelor, s-a dovedit inefficientă datorită abuzurilor ofițerilor acestei instituții¹⁹. Astfel, Regulamentul Organic nu adusese careva schimbări majore în această privință.

Pe de altă parte, documentele amintesc de funcționarea unei instituții speciale, investită cu funcția de reglementare a exportului de sare în Imperiul Rus, denumită Casa de export a sării peste Prut. Presupunem că înființarea acesteia a fost impusă în perioada de ocupație rusă a Principatelor (1828-1834), ca o metodă suplimentară de control a exportului de sare în Basarabia și guberniile ruse. Totuși, funcționarea unei astfel de instituții reflectă cu siguranță și importanța exportului de sare în Rusia pentru Moldova, în condițiile în care rivalitatea cu

¹⁶ *Colecțiunea vechilor legiuri administrative, Nr. 1, Vol. 1, Regulamentele Organice ale Moldovei și Valahiei*, București, 1944, p. 33

¹⁷ *Ibidem*, p. 186.

¹⁸ N. Suțu, *Notițe statistice asupra Moldovei*. Traducere și completări Teodor Codrescu. Iași, 1852, p. 171.

¹⁹ D. Ichim, *Exploatarea sării în Moldova medievală*. În: V. Cavrug și A. Chiricescu (ed.), *Sarea, timpul și Omul*, Sfântu Gheorghe, Angustia, 2006, p. 129

Austria la acest capitol, determinase guvernul habsburgic să interzică importul de sare din Principatele Române²⁰. În perioada anilor 1827-1831 din Principatul Moldovei au fost importate în Imperiul Rus 428.640 puduri de sare, ceea ce alcătuia 2,5% din totalul de 17.119.775 puduri importate prin toate vămile rușești, sau 32,6% din cele 1.336.650 puduri importate prin vămile de pe uscat de la hotarul vestic²¹. Necesită totuși a fi menționat faptul că anumite cantități de sare importate din Imperiul Habsburgic proveneau la fel din Moldova, de regulă din cantitățile confiscate de autoritățile austriece în cazurile transportării acesteia peste hotar prin contrabandă.

Pe parcursul anilor '30, guvernul rus a întreprins o serie de acțiuni menite să contribuie la dezvoltarea industriei salin din Basarabia, pentru a diminua dependența de sarea de import, dar, totodată, urmărind a nu admite ca această dezvoltare să afecteze producția de sare din Crimeea. Astfel, în conformitate cu Regulamentul din 26 mai 1830, extracția de sare a fost complet luată sub controlul statului, urmând ca prețul la sare să fie stabilit de stat ca și în restul Imperiului. Prețul sării din Basarabia urma să fie publicat în fiecare an, în lista generală de prețuri la sare din imperiu. Prețul includea, alături de taxa de stat, și toate costurile de producție, cele necesare pentru întreținerea lacurilor sărate și salariul angajaților Administrației lacurilor sărate²². Pentru anii 1831-1835 prețul sării produse în Basarabia a fost fixat la 0,66 ruble asiguate, sau 19 copeici argint. Vom menționa în această ordine de idei că prin ucazul imperial din 11 noiembrie 1831 a fost impusă o taxă vamală adițională la toate produsele de import. Aceasta alcătuia 12,5% în plus de la fiecare rublă încasată din taxa vamală și de carantină, ceea ce însemna mărirea de facto a acestora cu 1/8 față de valorile specificate în Tariful Vamal Normal din 1822 în vigoare²³. La modul concret, taxa vamală la importul sării a fost ridicată de la 35 la 40 copeici argint de pe fiecare pud. În acest mod, prețul sării produse în Basarabia era de peste două mai mic, decât taxa vamală la care era supusă sarea importată din Moldova. Ulterior, prin Regulamentul din 6 aprilie 1837, au fost aduse un șir de modificări în organizarea industriei sării în Basarabia, care veneau să elimine abuzurile funcționarilor și să sporească producția acesteia²⁴.

Măsurile luate de guvernul rus în vederea creșterii producției proprii de sare și diminuării importului ei, nu avut totuși rezultatul scontat. Pe piața internă a Basarabiei continuau să ajungă anumite cantități de sare din Principatul Moldo-

²⁰ Constantin Broșteanu, *Salinele noastre. Studiu istoric, juridic și economic asupra exploatării salinelor și monopolului sării la romani și români (753 a. Chr. – 1900 d. Chr.)*, București, 1901, p. 588.

²¹ Гр. Неболсин, *Статистические записки о внешней торговле России, часть I*, Санкт-Петербург, 1850, с. 206, 210-211.

²² *Stânjen* este o unitate rusească învechită de lungime, definită ca fiind de 1/500 *dintr-o verstă*, care se împărțea la rândul său în trei *arșini* și reprezintă echivalentul a 2,1336 metri.

²³ ПСЗРИ (собрание II), том VI, 1831, отделение 2, СПб., 1832, №4934, с. 196.

²⁴ ПСЗРИ (собрание II), том XII, 1837, отделение 1. СПб., 1838, №10099, с. 209-215.

vei. În anul 1835 au fost importate prin vămile de uscat ale Basarabiei de peste Prut 301.703 puduri de sare, în sumă de 306.781 ruble²⁵. Fluctuațiile în producția de sare de la an la an, determinate de specificul producerii sării în lacurile sărate, sensibilă la capriciile vremii, au impus autoritățile ruse să meargă la cedări în această privință. Prin decizia Comitetului de Miniștri din 21 iulie 1836 în vederea „dezvoltării comerțului nostru cu Moldova, până la sfârșitul anului 1838, în calitate de experiment”, importul sării prin Lipcani a fost admis cu dreptul efectuării procedurilor vamale timp de trei luni de la aducerea în vamă, în loc de o lună²⁶. Ulterior, prin decizia din 11 ianuarie 1838, Comitetul de Miniștri a extins această facilitate, încă pentru trei ani, până la sfârșitul anului 1841²⁷, iar prin cea din 19 noiembrie 1840 – până la sfârșitul anului 1843²⁸. Ca urmare, importul sării din Moldova se realiza cu precădere prin vămile de pe uscat Sculeni și Lipcani, întrucât importul sării prin porturile de la Dunăre, Marea Neagră și Marea Azov era interzis de prevederile Tarifului Vamal Normal din 1822²⁹.

Din cauza producției mici de sare în anul 1839 în Basarabia, în conformitate cu decizia Comitetului de Miniștri din 28 noiembrie 1839, taxa vamală la importul de sare pentru anul 1840 a fost redusă de la 35 copeici de pud, la 20 copeici de pud pentru vămile Sculeni, Lipcani și Leova, cu perceperea taxei adiționale de 12,5% și a celei de carantină, sau în total 23 copeici argint per pud³⁰. De asemenea, în conformitate cu decizia Comitetului de Miniștri din 12 decembrie 1839, a fost admis pentru anul 1840 importul sării străine prin porturile de la Marea Neagră, Marea Azov și Dunăre, cu perceperea taxei vamale reduse de 23 copeici argint pe pud și fără perceperea taxei adiționale de 12,5% și a celei de carantină³¹. Este de menționat că această taxă vamală nu era întâmplătoare, prețul aprobat de stat pentru vânzarea sării din lacurile din Basarabia fiind fixat pentru 1840 la 0,8 ruble asiguate, sau 23 copeici argint la cursul oficial de 3,5:1³². Insuficiența de sare și diminuarea taxei de import au determinat astfel o creștere importantă a importului de sare din Moldova în anul 1840. Dacă în anii 1837-1839 fusese im-

²⁵ Государственная 1836, с. 277.

²⁶ ПСЗРИ (собрание II), том XI, 1836, отделение 1. СПб., 1837, №9408, с. 813-814.

²⁷ ПСЗРИ (собрание II), том XIII, 1838, отделение 1. СПб., 1839, №10877, с. 16-17.

²⁸ ПСЗРИ (собрание II), том XV, 1840, отделение 1. СПб., 1841, №13968, с. 737.

²⁹ ПСЗРИ (собрание I), том XLV, Книга тарифов. С 1782 по 1822 г. СПб., 1830, с. 208-209.

³⁰ ПСЗРИ (собрание II), том XIV, 1839, отделение 1. СПб., 1840, № 12934, с. 903. Pe lângă taxa vamală se percepea de pe sarea importată o taxă specială de 12,5% și taxa de carantină de 2 copeici de pe fiecare rublă din taxa vamală încasată. Cumulate aceste trei taxe alcătuiau 23 copeici pe pud de sare. Prin decizia Comitetului de Miniștri din 9 iulie 1840, importul de sare cu plata taxei vamale reduse a fost admis până la 1 ianuarie 1841 și prin postul vamal din Noua Suliță. ПСЗРИ (Собр. II), том XV, 1840, отд. 1. СПб., 1840, № 13646, с. 482. Drept rezultat, în 1840 au fost importate în Basarabia prin Noua Suliță circa 3000 de puduri de sare. Гр. Неболсин, *Статистические записки о внешней торговле России*, часть I, Санкт-Петербург, 1850, с. 211.

³¹ ПСЗРИ (собрание II), том XIV, 1839, отд. 1. СПб., 1840, № 12976, с. 926.

³² ПСЗРИ (собрание II), том XIV, 1839, отд. 2, СПб., 1840, №12957, Штаты и Табели, с. 256;

portate 219.506 puduri (în medie 73.168 puduri pe an), atunci în anii 1840-1841 deja 313.130 puduri (în medie 156.570 puduri pe an)³³.

La începutul anilor '40 importul de sare din Moldova continuă să se dezvolte. Dacă în anii 1837-1839 au fost importate 219.506 puduri (în medie 73.168 puduri pe an), atunci în anii 1840-1841 au fost importate 313.139 puduri (în medie 156.570 puduri pe an). Evoluția importului de sare din Principatul Moldova este prezentată în Tabelul 1. Constatăm că în perioada 1827-1831 au fost importate din Moldova în Rusia în medie pe an 85.728 puduri de sare, în 1832-1836 – 123.049 puduri, 1837-1841 – 106.530, 1842-1846 – 51.568 puduri³⁴.

Tabelul 1

Importul mediu anual al sării în Imperiul Rus și ponderea sării importate din Principatul Moldovei (1827-1846)³⁵

Anii	Importul de sare prin toate vămile	Inclusiv prin vămile de pe uscat de la hotarul vestic					Ponderea Moldovei în importul de sare prin toate vămile (%)	
		În total	%	Din:				Ponderea Moldovei în importul de sare prin vămile de pe uscat de la hotarul vestic (%)
				Prusia	Austria	Moldova		
1827-1831	3423955	267329	7,81	180371	1230	85728	32,07	2,50
1832-1836	3284203	298816	9,10	175384	383	123049	41,18	3,75
1837-1841	4171878	341088	8,18	233686	872	106530	31,23	2,55
1842-1846	4667844	497850	10,67	446045	237	51568	10,36	1,10
Cantitatea totală	77739400	7025415	9,04	5177430	13610	1834375	26,11	2,36
Media pe 20 de ani	3886970	351271	9,04	258871	681	91719	26,11	2,36

Datele oficialilor vamali de care dispunem, chiar dacă sunt fragmentare, relevă mecanismul de realizare a importului de sare din Principatul Moldovei în Rusia. Spre exemplu, în registrul vămii de la Rădăuți este notat că la 9 ianuarie 1840 evreul Meir Beirișoiu exporta în Basarabia (pe la Lipcani) 317 de drobi însumând 18.777 ocale de sare (1.444 puduri), iar la 10 ianuarie – 278 drobi, însumând 18.348 ocale³⁶ (1.411 puduri). Drobul de sare avea diferite greutate, documentul indicând valori între 37 și 85 de ocale, sau între 3-6,5 puduri. Prin

³³ Гр. Неболсин, *Статистические записки о внешней торговле России*, часть I, Санкт-Петербург, 1850, с. 211.

³⁴ Гр. Неболсин, *Статистические записки о внешней торговле России*, часть I, Санкт-Петербург, 1850, с. 211.

³⁵ Гр. Неболсин, *Статистические записки о внешней торговле России*, часть I, Санкт-Петербург, 1850, с. 205, 210.

³⁶ *Documente privitoare la comerțul românesc (1473-1868)*, București, 1931, p. 410-412.

raportul vameșului de Rădăuți adresat Casei de export a sării peste Prut, sarea fusese exportată în baza permisiunii instituției în cauză nr. 126³⁷. De asemenea, datele de care dispunem, întocmite de vameșii din Sculeni în prima jumătate a anului 1844, arată că la 20 martie, potrivit declarației evreului din Moldova Leiba Boruhovici transmitea negustorului de ghilda a treia din Bălți Sruli Meer Solomonovici, agentul al negustorului de ghilda a doua din Chișinău, Josea Kogal, 1000 de droburi de sare³⁸, la 12 aprilie – 500 de droburi³⁹, la 8 mai – 1000 de droburi⁴⁰, la 22 mai – 500 de droburi⁴¹, la 24 mai – 1000 de droburi⁴², la 4 iunie – 500 de droburi⁴³, la 7 iunie – 500 de droburi⁴⁴.

Sarea din Moldova importată prin vămile din Basarabia avea drept destinație și guberniile ucrainene, în special Podolia, Kiev și Volinia. Datele postului vamal Lipcani, arată că, la 7 iunie 1844, potrivit declarației căraușului din Moldova Moişa Bor Vaisman transmitea negustorului de ghilda a treia din orașul Proscurovo a gub. Podolia Josea Broitman, agent al negustorului de ghilda a doua din aceeași localitate Duvid Rozenberg, 37 de droburi de sare⁴⁵, iar la 16 mai – 80 de droburi, care au fost transportați prin Basarabia spre gubernia Podolia⁴⁶. În gubernia Kiev, potrivit datelor Departamentului Afacerilor Miniere și a Salinelor, în anul 1842 au ajuns din Moldova 126.420 puduri de sare în valoare 49.724 ruble argint, în 1843 – 44.135 puduri în valoare de 21.565 ruble argint, în 1844 – 48.110 puduri în valoare de 29.012 ruble, în 1845 – 49.100 puduri în valoare de 36.310 ruble argint⁴⁷, sau în total 267.765 puduri de sare. Aceste date nu coincid cu cele prezentate de funcționarul Ministerului de Finanțe, G.P. Nebolsin, prezentate în Tabelul 5.5.3, conform cărora în perioada anilor 1842-1846 din Moldova au fost importate Imperiul Rus prin vămile de la hotarul vestic 257.840 puduri de sare. Explicația noastră este că, comerțul de sare nu era unul expeditiv (care s-ar fi realizat imediat), deseori sarea fiind depozitată pe parcursul mai multor luni în magazine, inclusiv cele de la vamă, în așteptarea perioadei în care transportarea ei era oportună. Totuși corelarea acestor două cifre indică clar că în perioada respectivă sarea importată din Principatul Moldova era consumată în mare parte în gubernia Kiev. Pe de altă parte, procentual aceasta constituia doar 7,6% din totalul de 3.521.027 puduri de sare aduse în această perioadă în gubernia Kiev, provenind în special din Basarabia și Crimeea.

³⁷ *Ibidem*, p. 414

³⁸ ANRM, F. 2, inv. 1, d. 4508, f. 58.

³⁹ ANRM, F. 2, inv. 1, d. 4508, f. 69.

⁴⁰ ANRM, F. 2, inv. 1, d. 4508, f. 111 verso.

⁴¹ ANRM, F. 2, inv. 1, d. 4508, f. 82.

⁴² ANRM, F. 2, inv. 1, d. 4508, f. 82.

⁴³ ANRM, F. 2, inv. 1, d. 4508, f. 88.

⁴⁴ ANRM, F. 2, inv. 1, d. 4508, f. 64 verso.

⁴⁵ ANRM, F. 2, inv. 1, d. 4508, f. 67.

⁴⁶ ANRM, F. 2, inv. 1, d. 4508, f. 98.

⁴⁷ Иван Фундуклей, *Статистическое описание Киевской губернии*, ч. III, СПб, 1852, с. 513.

Diminuarea practicii de mănare a vitelor peste hotare în Basarabia, cu ocazia epizootiei din a doua jumătate a anilor '40, a determinat o creștere a consumului de sare din Principatul Moldova și în provincie. Ca urmare importul de sare din Principatul Moldovei începe a fi supravegheat mai cu atenție de autoritățile Basarabiei. În august 1846, șefii vămilor din Basarabia au primit dispoziția de a prezenta anual guvernatorului militar al provinciei informații detaliate despre sarea importată din Principatul Moldovei⁴⁸. De altfel, potrivit afirmațiilor lui Gr. Nebolsin, sarea din Principatul Moldovei, dat fiind faptul că taxa vamală de import era mai mare decât prețul de vânzare a sării din Basarabia, nu putea concura cu aceasta din urmă în comerțul interior, și era achiziționată doar de păstori pentru alimentarea cornutelor⁴⁹.

În 1847, prin vama din Sculeni și postul vamal Lipcani au fost importate 43.168 puduri și 37 pfunzi de sare din Principatul Moldova, inclusiv 155 puduri și 27 pfunzi de sare confiscată de autoritățile vamale. Prețul de achiziție a constituit 14.080,16 ruble argint. Sarea s-a comercializat la prețul de 80,5 copeici argint în cantitate de 33.568 puduri și 37 pfunzi, iar 9600 de puduri au rămas a fi comercializate în anul următor, inclusiv 7600 în depozitele de pe lângă vama Sculeni și 2000 pe lângă cele ale postului vamal Lipcani. Din sarea importată în Basarabia din Moldova, 8000 de puduri au fost exportate în gubernia Kiev și 10000 – în gubernia Podolia, restul fiind consumată în Basarabia⁵⁰. O mică cantitate de sare din Moldova a fost importată în acel an în Basarabia și prin Noua Suliță. Formal prin vama Noua Suliță au fost importate 7 puduri din Galiția Austriacă, la prețul de o rublă pentru un pud. Dar oficialul vamal nota că aceasta provenea din Principatul Moldovei. Fiind pusă sub sechestru la încercarea transportării ei prin contrabandă în Austria și scoasă la licitație, a fost achiziționată de un antreprenor privat care a importat-o în Basarabia⁵¹. În 1848 prin vămile de la Sculeni, Lipcani și Leova au fost importate în Basarabia 72.076 puduri de sare în droburi, în valoare de 24.632 ruble, din cantitatea importată rămânând necomercializate la sfârșitul anului 37.000 puduri⁵².

Potrivit raportului din 12 decembrie 1849, expedit de șeful Districtului vamal Sculeni guvernatorului militar al Basarabiei, în anul 1849 au fost importate prin vama de la Sculeni și posturile vamale Lipcani și Leova 59.822 puduri și 19 pfunzi de sare din Principatul Moldovei în valoare de 18.557,82 ruble. Din cantitatea respectivă au fost consumate 44.922 puduri și 19 pfunzi, rămânând în depozite pentru anul viitor 14.900 puduri. Din cantitatea adusă prin Sculeni, de 39.215 puduri și 2 pfunzi, 12.900 puduri au rămas depozitate în localitatea Scu-

⁴⁸ ANRM, F. 2, inv. 1, d. 5044, f. 6-7.

⁴⁹ Гр. Неболин, *Статистические записки о внешней торговле России*, часть I, Санкт-Петербург, 1850, с. 211.

⁵⁰ ANRM, F. 2, inv. 1, d. 5044, f. 5, 8-8 verso.

⁵¹ ANRM, F. 2, inv. 1, d. 5044, f. 8.

⁵² Arhiva Istorică de Stat din Rusia (în continuare AISR), F. 19, inv. 3, d. 954, f. 120-120 v.

leni, 10.000 puduri au fost exportate în gubernia Podolia și 3000 – în gubernia Kiev. Restul de 13.315 puduri și 2 pfunzi au fost comercializate în Basarabia. Din cantitatea de 20.601 puduri și 7 pfunzi importată prin Lipcani, 2.000 puduri au rămas în depozitele din Lipcani, 10.000 puduri au fost exportate în gubernia Podolia, iar restul de 8.601 puduri și 7 pfunzi au fost comercializate în Basarabia⁵³. Totuși, datele raportului aceluiași șef al Circumscripției vamale Sculeni, prezentat Departamentului Comerțului exterior la 13 ianuarie 1850, cifrele în cauză diferă nițel. Potrivit acestui raport, în anul 1849 fuseseră importate în Basarabia 57.168 puduri în valoare de 17.733 ruble, dintre care au fost consumate în Basarabia 19.268 puduri, 23.000 de puduri au fost expediate în guberniile Podolia, Volînia și Kiev, rămânând în magazii 14.900 de puduri. Prețul de vânzare a sării din Moldova a constituit în Basarabia 81,5-85 copeici argint per pud⁵⁴. Intuim că diferențele date erau cauzate de anumite greșeli de calcul ale funcționarilor responsabili.

Nu toată sarea era importată din Moldova prin vămile de pe uscat, asta chiar dacă Tariful Vamal Normal din 1822, care a fost în vigoare până în 1850, interzicea importul de sare prin porturile de la Marea Neagră, Marea Azov și Dunăre. În jurul anului 1840, când guvernul rus printr-o dispoziție expresă a admis importul de sare prin porturile de Marea Neagră, Marea Azov și Dunăre pe parcursul acelui an⁵⁵, datele oficialilor vamali indică faptul că mici cantități de sare erau importate prin portul Ismail și în alți ani. Astfel, potrivit raportului din 16 decembrie 1847 a vămii portuare din Ismail, adresat șefului districtului vamal Ismail, pe parcursul acelui an prin acest port au fost importate din Principatul Moldovei 464 puduri de sare, la prețul de 1200 ruble argint, care s-a comercializat în cantități mici la prețul de 2,60-3 ruble argint per pud⁵⁶. În anul 1849, potrivit raportului șefului Vămii din Ismail, din 14 decembrie 1849, prezentat guvernatorului militar al Basarabiei, fuseseră importate prin acest port 2944 puduri de sare din Principatul Moldova. Întreaga cantitate a fost comercializată și consumată⁵⁷. Importul acesteia se făcea de regulă pe ambarcațiuni, denumite în documente cârlașe. Spre exemplu, între 24 aprilie – 1 mai 1849 acosta în Ismail un cârlaș otoman cu sare din Galați⁵⁸, între 8-16 aprilie – un altul valah la fel din Galați⁵⁹, iar în perioada 26 aprilie – 1 mai încă unul⁶⁰ etc. Portul Galați era un centru important pentru exportul de sare din Moldova, prin acesta exportându-se în 1844 – 7.865.445

⁵³ ANRM, F. 2, inv. 1, d. 5375, f. 3-4 verso. Din cantitatea amintită, 155 puduri și 7 pfunzi figurau ca confiscată în punctul vamal Lipcani, 36 puduri și 22 pfunzi în Sculeni, și 6 puduri 10 pfunzi în Noua Suliță.

⁵⁴ AISR, F. 19, inv. 3, d. 954, f. 120.

⁵⁵ ПСЗРИ (собрание II), том XIV, 1839, отделение 1. СПб., 1840, № 12976, с. 926.

⁵⁶ ANRM, F. 2, inv. 1, d. 5044, f. 6-7.

⁵⁷ ANRM, F. 2, inv. 1, d. 5375, f. 2.

⁵⁸ ANRM, F. 2, inv. 1, d. 5344, f. 141 verso.

⁵⁹ ANRM, F. 2, inv. 1, d. 5344, f. 169 verso.

⁶⁰ ANRM, F. 2, inv. 1, d. 5344, f. 197 verso, 274 verso, 329 verso.

ocale de sare, în 1845 – 6.834.780 ocale, în 1849 – 3.912.391 ocale de sare⁶¹. Însă cea mai mare cantitate lua calea Imperiului Otoman, Imperiul Rus revenindu-i după cum se poate observa o cantitate infimă. În raportul prezentat la 20 decembrie 1849 guvernatorului militar al Basarabiei de șeful postului vamal Akkerman se menționa că prin port pe parcursul anului 1849 nu fusese importată sare din Principatul Moldovei⁶². În raportul similar al vămii din Reni din 21 decembrie 1849 se menționa că în general nu au existat tranzacții cu sare în port⁶³.

Ca urmare a înăbușirii revoluțiilor pașoptiste din Principatele Române, Imperiul Rus și Imperiul Otoman au semnat la 1 mai 1849 Convenția de la Balta-Liman, prin care se reglementau situațiile politice din cele două Principate Dunărene. Semnarea documentului a dus la numirea lui Barbu Dimitrie Știrbei ca domnitor al Munteniei și a lui Grigore Alexandru Ghica ca domnitor al Moldovei. Acesta din urmă a încercat să dea un nou curs relațiilor comerciale cu Austria, în conformitate cu autonomia câștigată. Memoriul înaintat Porții, solicita deschiderea graniței pentru importul de sare din Moldova, în schimbul admiterii tranzitului sării austriece spre Serbia, însă nu a avut succes⁶⁴.

În 1850, lacurile sărate din județul Akkerman au fost inundate și devastate complet. În acest context, importul de sare din Moldova cunoaște o creștere importantă. În 1850 prin vama de la Sculeni fusese importate în Basarabia din Moldova 31.802 puduri 10 pfunzi de sare, în valoare de 10.359 ruble argint⁶⁵, prin Lipcani – 20.397 puduri, în valoare de 6.370 ruble argint⁶⁶, prin Leova – 1.088 puduri în valoare de 734 ruble⁶⁷. Prin decizia comitetului de Miniștri din 17 iulie 1851 a fost admis importul sării cu taxa vamală redusă de 23 copeici de pud, față de 40 copeici de pud prevăzute prin Tariful Vamal din 1850, prin vămile Ismail, Reni, Noua Suliță, Sculeni, și posturile vamale Lipcani și Leova, până la 1 ianuarie 1853⁶⁸. Ca urmare, în 1851 în Rusia au fost importate din Principatul Moldovei 1,5 milioane de ocale de sare (în jur de 115,3 mii puduri) în sumă de 487.500 lei⁶⁹. Cea mai mare cantitate fusese exportată în Basarabia pe la Sculeni – 920.000 ocale de sare (70,8 mii puduri), la prețul de 32 de lei de suta de ocale, în sumă de 294.400 lei, iar profitul curat la antreprenorului care deținea ocnele a alcătuit 42.000 lei. Cantitatea de sare exportată prin Lipcani s-a ridicat la 575.000 ocale (44,2 mii puduri), la prețul de 36 lei pentru o suta de ocale, în total 207.000 lei, profitul curat alcătuind 36.000 lei, prin același contract de export al antrepren-

⁶¹ Военно-статистическое обозрение Княжества Молдавии. Часть II, СПб., 1853, с. 141

⁶² ANRM, F. 2, inv. 1, d. 5375, f. 5.

⁶³ ANRM, F. 2, inv. 1, d. 5375, f. 6.

⁶⁴ N. Iorga, Istoria comerțului românesc. Epoca mai nouă. București, 1925, p. 167.

⁶⁵ Arhiva de Stat din Regiunea Odesa (în continuare ASRO), F. 3, inv. 1, d. 74b, f. 64 v.

⁶⁶ ASRO, F. 3, inv. 1, d. 74b, f. 41 v. - 42.

⁶⁷ ASRO, F. 3, inv. 1, d. 74b, f. 48.

⁶⁸ ПСЗРИ (собрание II), том XXVI, 1851, отделение 1, СПб., 1852, №25423, с. 549.

⁶⁹ N. Suțu, *Notițe statistice asupra Moldovei*. Traducere și completări Teodor Codrescu. Iași, 1852, p. 181.

norului. Diferența de preț era determinată de cheltuielile mai mari suportate de antreprenor⁷⁰. Datele statistice prezentate mai sus sunt sistematizate în Tabelul 2.

Tabelul 2

Importul de sare din Principatul Moldovei în Imperiul Rus (1847-1851)

Anul	Sculeni	Lipcani	Leova	Ismail	Total
1847		43168		464	43632
1848		72076		-	72076
1849	39215	20601	-	2944	62766
1850	31802	20397	1088	-	53287
1851	70769	44230	385	-	115384
Total	-	-	-	-	347145
Media anuală	-	-	-	-	69429

Comparând datele Tabelul 1 cu cele din Tabelul 2, observăm că în perioada 1847-1851 s-au importat din Moldova 347.145 puduri de sare, cu 89.305 puduri, sau 34,6%, mai mult decât în perioada 1842-1846, când s-au importat 257.840 puduri. Pe parcursul perioadei 1827-1851 au fost importate din Principatul Moldovei 2,18 milioane de puduri, sau circa 28 milioane ocale de sare, cantitate pe care Moldova și Basarabia o produceau în medie în anii '40 într-un singur an⁷¹.

Este o perioadă, în care Moldova pierde un important importator de sare, sub presiunea Austriei, Serbia renunțând în 1851 la înțelegerea din 1834, prin care Moldova se angaja să-i livreze anual 15 milioane ocale de sare⁷². În acest sens, dezastrul produs peste Prut a servit drept colac de salvare pentru industrișii moldoveni. La 24 februarie 1853, guvernul rus a fost nevoit să prelungească până la 1 februarie 1854, importul sării, prin toate vămile de pe uscat ale Basarabiei, cu plata unei taxe vamale reduse, de această dată de 27 copeici argint per pud⁷³. Izbucnirea Războiului Crimeii a întârziat restabilirea industriei saline din Basarabia⁷⁴. Din cauza deficienței acute de sare în provincie, taxa diminuată la importul de sare a fost mai întâi prelungită, prin ucazul din 5 ianuarie 1854⁷⁵,

⁷⁰ N. Suțu, *Notițe statistice asupra Moldovei*. Traducere și completări Teodor Codrescu. Iași, 1852, p. 171

⁷¹ N. Suțu, *Notițe statistice asupra Moldovei*. Traducere și completări Teodor Codrescu. Iași, 1852, p. 169. **Notă:** Pentru anii 1831-1840 în ruble assignate, pentru 1841-1850 în ruble de argint. Surse: A.A. Скальковский, *Опыт статистического описания Новороссийского Края*, часть II: Хозяйственная статистика Новороссийского Края, Одесса, Тип. Францова и Нитче, 1853, c. 497.

⁷² Constantin Broșteanu, *Salinele noastre. Studiu istoric, juridic și economic asupra exploatării salinelor și monopolului sării la romani și români (753 a. Chr. – 1900 d. Chr.)*, București, 1901, p. 588.

⁷³ ПСЗРИ (собрание II), том XXVIII, 1853, отделение I, СПб., 1854, №27044, c. 72.

⁷⁴ Я.С. Гроссул, И.Г. Будак, *Очерки истории народного хозяйства Бессарабии (1812-1861)*, Кишинев 1967, c. 300.

⁷⁵ ПСЗРИ (собрание II), том XXIX, 1854, отделение I, СПб., 1855, №27835, c. 8.

apoi, prin ucazul din 25 decembrie 1855, a fost redusă la 19 copeici argint per pud, până la 1 ianuarie 1857, pentru toate vămile de pe uscat ale Basarabiei, precum și pentru vama din orașul-port Odesa⁷⁶.

După finisarea războiului, partea de sud a Basarabiei, unde erau situate lacurile saline, a fost retrocedată Principatului Moldova prin prevederile Tratatului de la Paris din 1856. În virtutea acestei situații, taxa vamală redusă de 27 copeici argint per pud la importul sării în Basarabia a fost extinsă pentru tot cursul anului 1857⁷⁷. În plus, prin ucazul din 2 septembrie 1858 a fost admis pentru 5 ani prelungirea perioadei de trecere a procedurilor vamale la importul de sare prin postul vamal Lipcani până la șase luni, adică similar vămilor de clasa întâi⁷⁸. Prin decizia Comitetului de Miniștri din 10 februarie 1859, termenul respectiv a fost mărit, la fel pentru 5 ani, și pentru vama de la Sculeni, de la 6 la 12 luni⁷⁹.

În concluzie, odată cu anexarea de la 1812 din corpul Principatului Moldovei a teritoriului dintre Prut și Nistru, vor urma câteva etape distincte în evoluția comerțului cu sare din Principatul Moldovei și provincia pierdută, denumită impropriu Basarabia. Într-o primă etapă, care a durat de la 1812 până la 1831, vor fi instituite treptat taxe protecționiste la sarea importată, iar industria proprie de producție a sării va avea de suferit din cauza interdicțiilor la exportul în guberniile interne ruse, sub motivul posibilității reexportului sării importate din Principatul Moldovei. Ulterior după unificarea vamală a Basarabiei cu restul imperiului, începe o perioadă în care guvernul rus dezvoltă intens în sudul provinciei extracția proprie de sare, cu scopul acoperirii consumului intern. În această perioadă importul, în urma taxelor prohibitive impuse, este doar sporadic, fiind realizat cu predilecție în anii când intemperiiile timpului nu permiteau o producție de sare suficientă pentru consumul populației. Doar în a doua jumătate a anilor '40, răspândirea epizootiilor și diminuarea în consecință a mănării vitelor peste hotare a determinat o creștere a importului de sare din Principatul Moldovei în provincie. Anul 1850 este cel de început al celei de-a treia etape, legat de inundarea lacurilor saline din sudul Basarabiei și distrugerea producției proprii de sare a provinciei. Necesitatea stringentă de sare, un aliment esențial în acele timpuri, impune guvernul rus să reducă taxa vamală la importul de sare din Principatul Moldovei în Basarabia de la 40 la 27 și chiar 19 copeici argint per pud de sare. Ca urmare are loc o înviorare substanțială a acestui comerț.

⁷⁶ ПСЗРИ (собрание II), том XXX, 1855, отделение 1, СПб., 1856, №29980, с. 748.

⁷⁷ ПСЗРИ (собрание II), том XXXI, 1856, отделение 1, СПб., 1857, №31334, с. 1101-1102.

⁷⁸ ПСЗРИ (собрание II), том XXXIII, 1858, отделение 2, СПб., 1860, №33521, с. 156.

⁷⁹ ПСЗРИ (собрание II), том XXXIV, 1859, отделение 1, СПб., 1861, №34151, с. 99.

Ion Gumenâi*

EVOLUȚIA DEMOGRAFICĂ ȘI VIAȚA MORAL – SPIRITUALĂ A COMUNITĂȚII ARMENEȘTI DIN CHIȘINĂU (MIJLOCUL SEC. XVIII – ÎNCEPUTUL SEC. XX)

The Armenian community and parish in Chisinau was one of the most representative denominations in Bessarabia, being in many cases at the forefront of certain spiritual or cultural events. Precisely for these reasons, a series of issues will be addressed, which are primarily related to the emergence of Armenian-Gregorian representatives in Chisinau and the demographic evolution of this element. The issue of the functioning of the two essential tools for a parish – the church and the school – will be also researched.

Keywords: Armenians, Chisinau, Church, Parish School, composition.

Comunitatea armenescă din Chișinău, deși are o istorie mai recentă decât cea din Akkerman, spre exemplu, este totuși una semnificativă și abundă în evenimente. În mare parte acest lucru se datorează faptului că în secolul al XIX-lea Chișinăul devine centrul administrativ al regiunii, pe de o parte, iar pe de altă parte, activismul comunității armenesti din oraș se explică prin faptul că aici o perioadă îndelungată de timp s-a aflat conducerea spirituală a eparhiei acestui cult.

Cronologic, putem vorbi de așezarea unui număr de locuitori armeni în această localitate încă în prima jumătate a secolului al XVIII-lea. O primă atestare documentară cu referire la armenii din Chișinău, pe care o cunoaștem până la momentul de față, se conține în actul din 1742, prin care domnul de atunci, Grigore Ghica, emitea o diplomă comunității târgoveților armeni din Chișinău, acordându-i acesteia privilegiile egale cu cele ale armenilor din Iași¹. Această afir-

* **Ion Gumenâi**, doctor habilitat, conferențiar universitar, cercetător științific principal, Institutul de Istorie.

¹ Ioan Caproșu, *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, vol. V (1740-1750), Iași, Ed. Dosoftei, 2001, p. 139.

mație rezultă și din faptul că la 1774, conform datelor existente, în Chișinău puteau fi numărați aproximativ 154 de capi de familii, ceea ce ar fi constituit 770 de persoane. Din acest total, după apartenența confesională 25 de capi de familii sau 125 de persoane erau armeni². Credem, deci, că în aproximativ 30-40 de ani este posibil ca numărul populației armenilor să ajungă la 125 de persoane.

Această creștere a numărului populației armenilor, a fost stopată din cauza începerii unui nou război ruso-turc, care pentru Chișinău va avea consecințe dezastruoase, acesta, în 1788, fiind practic distrus complet de către trupele turce³.

Anume din aceste considerente în Condica liuzilor din anul 1803, în târgul Chișinău, sunt consemnați 133 birnici moldoveni, cu un bir anual de 880 lei și doar 44 birnici armeni, cu birul anual de 660 lei⁴.

O estimare a numărului armenilor din afara curburii carpatice este făcută în toial războiului ruso-turc din 1806-1812 de către episcopul Gligor Zaharean care, la 14 octombrie 1809, emitea o scrisoare către administrația laică a regiunii, prin care anunța că în urma indicațiilor date inspecta toate parohiile supuse lui, făcând o trecere în revistă a tuturor armenilor din Moldova, Valahia și Basarabia. Conform datelor, numărul total al familiilor armenilor se ridica la 1 159: în Hotin era o biserică armenescă, un preot, doi slujitori ai bisericii și 16 familii; în Chișinău în aceeași ordine – o biserică, trei preoți, patru slujitori ai bisericii și 113 familii; în Orhei – o biserică, doi preoți, doi slujitori ai bisericii și 34 de familii; în Tighina – șase familii de armeni; în Chilia – patru familii de armeni; în Akkerman o biserică, un protopop, patru preoți, opt slujitori ai bisericii și 116 familii armenilor; în Ismail – o biserică, doi slujitori ai bisericii și 32 de familii armenilor. În total, în cuprinsul Basarabiei existau 5 biserici din cele 15 (și respectiv, cinci comunități armenilor din cele 15) enumerate de către arhiepiscopul armenesc, un protopop din șase, 10 preoți din 27, 18 slujitori ai bisericii din 72 și 321 de familii din 1 159, ceea ce ar constitui aproximativ, 27,7% din numărul total al populației armenilor din spațiul românesc⁵.

² Хайдарлы Дан, *Города молдавских цинуттов прудо-днестровского междуречья в XVIII в. муниципальный статус, численность и этнический состав населения*, în *Revista de Etnologie și Culturologie*, Nr. 2, 2007, p. 54.

³ Tamara Nesterov, *Chișinău, etapele devenirii urbane (1436-1812)*, pe http://www.istoria.md/articol/258/Chi%C5%9Fin%C4%83u,_etapele_devenirii_urbane . La 22 decembrie 1788 von Raan scria: „Chișinăul înainte de devastarea lui a fost un oraș de mijloc; dar când l-au părăsit turcii în retragerea lor, l-au incendiat după obiceiul lor. O privesc care te emoționează este de a vedea devastări noi la fiecare pas, de a vedea distrugeri, la care se dedă numai inamicul barbar. Aici se văd sobe și coșuri, resturi ale celor mai bune case, care au fost aproximativ în număr de trei sute. Prăvăliile negustorilor care formau un pătrat de piatră de 300 de stâneni împrejur, zac sub cenușă tot așa, cum și vreo șase — șapte biserici“.

⁴ Valentin Arapu, *Comunitatea armenescă și arendașia proprietăților funciare în Țara Moldovei (a doua jumătate a sec. XVIII – începutul sec. XIX)*, în *Tyragetia*, s.n., Nr. 2, 2012, p. 112.

⁵ Popovici L. C., *O statistică a armenilor în Țările Române la 1809*, în „Arhivele Basarabiei”, nr. 3, 1930, p. 295-296.

Deci, se poate observa că comunitatea armenescă din Chișinău, număra 113 familii și, din punct de vedere numeric, se situa pe locul doi, apropiindu-se de cea care ocupa întâietatea, adică, cea din Akkerman.

Pentru sfârșitul războiului ruso-turc, comunitatea armenescă din Chișinău, care după cum am observat chiar în timp de războiului se află în creștere, mai este implicată într-o acțiune, care, însă, nu poate fi confirmată.

F. F. Vighel afirmă că generalului Bahmetiev, reprezentantul puterii centrale de atunci, ar fi preferat situația în care centrul teritoriului devenit recent parte componentă a Imperiului Rus, să fie amplasat la Bender⁶. Conform unor păreri, poziția lui s-a schimbat datorită unei mite date de către populația armenescă. Aname această mită a influențat schimbarea părerii guvernatorului oblastiei, demnitarul rus comutându-și atenția asupra Chișinăului⁷.

Nu suntem tentați să credem că în cazul desemnării centrului administrativ al noii regiuni anexate Imperiului Rus, rolul decisiv l-a jucat mita. Considerăm că mai degrabă determinantă a fost poziția geografică și amplasarea la Chișinău a centrului administrativ al Bisericii Ortodoxe.

Cert rămâne faptul că în continuare va spori numărul populației armenesti în acest oraș, cu atât mai mult cu cât, după cum vom vedea în cele ce urmează, aici va fi stabilit și centrul administrativ al noii eparhii a acestui cult din Imperiul Rus.

Astfel, conform datelor statistice existente, către 1840 în Chișinău puteau fi numărați trei preoți, doi slujitori bisericești și 591 de enoriași⁸. Aproximativ zece ani mai târziu, la 1851, aici se găseau doi preoți, cinci slujitori și 613 enoriași⁹.

În a doua jumătate a secolului al XIX-lea se poate observa o scădere a numărului armenilor în Chișinău. Cauzele acestui fenomen nu pot fi stabilite cu certitudine, însă, se poate afirma că acest proces este caracteristic pentru întreaga Basarabie. Astfel, către 1860 în capitala provinciei locuiau doi preoți, doi slujitori ai bisericii și 497 de enoriași¹⁰. Deși pentru deceniul șapte avem o ușoară creștere (în 1872, în Chișinău fiind înregistrați 520 de armeni¹¹), în continuare, se va produce o micșorare a numărului populației armene: către 1880 în capitala Basa-

⁶ Вигель Ф.Ф., УК. соч., с.25

⁷ <http://www.oldchisinau.com/history/history-chis.html>

⁸ Arhiva Națională a Armeniei (în continuare - ANA), Fond 56, inv. I, d. 836, f. 21. Aici nu au fost luați în calcul reprezentanții administrației spirituale ale Bisericii Apostolice Armene ce se afla la Chișinău.

⁹ *Ibidem*, d. 2813, f. 100v-101. (Un alt recensământ din același an, 1851, atestă doi preoți, patru slujitori și 601 enoriași).

¹⁰ *Ibidem*, d. 4046, f. 107. (Într-o altă catagrafie se arată că în acest an în Chișinău s-au născut 22 de persoane de origine armeană, au decedat 20, s-au oficiat trei căsătorii fiind indicat un număr total de 504 armeni).

¹¹ *Ibidem*, d. 6258, f. 102v-103.

rabiei locuiau 368¹² de reprezentanți ai acestui cult, iar în 1892 numărul acestora era de 370 de persoane¹³.

Către începutul secolului XX, comunitatea armenilor din Chișinău a cunoscut o dinamică fluctuantă, fapt datorat proceselor imigraționiste ce s-au declanșat în sânul acestei colectivități și evoluțiilor politice atât din interiorul Imperiului Rus, cât și din afara acestuia. Astfel, în 1902 se atestă 416¹⁴, în 1910 - 374¹⁵, iar către 1915 numărul comunității armenilor din Chișinău se ridică la 460 de persoane¹⁶.

Centrul spiritual în jurul căruia comunitatea armenescă din Chișinău își organiza activitatea curentă era locul de cult, adică biserica. După cum am menționat mai sus o comunitate armenescă la Chișinău este atestată deja în prima jumătate sau către mijlocul secolului al XVIII-lea. Cât privește construcția bisericii, aceasta poate fi plasată către începutul secolului al XIX-lea¹⁷.

Fiind construită pe fundația unei biserici moldovenești mai vechi, ea a moștenit de la biserica moldovenească planul alungit, de tip navă, rotunjit la est de vasta absidă a altarului. Multe alte elemente în arhitectura locașului de cult au fost introduse după intrarea acestui edificiu în posesia armenilor: lipsește perețele despărțitor dintre naos și pronaos, caracteristic pentru ortodoxia de vest, au apărut compartimentele laterale, așa numitele horane, spații construite special pentru altarele laterale. Atunci a fost construit și turnul clopotniță, alipit la fațada de vest, au fost modificate bolțile interioare iar la Nordul navei a fost alipită o încăpăre, în care se botezau pruncii¹⁸.

Biserica a fost construită în 1803 de către Ioanes fiul lui Acop – gean, având hramul Sfintei Maicii Domnului (Surb Astvațașin), fiind înălțată pentru pomenirea sa, și a mamei sale Ciohar, a soției Ripsimia, fiilor Avraam și Arujiun, fiicei Hatun și a tuturor neamurilor sale (*Vezi anexa*).

În 1804, din cauza unui incendiu sau a unei altei calamități, ea a fost reconstruită. Nu putem fi de acord cu o serie de autori (cum ar fi, de exemplu, Arșavir

¹² *Ibidem*, d. 7878, partea a II-a, f. 268v-268.

¹³ *Ibidem*, d. 8897, f.49v-50.

¹⁴ *Ibidem*, d. 10044, f. 195v. - 196.

¹⁵ *Ibidem*, d. 11139, f. 31v. – 32.

¹⁶ *Ibidem*, d. 795, partea III, f. 209v. – 210.

¹⁷ La 1774, printre armenii chișinăuieni este atestat preotul Musuz, care slujea la biserica armenescă de aici. (*Moldova în epoca feudalismului*, vol. VII, partea II, Chișinău, Ed. Știința, 1975, p. 434.). Acest fapt îi face pe o serie de cercetători să considere că o biserică armenescă ar fi putut exista încă în a doua jumătate a secolului XVIII, care a fost refăcută ulterior. (Cf. Sergiu Ciocanu, *Orașul Chișinău. Începuturi, dezvoltare urbană, biserici. (secolele XV-XIX)*, Chișinău, Lexon Prim, 2017). Cu toate acestea vom rămâne pe interpretarea mai veche, deoarece prezența unui preot armean, încă, nu este un indice în favoarea existenței lăcașului. Acesta putea fi venit de undeva și se afla la Chișinău tocmai în perioada recensământului, sau acesta putea oficia serviciul divin într-una din locuințele enoriașilor armeni mai înstăriți, lucru care se mai practica și de alte parohii armenice, și de alte confesiuni.

¹⁸ <http://www.monument.sit.md/biserici/piata-veche-8/>

Toramanean) care afirmă că în acest an ar fi fost construit doar pridvorul de Sud și în peretele de Est ar fi fost montat al doilea altar, cu o catapeteasmă din lemn¹⁹.

Inscripția ce s-a păstrat până în zilele noastre indică foarte clar că biserica cu hramul Maicii Domnului a fost construită din nou în timpul Patriarhului David, cu cheltuiala și grija a mai multor enoriași înstăriți, a diaconului locașului și a tuturor credincioșilor²⁰.

Biserica a fost construită sub conducerea lui Vardan din Iași, în anul 1254, după cronologia armeană, ceea ce ar însemna anul 1805. Totuși H. Kuciuk – Ioannesean, cel care a făcut descifrarea inscripției, specifică că ar fi vorba de anul 1804²¹.

Deci, biserica a fost ridicată din nou și evident că au fost adăugate o serie de elemente care lipseau în planul bisericii din 1803, nefiind vorba doar de construcția unor adausuri.

Evenimentele de mai târziu - transferarea centrului eparhial la Chișinău, împreună cu episcopul Grigor Zaharean, construcția ogrăzii armenesti în 1813, formarea noii eparhii a Basarabiei și Noului-Nahicevan în 1830 - nu s-au răsfrânt cu nimic din punct de vedere arhitectural asupra bisericii cu hramul Sfintei Maicii Domnului, aceasta fiind doar transformată din biserică parohială în biserică catedrală, deci, fiindu-i schimbat doar rangul.

Totuși, în baza Regulamentului privind Biserica armeano-gregoriană din 11 martie 1836, biserica era întreținută de către comunitate sau de către persoane înstărite ce făceau parte din această comunitate. Tocmai din aceste considerente în perioada cât funcția de ctitor în biserică a îndeplinit-o Martiros Sarkizov Ciubukci, din 1859 și în continuare pe parcursul a 13 ani, s-a reușit reînnoirea și împodobirea bisericii, fiind totodată procurate și diferite podoabe, în suma totală de 250 de ruble argint²².

În 1873 locuitorul orașului Chișinău, cunoscutul mecenat, David Andriasovici Zaharean, din propriile venituri, a reparat și restaurat prestolul și postamentul crucii, cheltuind suma de 1700 de ruble²³.

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ ANA, fond 811, inv.1, d.13 fost 40, fila 38-40.

²¹ *Ibidem*.

²² *Ibidem*, Fond 56, inv. I, d. 5761, f.4. Acesta din urmă pentru activitatea sa a fost înaintat de către Consistoriul Bisericii armeano - gregoriene pentru decorare, în argumentarea cererii arătându-se că a înnoit și înfrumusețat biserica și a procurat diferite podoabe. Se caracterizează prin credință în serviciu și a păstrat biserica într-un mod binevenit, fapt pentru care a primit mulțumiri din partea enoriașilor armeni și a Conducerii eparhiale ce a vizitat locașul de cult. În perioada de activitate în acest serviciu de noua ani a crescut capitalul bisericii din vânzarea lumânărilor și din alte venituri cu mai bine de 1500 ruble de argint. A donat din propriile venituri pentru procurarea de diferite podoabe o sumă de 250 ruble de argint. Se solicita decorarea cu medalia de argint cu inscripția „Pentru râvnă”, pentru purtare la gât pe panglica Sf. Stanislav.

²³ Cf. *Российская и Ново-Нахичеванская епархия Армянской Апостольской церкви. Исторический путь*. Москва 2013, Первая образцовая типография, 479 с.

În 1884 din porunca conducătorului eparhial, episcopului Macar, după cum arată sursa citată mai sus, a fost reparată temeinic clopotnița, cupola și acoperișul bisericii, lucrările respective efectuându-se cu sprijinul financiar al ctitorului Stepan Pogosean, preotului Barseg Kazanceanț, a lui Stepan Sarchisovici Barhudarean, precum și al enoriașilor²⁴.

În 1885 a avut loc restaurarea bisericii și lucrări de amploare efectuate cu cheltuiala lui Oganēs, fiul lui Manuk-bey. O puternică notă orientală a fost introdusă prin construcția logiei, alipite pridvorului de Sud, construit deasupra mormintelor familiei Manuk-bey, în arhitectura căreia au fost promovate trăsături specifice arabo-musulmane, dar soluția planimetrică face parte din moștenirea armenescă. Autor al acestei construcții este considerat arhitectul A.I. Bernardazzi.

Pereții clădirii au fost înălțați cu cca. 65 cm, partea nouă fiind evidențiată printr-o arcatură ce amintește ocnicele medievale, amplasată perimetral sub cornișa cu muluri neoclasiche. Bolțile vechi au fost demolate și înlocuite cu altele noi, cu o influență a stilului baroc. Bolta cilindrică, susținută de arcuri dublouri, a fost străbătută de mici calote sferice. Suprafețele lor și perețele de apus au fost acoperite cu fresce. A fost înălțată cu un nivel și clopotnița, silueta ei devenind mai elegantă, ultimul nivel fiind împodobit cu detalii din arhitectura neoclasicismului francez.

În timpul acestei reconstrucții au fost introduse forme caracteristice Armeniei istorice: acoperișul clopotniței a devenit piramidal, au fost ridicate mici turle decorative, în forme similare, deasupra altarului și pridvorului de Sud, arhitect fiind același A. I. Bernardazzi. Tot în această perioadă a refacerii capitale a edificii lui a fost montată și decorația sculptată a portalului de la intrarea principală prin turnul clopotniței, o compoziție artistică în care au fost incluse și cruci sculptate, motiv folosit în sculptura armenescă cu denumirea *hacikar*²⁵.

Chiar în următorul an asupra bisericii comunității armenilor din Chișinău se va abate o nouă nenorocire. Conform scrisorii Nr. 1724 din 18 iulie 1886, adresată de către Consistoriul Eparhiei Basarabiei și Noului Nahicevan a bisericii armeano-gregoriene conducerii orașului, ploaia torențială din data 2 iulie (1886), ce s-a declanșat asupra Chișinăului, a pricinuit mari pagube întregului oraș, dar cu precădere a avut de suferit Biserica armeano-gregoriană cu hramul Maicii Domnului, care a fost reparată, restaurată și reconstruită anul trecut. Conform aceleiași surse, apa de ploaie a intrat în ograda bisericii și săpând alături de clădire o groapă, neavând posibilitatea de a ocoli fundamentul, în mare parte s-a infiltrat sub biserică. Drept urmare, peste câteva zile și pereții și podul bisericii s-au fisurat într-atât de tare încât au început să se desprindă și să cadă fragmente întregi de tencuială, chiar în timpul serviciului divin.

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ <http://www.monument.sit.md/biserici/piata-veche-8/>

Din aceste considerente și pentru a evita declanșarea unor nenorociri a fost formată o comisie specială al incluzând arhitectul secundar, un funcționar al poliției, un membru al conducerii orașenești și a unui deputat din partea Conducerii eparhiale armeano – grigoriene, care urmau să constate toate distrugerile, precum și să propună cele necesare pentru înlăturarea acestora²⁶.

În 1909 conducătorul eparhiei Nahicevanului și Basarabiei, arhiepiscopul Nerses, se adresa Consiliului spiritual a bisericilor armenesti din Sankt Petersburg cu rugămintea de a ajuta la construcția unei noi biserici în orașul Chișinău. Solicitarea era argumentată de faptul că vechea biserică era semidistrusă și foarte fragilă. Drept argument suplimentar servea faptul că amplasament cel respectivului locaș de cult era în partea veche a orașului, de unde armenii au plecat, stabilindu-se în centrul urbei, iar la momentul de față locașul este înconjurat doar de case populate majoritar de către evrei. În acest context, la adunarea generală a enoriașilor din 28 noiembrie 1909 s-a adoptat decizia despre construcția obligatorie a noii biserici, iar din suma totală de 50 000 de ruble, la cât a fost estimată construcția, 20 000 de ruble urmau să fie strânse de către comunitate²⁷.

Lucrările s-au târăgănat însă, deoarece în 1911, arhiepiscopul Nerses readresa aceeași rugămintă Consiliului bisericilor armenesti din Sankt Petersburg, invocând de această dată faptul că biserica nu satisface cerințele enoriașilor fiind neîncăpătoare pentru enoriași numărul cărora creștea datorită venirii în zonă a tot mai multor militari armeni. În afară de aceasta, arhiepiscopul invoca faptul că în cazul în care noua biserică nu va fi construită, Sinodul de la Ecimiadzin putea pierde toate proprietățile din Chișinău²⁸.

Cu toate acestea, abia la 9 martie 1913 Consiliul bisericilor armenesti din Sankt Petersburg a decis susținerea finanțării construcției locașului de cult cu suma de 25 000 de ruble. Suma respectivă urma să fie transferată pe parcursul a trei ani, prima tranșă în valoare de 5 000 de ruble fiind alocată la 23 iulie 1914²⁹.

Deoarece lucrurile nu s-au mișcat din loc, în noiembrie 1917, adunarea generală a enoriașilor din Chișinău adresa Sinodului de la Ecimiadzin aceeași rugămintă - de a fi ajutați la construcția noii biserici³⁰.

Chiar dacă noua biserică a cultului armenesc nu a fost construită, totuși, în Chișinău a mai apărut un locaș de cult al comunității armenice. În noiembrie 1912, la cererea familiei Bogdasarov, Consistoriul eparhial din Chișinău al Bisericii Armeano-Grigoriene va înainta Sinodului din Ecimiadzin al Bisericii Ar-

²⁶ *Из истории армяно-украинских, венгерских и молдавских отношений. (Сборник статей и материалов)*, Ереван, Институт Истории, 2012, р. 195-196.

²⁷ Cf. *Российская и Ново-Нахичеванская епархия Армянской Апостольской церкви. Исторический путь*. Москва 2013, Первая образцовая типография, 479 с.

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ ANA, Fond 399, inv. I, d. 948, f. 6-17.

³⁰ *Ibidem*, Fond 56, inv. XVIII, d. 250, f. 41.

meano-Gregoriene un demers privind construcția în cimitirul armenesc și catolic a unei biserici-capelă.

Urmând legislația în vigoare Sinodul, la rândul său, se va adresa cu un demers și cu planul noului edificiu administrației guberniale a Basarabiei, Departamentului de construcții, solicitând avizul pentru construcție.

La 31 decembrie 1912, departamentul respectiv, prin adresarea nr. 3361 către Sinod, bazându-se pe pct.4 art.114 al Codului de legi al Imperiului Rus (Tom XI, partea I, ediția 1896), aducea la cunoștință solicitantului că acest lucru nu era de competența sa, ci a Ministerul de Interne, din care cauză nici nu a efectuat o expertiză a actelor și le-a remis Sinodului.

Totuși, Consistoriul eparhial al Bisericii Apostolice Armene a Noului-Nahicevan și Basarabiei, care suntem siguri că era la curent cu răspunsul autorităților de la Sankt-Petersburg, continua să insiste pe lângă Sinodul din Ecimiadzin. În acest sens, la 25 februarie 1913, Arhimandritul Noului-Nahicevan și Basarabiei remite o telegramă către înaltul for bisericesc prin care solicita urgentarea examinării dosarului nr. 2056 din 13 noiembrie 1912³¹.

La nici o luna diferență, Consistoriul eparhial și Arhiepiscopul Noului Nahicevan și Basarabiei va trimite o nouă telegramă Sinodului Bisericii Armene Apostolice, prin care informa că la rugămintea lui Ivan Bogdasarov, Consistoriul solicită să fie urgentată aprobarea proiectului bisericii din 13 noiembrie 1912, cu nr. 2056³².

Între timp, din datele avute la dispoziție reiese că Sinodul într-adevăr a remis Ministerului de Interne solicitarea, deoarece la 11 martie 1913, prin dispoziția 2491, Departamentul afacerilor spirituale a informat Sinodul armeano-gregorian din Ecimiadzin că, pentru a putea fi date cuvenitele dispoziții, a fost anunțat și guvernatorul Basarabiei despre faptul că, în baza cererii preventive de la Sinodul din Ecimiadzin și a Înaltului acord, dar și în conformitate cu Codul de legi al Imperiului Rus (ediția din 1906, Tom XII, partea I, nota 2 de la pct.140), proiectul pentru construcția capelei armenesti din incinta cimitirului armenesc din Chișinău aparține Departamentului de construcții al administrației guberniale a Basarabiei. Departamentul afacerilor spirituale considera de datoria sa să informeze Sinodul din Ecimiadzin despre cele expuse, în urma demersului din 1 februarie 1913.

Răspunsul dat de instanțele superioare a făcut ca lucrările să se desfășoare mai intens și cu o altă atitudine din partea Departamentului de construcții din Chișinău, care la 23 martie același an solicită Sinodului să trimită actele și planurile bisericii, care au fost întoarse de către autoritățile guberniile prin raportul din 31 decembrie 1912.

Ba mult, deja la 27 aprilie 1913, Departamentul de construcții din Chișinău trimite Sinodului Bisericii Apostolice Armene o telegramă, prin care anunță că planul privind construcția bisericii a fost acceptat.

³¹ *Ibidem*, inv.1, 1158, f. 6.

³² *Ibidem*, f. 7.

Totodată, la 12 iunie 1913, prin raportul Departamentului afacerilor spirituale din cadrul Ministerului de Interne, Sinodului din Ecimiadzin i s-a adus la cunoștință că în urma prezentării efectuate de către Ministerul de Interne, Alteța Sa Imperială a binevoit să permită construcția Bisericii Armene în cimitirul armenesc din Chișinău.

Despre același lucru guvernatorul Basarabiei informa, la 27 iunie 1913, instanțele superioare ale Bisericii Armene, menționând, în același timp, că a informat și Consistoriul eparhial al Bisericii Armene și că va da dispozițiile necesare solicitate de administrația laică locală.

Astfel, fiind rezolvate problemele de ordin administrativ-juridic la nivel local și la nivel central, s-a trecut la construcția lăcașului de cult. Din informațiile existente cunoaștem că arhitect al acestei biserici a fost A. Hacıkeanț, iar ctitor este considerată Antonina Bogdasarov (Balioz), informație care, după părerea noastră, este puțin exagerată, în sensul că la construcția bisericii a participat întreaga familie, Antonina fiind cea care din 1916 a finanțat finisarea construcției³³.

Biserica armenescă din Chișinău avea și o serie de proprietăți. Din păcate, pentru prima jumătate a secolului al XIX-lea, astfel de date lipsesc. O primă informație de acest gen datează din 1855, când în posesia bisericii se afla: pământ-ul de sub cimitir cu o suprafață de nouă desetine și 250 de stânjeni; cinci dughene evaluate la 714, 28 rub.; capitalul bănesc al acestora fiind de 908, 34 rub., iar veniturile constituind 585, 97rub.³⁴

În conformitate cu datele din 1881, biserica se afla în posesia a două livezi și vii, 2 case din cărămidă, 2 fabrici, a unui venit de 1510,83 rub. și 1453, 91 rub. cheltuieli³⁵, ca trei ani mai târziu să continue să fie în posesia livezilor și viilor, nefiind menționate însă fabricile, în schimb având un capital de 579,51 rub., venituri de 1532,39 rub. și cheltuieli de 1300, 32 rub.³⁶

La începutul secolului XX (1902), biserica cu hramul Preasfintei Născătoare de Dumnezeu avea în posesie 2 vii și doua case de piatră, una fiind pentru școală, un capital de 1337, 25 rub., veniturile fiind de 2448,11 rub. și cheltuieli de 1480,65 rub.³⁷

Date mai concrete cu referire la proprietățile Bisericii armene din Chișinău se conțin în raportul din 11 august 1903, către Ministerul proprietăților. În acest raport, în conformitate cu politica autocrației împotriva Bisericii armeno – gregoriene, se arată că au fost conscrise pentru confiscare două case din piatră, una fiind locuința preotului, iar alta fiind destinată pentru școală; în sectorul 5 al orașului Chișinău la Malina Mică livada cu nr. 15, cu casă, crămă,

³³ Cf. Ion Gumenăi, *Unele date cu referire la biserica armeană "Învierea Domnului" din Chișinău*, în *Studia Universitatis Moldaviae*, Seria "Științe Umanistice", nr. 10, 2017, p. 135-139.

³⁴ ANA, F. 320, inv. I, d. 907, f. 87.

³⁵ Ibidem, F.56, inv. XIV, d. 119, f. 81.

³⁶ Ibidem, inv. I, d.7878, f.159v-160.

³⁷ Ibidem, d. 10044, f. 195v.-196.

beci și fântână și cu ustensile pentru vinificație și cu o suprafață de 4 deseatine și 1115 stânjeni pătrați, dată în arendă până la 1 octombrie 1907 cu o plată de 170 ruble anual.

În același sector de la Malina Mică bisericii îi aparținea și livada, cu nr. 269, cu o suprafață de 6 deseatine și 149 de stânjeni pătrați, care, de asemenea, era dată în arendă până la 26 octombrie 1912 pentru 225 de ruble anual.

Bisericii cu hramul Preasfintei Născătoare de Dumnezei îi rămânea în folosință cele două case – una ca locuință pentru preot și cea de-a doua ca local pentru școală³⁸.

Chiar dacă măsurile represive din partea autorităților țariste nu au durat un timp îndelungat, revenirea Bisericii comunității armenesti din Chișinău nu s-a produs în timp rapid³⁹.

Totuși, către 1910 locașul respectiv avea în proprietate 2 livezi, 300 rub. venit și 40 rub. cheltuieli⁴⁰, doi ani mai târziu pe lângă livezile și viile menționate, aceas- ta mai avea un capital bănesc de 3641, 32 rub., percepând 2799,96 rub. venituri și cheltuind 2791,91 rub.⁴¹, iar către 1915 la acestea se mai adăuga și o casă⁴².

Un instrument indispensabil al vieții comunității armenesti din Chișinău a fost școala parohială deschisă pe lângă locașul de cult.

Cu referire la data deschiderii acesteia, o parte din istoricii din Armenia consideră că ar fi fost deschisă în 1838⁴³. Nu putem susține aceasta opinie din mai multe considerente. În primul rând, chiar dacă comunitatea armenear- că de la Akkerman era mai numeroasă decât cea de la Chișinău, totuși, nu considerăm că conducătorul eparhiei din acea perioadă, emblematica figură a viitorului catolicos Nerses al V-lea, și-ar fi permis deschiderea în 1831⁴⁴ a unei școli parohiale la Akkerman și abia în 1838 în centrul provinciei și pe lângă reședința Eparhiei Basarabiei și Noului Nahicevan a Bisericii armeno – gregoriene.

Pe de altă parte, pentru luna august 1830, avem la dispoziție extrasul din ședința Comitetului de construcție din Chișinău, la care a fost examinată cere- rea membrului Conducerii duhovnicești, a protoiereului A. Samuliov, privind

³⁸ Из истории армяно-украинских, венгерских и молдавских отношений. (Сборник статей и материалов), р. 199.

³⁹ NAA, F. 56, inv. I, d. 10837, f.1.

⁴⁰ Ibidem, d. 11139, f. 31 v – 33, 37 v.

⁴¹ Ibidem, d. 11608, f. 384-391

⁴² Ibidem, inv.15, d. 795, partea III, f. 215v-2016.

⁴³ Cf. Армянские церкви Новой Нахичевани. Исторический путь, Составители: Соня Суреновна Мирзоян, Гоар Георгиевна Авакян, перевод с армянского, Нуне Балбания, Ростов, 2017, 509 с.

⁴⁴ Ion Gumenai, *Comunitatea armenearcă din Akkerman (1812-1914)*, În: „Istorie și civilizație de-a lungul Dunării de Jos. Culegere de studii dedicate zilei internaționale a fluviului – 29 iunie.”, Brăila, Academia Română, Editura «Istros a Muzeului Brăilei «Carol I», 2018, p. 371-380.

construcția în ograda Bisericii sobornicești a clădirii Conducerii eparhiale duhovnicești și a școlii pentru copii armenilor. În hotărârea respectivă se arăta că în adresa Comitetului de construcție din Chișinău a parvenit cererea de construcție în curtea bisericii a cultului armenesc a unei clădiri cu un etaj, în care să fie amplasată atât conducerea duhovnicească, cât și școala pentru copii. S-a decis să fie delegați la fața locului arhitectul Gasket și membrul Comitetului Kuznețov, pentru a stabili toate circumstanțele⁴⁵.

Deci, din document reiese că deja în 1830 se solicita construcția unei clădiri pentru școala parohială. Prin urmare, nu putem să admitem că aceasta ar fi fost deschisă abia în 1838, chiar dacă s-ar fi târăgănat această construcție foarte mult din partea funcționarilor și birocrăției ruse, știut fiind că școala putea să funcționeze, fără a avea local propriu. La această supoziție a noastră se adaugă și personalitatea conducătorului eparhiei, episcopul Nerses, care era cunoscut ca o personalitate foarte activă, pe de o parte, iar pe de alta, ca un promotor impetuos al educației și instruirii în rândul populației armenesti.

Cât privește numărul elevilor, acesta pe parcursul secolului al XIX-lea varia între 15-35 de persoane. La începutul secolului XX numărul acestora scade simțitor. Astfel, în 1840, conform datelor de arhivă, la Chișinău funcționa școala parohială de pe lângă biserica armenescă la care activa un profesor și erau înscriși 20 de elevi⁴⁶ (pentru comparație, în același an, în Akkerman se numărau trei profesori și 48 de elevi). Două decenii mai târziu, la 1860, comunitatea armenescă din Chișinău avea o școală parohială cu doi profesori și 20 de elevi⁴⁷. Către 1872, la Chișinău funcționau două școli în care predau trei profesori și învățau 35 de elevi⁴⁸. Pentru anul următor, într-un raport al Conducerii eparhiale duhovnicești, se arăta că în Chișinău funcționa o școală parohială pentru băieți, în care studiau 14 elevi, profesori fiind Stepan Bahrudareanț și Martiros Ciapciakianț. În același oraș funcționa și o școală de fete cu 13 eleve, avându-i ca profesori pe cei doi deja amintiți la care se adăuga și Maria Șișmaneanț. Toți profesorii aveau supușenia rusă, cerință fără de care nu puteau fi admiși în domeniul activității educaționale, conform legislației existente⁴⁹.

În 1875, numărul profesorilor va rămâne același, schimbându-se însă numărul elevilor, scăzând la 20⁵⁰. În următorul an este construită noua clădire a școlii, care un timp s-a aflat în clădirea bisericii, ocupând patru camere, și care a costat 12 mii de ruble. Este interesant că la acel moment școala dispunea de o bibliotecă cu un fond de 243 de cărți⁵¹.

⁴⁵ *Из истории армяно-украинских, венгерских и молдавских отношений. (Сборник статей и материалов)*, p. 199.

⁴⁶ NAA, F. 56, inv. I, d. 836, f. 210.

⁴⁷ *Ibidem*, d. 4046, f. 107.

⁴⁸ *Ibidem*, d. 6258, f. 102v.-103.

⁴⁹ *Ibidem*, inv. XV, d. 43, f. 18-19.

⁵⁰ *Ibidem*, inv. I, d. 6646 f. 132-133.

⁵¹ Cf. *Армянские церкви Новой Нахичевани. Исторический путь*, Составители: Соня

În anii 80 ai secolului XIX-lea situația nu s-a schimbat semnificativ, deoarece în 1882 în Chișinău funcționa o școală armenescă cu trei profesori și 30 de elevi⁵² (comparativ, în Akkerman era o școală, patru profesori și 58 de elevi).

În cele din urmă, la începutul secolului XX (1912), în școala parohială armeană învățau 14 elevi (nouă băieți și cinci fete), număr ce poate fi regăsit și în 1916 (vezi anexa), sub auspiciile profesorilor Sedrak Barsegovici Edigarean și Ana Karapetovna Pilicean⁵³.

Este necesar să atenționăm și asupra faptului că instruirea în școală era gratis. Școala se întreținea din veniturile obținute de la darea în arendă a imobilelor ce aparțineau Sinodului de la Ecimiadzin, ce aduceau aproximativ 500 de ruble anual, imobilelor ce aparțineau familiei Manuk-Bei și a lui Karapet Andriasovici Tilkian, asigurând 1200 de ruble anual. De asemenea, pentru întreținerea școlii membrii comunității ofereau foarte multe donații, respectându-se astfel, Regulamentul privind organizarea și activitatea Bisericii Armeano-Gregoriene din Imperiul Rus, care prevedea că instituția bisericii și cele educaționale să se întrețină din contul comunităților. Totuși, veniturile școlii erau mai mult decât suficiente, astfel, anual se economiseau în jur de 500-600 de ruble care se foloseau pentru întreținerea elevilor la gimnaziu, în baza deciziei consiliului episcopilor, din care se plătea învățământul și se procura uniforma și rechizitele școlare⁵⁴.

Ca și în cazul instituției bisericii și în situația școlii parohiale populația laică se implica activ în administrarea acesteia, prin intermediul episcopilor-administratori (un fel de echivalent al ctitorului bisericii).

Printre cei mai cunoscuți episcopi ai școlii armenesti din Chișinău se numără Ovanes, Barsegovici Bagdasarean, Sarkis Barhudarean, medicul Mkrtici Eghiazarean, protoiereul Barseg Kazancean, negustorul Micael Corjakian, judecătorul Sarkis Negrăș sau proprietarul funciar Vardan Hacikian⁵⁵.

Este evident că nu doar aceste persoane s-au implicat în coordonarea și ajutorarea școlii parohiale și a elevilor săi. În linii generale, în activități de acest gen se implicau membrii întregii comunități, dar excelau în acest domeniu cei înstăriți. Un exemplu în acest sens era Boris Fedorovici Bogdasarov. Acesta, prin

Суреновна Мирзоян, Гоар Георгиевна Авакян, перевод с армянского, Нуне Балбаниян, Ростов, 2017, 509 с.

⁵² ANA, F.56, inv. 1, d. 7878, partea 2, f. 297. În 1892 funcționa o școală de băieți și una de fete cu trei profesori cu 12 elevi și 13 eleve (ANA, F. 56, inv. I, d. 8897, f. 49v.-50). Către 1896 se puteau număra o singură școală cu trei profesori care instruisă 14 băieți și 13 fete (ANA, F. 56, inv. I, d. 9300, f. 2-4).

⁵³ *Ibidem*, inv. XV, d. 612, f. 62 – 62v.

⁵⁴ Cf. *Армянские церкви Новой Нахичевани. Исторический путь*, Составители: Соня Суреновна Мирзоян, Гоар Георгиевна Авакян, перевод с армянского, Нуне Балбаниян, Ростов, 2017, 509 с.

⁵⁵ *Ibidem*.

testamentul său, a obligat-o pe soția sa, Antonina (Antaram) Bogdasarova, de a oferi 10 000 de ruble unuia din gimnaziile de stat din Chișinău pentru instituirea a două burse, pentru a fi transmise elevilor nevoiași de confesiune armeano-gregoriană.

Testamentul a fost îndeplinit. La 27 martie 1913 fiul lui Boris Bogdasarov arăta directorului Gimnaziului „Alexandru I cel binecuvântat” din Chișinău, că după ce acest testament a fost confirmat de judecătoria din Chișinău, el, cu suma de 10 000 de ruble, a procurat 41/2 obligațiuni ale Băncii de zemstvă a guberniei Herson cu cupoane de la 1 septembrie 1913 pentru o sumă nominală de 11800 de ruble. Aceste obligațiuni au fost depuse în trezoreria Chișinăului pentru înscrierea, în paragraful 5, a mijloacelor speciale ale gimnaziului sus-numit, în scopul instituirii a două burse în numele lui Boris Bogdasarov, pentru doi elevi de confesiune armeano-gregoriană⁵⁶.

În cele din urmă, activitatea de binefacere din partea enoriașilor se orienta nu numai către biserica și școala parohială din Chișinău, dar și către organele ierarhice superioare ale Bisericii Apostolice Armene. Un exemplu este cazul lui Karapet Andreasovici Tilkian, locuitor al Chișinăului, care a transmis prin testament, în 1873, Sinodului de la Ecimiadzin întreaga sa proprietate imobiliară, evoluată la suma de 30000 de ruble, precum și veniturile în valoare de 1500 de ruble. Astfel, către 1876, pe lângă faptul că forul suprem al Bisericii Apostolice Armene avea în proprietatea sa o parte din „Ograda armeană”, tot acestuia îi aparțineau și 44 imobile în Chișinău⁵⁷.

Sumând informațiile documentare prezentate, pot fi formulate o serie de concluzii. O primă atestare a comunității armenesti în Chișinău este din prima jumătate a secolului al XVIII, când acestea i se acordă aceleași drepturi ca și celei de la Iași. Pe parcursul perioadei de dominație țaristă, numărul armenilor din Chișinău a ajuns să treacă cu puțin de 600. Astfel, pe tot parcursul segmentului cronologic cercetat comunitatea și parohia armeană din capitala regiunii a fost ca număr a doua după cea de la Akkerman.

Cât privește locașul de cult acesta a fost ridicat în anii 1803-1804 și a purtat hramul Preasfintei Născătoare de Dumnezeu Maria. Pe parcursul existenței sale a fost renovat de câteva ori, atât din inițiativă episcopului eparhiei Basarabiei și a Noului Nahicevan, cât și din inițiativa unor enoriași mai înstăriți. Aceasta era o firească, dacă luăm în considerație, pe de o parte, locul și sentimentele religioase ce le aveau membrii comunității în acea perioadă, pe de o altă parte, Regulamentul privind activitatea Bisericii Apostolice Armene în Imperiul Rus, care prevedea ca toate cheltuielile legate de întreținerea cultului să fie suportate de către enoriași.

⁵⁶ Из истории армяно-украинских, венгерских и молдавских отношений. (Сборник статей и материалов), p. 204, 207.

⁵⁷ NAA, F. 56, inv. I, d.6898, f.13-20.

Tocmai din aceste considerente comunitatea laică se implica activ în rezolvarea problemelor bisericii, îndeosebi a celor de ordin financiar, prin reprezentantul său ctitor.

Exact din aceleași considerente și școala parohială armenescă, deschisă de episcopul Nerses Aștarakeți, s-a aflat sub supravegherea membrilor parohiei, fiind administrată atât de preot, cât și de epitropii desemnați din partea laicilor.

În cele din urmă, atât comunitatea, dar cu precădere membrii mai înstăriți ai acesteia, veneau nu numai în ajutorul financiar al bisericii și școlii, dar și acordau ajutoare semnificative, prin testamente lăsate organului central al Bisericii Apostolice Armene – Sinodului de la Ecimiadzin.

Anexe:

Doc. nr. 1.

1803. Pisania ctitoricească de la biserica comunității armenilor din Chișinău

Св. церковь во имя Богородицы основана в патриаршиство Давида, на иждивение и средства сына покойного Акопджана, благочестиваго г. Иоаннеса в память себя, матери Тчохарь, сожительницы Рипсимии, сыновей Авраама и Арутюна и дочери Хатун и всех почивших и живших (родственников) в 1252 году армянского летосчисления (т. е. в 1803 г.)

Inscripția a fost descifrată și publicată de H. Kuciuk – Ioanesov.

Sursa: ANA, fond 811, inv.1, d.13 *fost* 40, fila 38-40.

Doc. nr. 2.

1805. Pisania ctitoricească de la biserica comunității armenilor din Chișinău

Милостью и с помощью Божьей кишиневская церковь Св. Богородицы вновь построена в патриаршество Святейшего католикоса Давида на средства и иждивения Барсехова сына из Престу⁵⁸, Мугдуси Арутюна его супруги Мугдуси Хатун, сына Мовсеса Авежакова, сына Сантура из Престу, супруги его Зюмрюд, сына Степана, кишиневского жителя Л.Х. Мкртичя, сына г. Арутюна, супруги Манан, и матери Муг(д)уси Гюрикь Акопджанова, сына Оганесса и супруги Рипсимии, матери Гюхер-Хатун, Багдасара сына Мелкона из Аккермана и супруги Аслик, сына дьячка Григория при содействии трудящегося дьячка Георга и всех прихожан.

Да осветит господь всех живых и усопших амин.

⁵⁸ Село в Старо-Нахичеванском округе, Эрив. Губернии.

Церковь соорудил мастер Вардан из Ясс в 1254 году, армянского лето-счисления (т.е. в 1805 г.)

Inscripția a fost descifrată și publicată de H. Kuciuk – Ioanesov. Autorul consideră că anul este gresit, nu este 1805 ci 1804.

Sursa: ANA, fond 811, inv.1, d.13 *fost* 40, fila 38-40

Doc. nr. 3.

Procesul verbal al comisiei de supraveghere a examenelor elevilor școlii eparhiale armeano-gregoriene din Chișinău și borderoul de examinare al elevilor

Proces verbal

1916 mai 21, în clădirea școlii eparhiale armeano-gregoriene din Chișinău au fost susținute examenele pentru toate obiectele.

Examenul a început la 9.15 dimineața, elevii împărțiți pe trei nivele au scris dictare la Limba rusă, Limba armeană și au rezolvat o problemă.

Examenele scrise au fost susținute sub supravegherea membrilor epitropi D.A. Zahareanov și N.M. Muraceav, fiind controlate toate lucrările scrise de către elevi.

Examenul orar a fost efectuat la orele 11.00 dimineața. La examen s-au prezentat: preotul Bisericii protoiereul Barsum Hazidjanț, președintele epitropilor T.I. Ohanov și membrii epitropi: D.A. Zahareanov și N.M. Muraceav.

Rezultatele examenului au fost consemnate în borderou.

Elevii	Teologie		L. rusă		L. armeană		Aritmetica		Concluziile
	scris	oral	scris	oral	scris	oral	scris	oral	
Nivelul I									
Gricorean Efrosinia	3	5	3	5	3	5	3	3	Se transfera la nivelul 2.
Stepanean Gadarina	3	3	2	2	2	3	2	2	Repetă anul.
Ududovici Ana	3						2		A lipsit pe cauza de boală. Repetă anul.
Țadurean Mihaeli	3	3	3	3	3	3	3	2	Se transfera la nivelul 2.
Ianovi Gricor	3	4	3	3	4	3	3	4	Se transfera la nivelul 2.
Ianovici Olea	3		3		2		3		A lipsit pe cauza de boală. Repetă anul.

34 STUDII

Nivelul II									
Stepanean Ana	3	3	3	3	3	3	3	4	Se transfera la nivelul 3.
Stepanean Mateos	-		2		3				A lipsit pe cauza de boală. Repetă anul.
Ududovi Andrias	3	3	3	3	3	3	3	3	Se transfera la nivelul 3.
Nivelul III									
Bagalean Eva			3						Este exclusă, fiind plecată.
Bagalean Gricor	3	3	3	3	3	3	2	4	Repetă anul.
Țadurean Stepan	4	4	5	4	4	4	4	5	Desemnat pentru studii teologice.
Ianovici Bogdan	4	4	4	4	5	3	3	4	Desemnat pentru studii teologice.
Ianovici Evghenii			4		4				A lipsit pe cauza de boală.

Sursa: ANA, fond. 320, inv. 1, f. 946

Максим Оськин*

ВОЕННОПЛЕННЫЕ РУМЫНЫ В РОССИИ: ТРАНСИЛЬВАНСКИЕ ДОБРОВОЛЬЦЫ МЕЖДУ ПЛЕНОМ И ФРОНТОМ

During the First World War of 1914–1918, the allies of the bloc of Entente on the Eastern front was the Russian Empire and the Romanian Kingdom entered the war in August 1916. One of the areas of allied cooperation was the transfer of Romanian side of the Austrian prisoners of Romanian nationality, was taken prisoner by the Russian army and expressed willingness to volunteer for the Romanian army. The process of

* **Оськин Максим Викторович**, доктор исторических наук, доцент Института законовещения и управления Всероссийской полицейской ассоциации.

Примечание редакции. Публикуя статью доцента Института законовещения и управления Всероссийской полицейской ассоциации, доктора исторических наук Оськина Максима Викторовича, редакция „ЖИМ” исходит из соображения необходимости предоставления своим читателям как можно более полной, правдивой и разнообразной информации о событиях Первой Мировой войны, приведших к завершению в 1918 году процесса создания румынского национального унитарного государства, в том числе к реинтеграции Бессарабии в лоно румынской культуры и цивилизации. Считаем также необходимым довести до читателей всю гамму мнений и точек зрения по данным историческим событиям. В то же время, редакция журнала считает необходимым подчеркнуть что ряд положений автора не соответствуют исторической действительности. В частности, Бессарабия никогда не была „юго-западным углом” России или „русской Бессарабией”, как того утверждает автор статьи. Бессарабия была превращена в таковую насильно, вследствие её отторжения Российской империей в мае 1812 г. С другой стороны, автор не делает, по сути, никакого различия между политикой царской России и политикой Совета Народных Комиссаров по отношению к Бессарабии, считая октябрьский большевистский переворот положительным фактом. Странно, но автор даже не упоминает о праве наций на самоопределение, ведь этот лозунг был одним из главных в ходе Первой Мировой войны. Также надуманным является и утверждение автора о том, будто бы в январе 1918 г. Бессарабия стала „первым объектом иностранной интервенции”, поскольку де она была ещё „губернией” России. Подобные беспочвенные утверждения объясняются не чем иным, как тем что автор, с одной стороны использовал ряд документальных фактов почерпнутых в ряде архивов Российской Федерации, в то время как для своих обобщений обратился к таким пропагандистским работам как, например, „За власть Советскую. Борьба трудящихся Молдавии против интервентов и внутренней контрреволюции (1917–1920 гг.). Кишинев, 1970”. Публикуя статью доктора исторических наук Оськина Максима Викторовича, редакция „ЖИМ” выражает свою готовность предоставить исследователям высказать и другие мнения по данной актуальной теме современной истории румын.

transferring the Transylvanian Romanians was long and drawn out. Only after the February revolution was the formation of Transylvanian battalions modeled on the already existing Czech-Slovak units started. It was the Transylvanian units that opened the page of foreign intervention in Soviet Russia, attempting to occupy the capital of Bessarabia, Kishinev, on January 7, 1918.

Keywords: Transylvanian battalions, Bessarabia, prisoners of war, Darnitsa, Romanian volunteers.

После октябрьского переворота 1917 г. и установления в России советской власти, юго-западный угол страны – Бессарабия – стал первым объектом иностранной интервенции. Пока Совет Народных Комиссаров вел сложные переговоры с Центральными державами о выходе России из Первой мировой войны, проходила демобилизация Восточного фронта, а на окраинах уже начиналась гражданская война, вчерашний союзник России по Антанте – королевская Румыния, уже готовилась к аннексии (или, как преподносится в румынской историографии – присоединению¹) Бессарабской губернии.

В приказе по русским войскам Румынского фронта от 2 января 1918 г. штаб ЦИК Советов Румынского фронта, Черноморского флота и Одесского военного округа (Румчерод), находившийся в Одессе, указывал, что в Бессарабии демобилизуемые русские солдаты грабят местное население и разбивают продовольственные склады. ЦИК призывал к тому, чтобы солдаты боролись с грабителями и защищали мирное население – «Мы должны защитить этот забытый народ и помочь ему окончательно получить в руки то, что дали завоевания революции. Ведь палачи Бессарабии решили ввести в Бессарабию румынские и трансильванские войска, дабы с их помощью восстановить формы правления, подобные николаевским временам»².

7 января румынское командование, с согласия русского штаба Румынского фронта во главе с Д. Г. Щербачевым, отдало приказ перейти пограничную реку Прут и начать вторжение в Бессарабию специально выделенными для этой миссии войсками под командованием Е. Броштяну. Румынское воззвание утверждало, что румыны пришли в Бессарабию для охраны продовольствия, закупленного румынами в России и для обеспечения перевозки продовольствия и фуража, что облегчит демобилизацию русских войск Румынского фронта. Первыми к Кишиневу подошли трансильванские батальоны, причем – из глубины России, то есть, с востока, а

¹ См. напр. *Морару П.* Из истории румынской Сигуранцы в Бессарабии (1918–1940) // Вопросы истории. 2019. № 1. С. 85, 93.

² Государственный архив Российской Федерации (ГА РФ). Ф. 5936. Оп. 1. Д. 9. Л. 15об.–16.

не с юго-запада, где находилась румынская армия. Располагавшиеся в Бессарабии разрозненные соединения русской 8-й армии (прочие армии – 4-я, 9-я и 6-я стояли на румынской территории), выполнявшие приказы Румчереда, пытались оказать сопротивление, и в бою 7–8 января трансильванские части румын были отброшены от Кишинева. Получив подкрепления регулярных соединений из Валахии, 12 января румынские войска все же взяли столицу региона.

К началу Первой мировой войны Трансильвания – это населенная в основном румынским населением провинция Австро-Венгерской империи. Поэтому встает вопрос – каким образом в составе румынской армии в начале 1918 г. оказались трансильванские румыны, которых первыми применили в качестве интервентов в Советскую Россию. На территории Трансильвании румынские войска находились около 2,5 месяцев после своего вступления в войну, так как в этот район наступала главная румынская группировка, после чего были разбиты противником и отброшены к Бухаресту. Однако, румыны занимали лишь небольшой кусок венгерской провинции, и провести там мобилизацию было невозможно.

Дело в том, что подразделения трансильванских румын формировались в России из бывших австрийских пленных. Румынский автор говорит: «Особое значение имело создание в России батальонов трансильванских и буковинских добровольцев из числа австро-венгерских военнопленных». Первые из них прибыли в Яссы (столица королевства после потери Бухареста в ноябре 1916 г.) в начале июля 1917 г.³ Иными словами, первый отряд иностранной интервенции был создан самими русскими, на территории России. Впрочем, равно как и важнейший для последующего развития гражданской войны интервенционный отряд – чехословацкие легионы. Цель нашей статьи – показать этапы создания режима благоприятствования для австрийских пленных румынской национальности на территории России.

В годы Первой мировой войны, как только стало ясно, что конфликт затягивается на неопределенный срок, в противостоящих друг другу государствах предпринимались попытки склонить на свою сторону часть неприятельских подданных, волей военной судьбы оказавшихся в плену. Для Российской империи эта задача облегчалась тем фактом, что в состав Австро-Венгерской монархии входили многочисленные славянские народы, в той или иной степени ущемлявшиеся в правах в сравнении с привилегированными народностями – австрийцами и венграми. Как известно, из пленных славян в России стали формироваться разнообразные воинские соединения, чтобы затем использовать их для борьбы за свой суверенитет против Австро-Венгрии.

³ Якоб Г. Румыны в период становления национальных государств (1859–1918) // История Румынии. М., 2005. С. 500.

С 1915 г. славянские военнопленные, подданные Австро-Венгрии, в России стали пользоваться привилегированным содержанием в лагерях для пленных. Конечно, не везде, и не всегда, но – как правило. Если венгры и австрийские немцы заведомо рассматривались в качестве непримиримого противника, то славяне – как представители тех народов, что в будущем, после победы, должны будут войти в сферу интересов Российской империи. В связи с этим, формирование некоторого количества подразделений из военнопленных-добровольцев не представляло особенного труда, тем более, что для данной цели использовались и проживавшие в России славянские эмигранты.

На первом этапе контингент добровольчества преобладал, так как в формируемые из славян части вступали люди, зачастую специально сдавшиеся русским в плен, чтобы вместе драться против германизма. Германский исследователь Р. Нахтигаль отмечает: «Примечательно, что русской администрации зачастую не требовалось никаких усилий, чтобы склонить пленных австрийских солдат к измене. Универсальная объединяющая связь традиционно многонациональной армии в условиях заключения распалась под влиянием национальных идеологов, которые распространялись в лагерях сербскими эмиссарами и чешскими политиками-эмигрантами»⁴.

Что касается пленных румынской национальности, то режим поблажек постепенно затронул и их, чему способствовали благожелательные отношения между Россией и Румынией, выстроенные накануне Первой мировой войны, а также факт подготовки вступления Румынского королевства в Первую мировую войну на стороне Антанты. Например, письмо особого комитета по чрезвычайной охране Сызрано-Вяземской железной дороги 2 сентября 1915г. тульскому губернатору, указывало: «признать, что труд пленных для дороги необходим, причем допуск к работам может быть произведен лишь при том условии, чтобы пленные были не германцы и не мадьяры, почему при возбуждении ходатайств об отпуске пленных для работ указывать, чтобы обязательно высылались только исключительно славяне и румыны. Возможен также допуск к работам турок, но не пленных, а только военнообязанных»⁵. Таким образом, положение пленных румын в отношении внутреннего их содержания на территории России, был близок к положению славян. Спустя год после начала войны их стали использовать на работах, где условия содержания были более легкими, нежели в лагерях для военнопленных, где оставались немцы (германские и австрийские) и венгры.

Такое положение вещей обуславливалось благожелательным для Антанты нейтралитетом Румынского королевства. Взятый правительством И.

⁴ Опыт мировых войн в истории России. Сборник статей. Челябинск, 2007. С. 84.

⁵ Государственный архив Тульской области (ГАТО). Ф. 90. Оп. 1. Д. 39814. Л. 16.

Бретиану и поддержанный королем Фердинандом I курс на союз с Антантой предполагал хорошие отношения между Россией и Румынией, особенно если учитывать вероятную перспективу вступления Румынии в войну, где плечом к плечу с румынами должны были бы сражаться именно русские. Соответственно относились и к пленным румынам.

В 1916 г. в России стали формироваться воинские контингенты из сербов (Сербская добровольческая дивизия) и чехословаков (чешские и словацкие легионы). Примечательно, что Сербская дивизия в августе 1916 г. в составе 47-го армейского корпуса А. М. Зайончковского получила боевое крещение на Восточном фронте как раз в Румынии – во время боев в Добрудже. Если чехословаки, вступая в воинские контингенты под эгидой Антанты, стремились к обретению независимого государства, то сербы – к помощи своей исторической родине.

В военный период между союзниками существовала практика передачи военнопленных друг другу, в случае принадлежности пленных к титульной национальности держав Антанты. Так, из России во Францию отправляли пленных из присоединенных к Германии в 1871 г. областей Эльзас и Лотарингия, рассматриваемых во Франции в качестве французов – 12 октября 1915 г. император Николай II издал приказ об отправке во Францию пленных из Эльзас-Лотарингии. К примеру, телеграмма губернаторам из штаба Московского военного округа от 11 апреля 1916 г. предписывала: «ввиду предполагаемой в ближайшем времени отправки военнопленных эльзасцев во Францию, по приказу командующего войсками уведомляю, что всех военнопленных эльзасцев, назначенных на работы до 1 марта сего года, надлежит снять спешным порядком и через ближайших военачальников направить в пункт сосредоточения таковых пленных – Нижний Новгород»⁶. За год было отправлено около 2,3 тыс. чел., но к осени 1916 г. 1,5 тыс. все еще оставались в России, так как внутри империи не хватало рабочих рук⁷.

Эльзасцы указывались как отдельная категория в перечне специальностей пленных, представляемых губернатору для рационального (по степени тяжести труда) распределения их по работам: 1. Германская армия: а). немцы, б). славяне, в). эльзас-лотарингцы. 2. Австрийская армия: а). чехи, б). русины, в). славяне, г). румыны, д). венгры, е). немцы, ж). евреи⁸. Обратим внимание, что румыны тоже проходят отдельной графой. Однако, воинских подразделений из румын в России пока еще не создавали.

Неудивительно, что румынское руководство после вступления королевства в войну в середине августа 1916 г., помимо прочего военного со-

⁶ ГАТО. Ф. 90. Оп. 1. Д. 40078. Л. 154.

⁷ Российский государственный военно-исторический архив (РГВИА). Ф. 2003. Оп. 2. Д. 549. Л. 4–6об.

⁸ ГАТО. Ф. 2260. Оп. 1. Д. 70. Л. 57.

трудничества, не забыло и об австрийских военнопленных румынской национальности, рассчитывая использовать их в своих интересах. Уже через 10 дней после вступления Румынии в войну, 25 августа к румынскому послу в России поступило ходатайство от трансильванских румын – австрийских подданных, проживавших в Измаильском уезде Бессарабской губернии и после начала войны высланных в Вятскую, Уфимскую и Пермскую губернии. Эти люди в количестве свыше 300 чел. просили посла помочь вернуться домой, ибо «мы, австрийские румыны, не только не враги России, но напротив, глубоко и искренне преданы ей и хорошо понимаем, что доблестная и славная русская армия проливает свою кровь и за наше освобождение от венгерского ненавистного ига». Отвечавшее за пленных Главное управление Генерального штаба предложило удовлетворить ходатайство румынского посла по данному вопросу. В декабре с этим согласилось и Военное министерство⁹.

300 человек интернированных – это не так много, и потому главный расчет делался на военнопленных. В телеграмме в Ставку Верховного командования от 14 октября русский военный агент в Румынии полковник А. А. Татаринов доносил: «Вследствие затруднений, испытываемых Румынией по охране и содержанию пленных, румынское правительство ходатайствует, чтобы эти пленные, примерно около 15 тыс., были бы интернированы в России с тем, чтобы такое же число содержащихся у нас пленных австрийских румын было бы предоставлено Румынии». За два дня до того дежурный генерал штаба армий Северного фронта Н. Г. Ермолаев докладывал, что 18 июня Союз чехословацких обществ в России получил право «командировать офицеров чехословацкой стрелковой бригады в места нахождения пленных чехов и словаков с целью набора и отправки добровольцев, желающих вступить в ряды бригады». Теперь – «испрашиваю указания относительно поступающих ходатайств военнопленных румын, желающих служить в рядах русских войск, то есть подлежат ли удовлетворению этого ходатайства и в утвердительном случае куда именно эти румыны должны быть направляемы». Начальник штаба Верховного главнокомандующего (Наштаверх) М. В. Алексеев выразил свое согласие на такой обмен, а вдобавок передать Румынии румынских военнопленных, находящихся на Северном фронте, которые «ранее заявили о желании вступить в наши войска». Алексеев признавал нежелательным включать пленных австрийских румын в русские войска, почему и соглашался отдать их союзнику¹⁰.

Для пленных австрийцев и болгар, передаваемых русским взамен румын, такой обмен также был выгоден, ибо румыны «содержали своих пленных бесчеловечно», почему пленные были довольны, если они отправля-

⁹ РГВИА. Ф. 2000. Оп. 1. Д. 8175. Л. 16, 21.

¹⁰ РГВИА. Ф. 2003. Оп. 2. Д. 549. Л. 22–26.

лись в русский плен. С другой стороны, после революции находившиеся на окопных работах неприятельские пленные–славяне, взятые русскими войсками в боях на Румынском фронте, стали использовать изменившуюся ситуацию в своих целях. Так, 5 мая 1917 г. румыны жаловались, что австрийских пленных, взятых русскими, нередко размещали в селах, которые обижали местное население – «население этих сел, состоящее из жен и детей запасных, призванных в армию, угнетено притеснениями пленных. Протекция, оказываемая русскими своим пленным, объясняется тем, что эти последние – австрийские славяне»¹¹.

По мере развертывания боевых действий в Румынии, увеличивалось число австрийских пленных, взятых русскими войсками, в том числе и румын по национальности. Например, 31 октября из австрийского 64-го пехотного полка на русскую сторону перешли 40 офицера, 3 фельдшера, 7 унтер-офицеров и 2 денщика – «с целью вступить в ряды румынской армии». В ноябре после ходатайства румынского посла, военные округа получили указания о перевозке в Дарницкие лагеря под Киевом «изъявивших желание отправиться в Румынию военнопленных румынской национальности: офицеров, классных чинов, унтер-офицеров и тех нижних чинов интеллигентных профессий, кои не подлежат к привлечению к работам». В Дарнице, где также формировались сербские соединения, пленные опрашивались и отбирались специально присланной румынской миссией. Дежурный генерал при Верховном главнокомандующем П. К. Кондзеровский 24 ноября сообщил фронтам, что в Дарнице «опрос пленных австрийцев румынской национальности будет производиться безостановочно, по мере прибытия последних»¹².

Однако, осенью 1916 г. в России стал обостряться продовольственный вопрос, ввиду чего народному хозяйству страны как никогда ранее требовались рабочие руки. Поэтому в середине ноября Наштаверх «признал, что ввиду крайнего недостатка рабочих рук, выдача нами румынам военнопленных австрийцев румынской национальности – невозможна». Можно только поменяться на 15 тыс. пленных у румын. Передача офицеров «является возможной при гарантии румынского правительства, что эти офицеры действительно поступают в ряды армии». Между тем, румыны шли навстречу французам. В конце декабря в Кишинев было отправлено около 1,2 тыс. пленных чехов, словаков и эльзасцев, взятых в плен румынской армией и «направляемых согласно заявленному ими желанию на Французский фронт»¹³.

Рабочих рук в империи не хватало даже в хлебобородных регионах. Что касается собственно Бессарабской губернии, то, став ближайшим тылом

¹¹ РГВИА. Ф. 2086. Оп. 1. Д. 15. Л. 245, 249.

¹² РГВИА. Ф. 2003. Оп. 2. Д. 549. Л. 104, 118, 122, 124.

¹³ РГВИА. Ф. 2003. Оп. 2. Д. 549. Л. 115, 157.

образованного в декабре 1916 г. Румынского фронта, она превратилась в резервуар продовольствия и фуража для войск фронта. Следовательно, рабочие руки как нельзя более требовались для губернии. Единственным дополнительным источником могла стать армия. Зимой 1916/1917 г. командованием предпринимались такие меры как вывод кавалерии в тыл с отправкой часть ее чинов на сельскохозяйственных работах, использование труда солдат пополнявшейся после больших потерь в Добрудже Сербской дивизии, отправка тыловиков для работы в крупные имения.

Помимо этого, предлагался вариант применения румын для уборки урожая в Бессарабии. Так, бессарабский губернатор М. М. Воронович 17 января 1917 г. телеграфировал в Ставку: «необходимо оказать возможное воздействие на румынское правительство и убедить его, в интересах предстоящего продовольствия румынских армий и румынского населения, оказать помощь рабочими руками, дав нам для обработки земель и производства посевов свободных военнопленных и, наконец, просто румынских граждан, ищущих заработка и отхожих промыслов». Либо как вариант: «ненадежных из этих рабочих возможно послать на сельскохозяйственные работы за Днепр, а оттуда взять в Бессарабию военнопленных югославян или обратить их на окопные работы, сняв соответствующее количество наших рабочих или инородцев». Рапорт главного начальника снабжений армий Румынского фронта от 22 января также просил дать рабочих для весенних сельскохозяйственных работ: «если район Бессарабской, Херсонской, Екатеринославской и Таврической губерний останется наполовину незасеянным, то в будущем вопрос о продовольствии названных фронтов и местного населения примет чрезвычайно острый характер и потребует принятия исключительных мер и непроизводительной затраты труда и средств на перевозку продовольствия». Нужно – 40 тыс. рабочих – пленных или инородцев, к 1 февраля, «дабы не упустить время посева». 28 января фактический главнокомандующий русскими войсками Румынского фронта (Помглавкорум) В. В. Сахаров ходатайствовал перед румынским правительством о командировании румынских солдат и пленных на сельскохозяйственные работы, но ответа не получил¹⁴.

К февралю 1917 г. в Дарницком лагере, куда предполагаемые для передачи союзникам пленные прибывали постоянно, было сосредоточено до 300 офицеров и 1200 солдат румынской национальности, причем часть офицеров разместили на летних дачах из-за недостатка помещений. Ухудшение продовольственного вопроса вызывало недовольство, и потому врид генерал-квартирмейстера Главного управления Генерального штаба А. Л. Певнев просил военного представителя при румынской миссии в Петрограде подполковника Марциано быстрее отправить в Дарницу румынскую мис-

¹⁴ РГВИА. Ф. 2005. Оп. 1. Д. 39. Л. 95–96, 104.

сию. Певнев сообщил, что «собравшиеся в Дарницком лагере румынские добровольцы из военнопленных тяготятся своим неопределенным положением и между офицерами происходят интриги и трения, а некоторые уже отказываются от выраженного ими желания поступить в строй. Кроме того, Дарницкий лагерь совершенно не приспособлен для постоянного пребывания большого количества военнопленных, так как предназначен только для пропуска военнопленных». Интересно, что в усердии выполнить предписания Центра, военные округа запрашивали, «не имеется ли каких-либо указаний со стороны румынской королевской миссии в Петрограде о принятии каких-либо мер к побуждению румынских подданных призывного возраста... к отбыванию воинской повинности»¹⁵.

После Февральской революции румынские комиссии по вербовке пленных румын-добровольцев усилили свою работу. Особенно – по мере падения уровня боеспособности разлагавшейся под влиянием революционного процесса и разрастания политического кризиса в России. После провала Июньского наступления и выявившегося факта довольно высокого качества румынской армии, Временное правительство с энтузиазмом пошло навстречу пожеланиям союзников. В июле военные округа направили на места следующую телеграмму: «По соглашению с румынским правительством, все военные и гражданские пленные, захваченные в Румынии и отправленные в Россию в качестве рабочих и вообще в распоряжение военных или гражданских властей, подлежат возвращению в Румынию под конвоем и передаче румынским военным властям». В августе новый Верховный главнокомандующий (Главковерх) Л. Г. Корнилов «по совокупности условий военной обстановки на Румынском фронте», признавал «крайне важной скорейшую передачу Румынии военнопленных румын-добровольцев». Организация работы с румынами теперь приравнивалась к работе со славянами: «Румынским комиссиям по набору и членам общества помощи пленным румынам, предоставить полностью все права, установленные для организации по формированию чешско-словацких частей»¹⁶.

Примечательно, что румынское командование рассчитывало на более значительное пополнение, а отнюдь не указанную выше цифру в 1,2 тыс. чел. Поэтому, правительством был разработан ряд мер для исполнения такого задания. Телеграмма в штабы военных округов из Военного министерства от 26 августа гласила: «Во исполнение неоднократных просьб румынского правительства, настоятельно поддержанных Главковерхом по соображениям стратегического и политического характера, военный министр приказал предоставить в распоряжение румынских властей 30 тыс. военнопленных румынской национальности из числа находящихся в пределах

¹⁵ РГВИА. Ф. 2000. Оп. 1. Д. 8175. Л. 3, 5, 112.

¹⁶ ГАТО. Ф. 2260. Оп. 1. Д. 48. Л. 51, 82–83.

России и изъявивших желание вступить добровольцами в румынскую армию. В этих целях в пределах всех военных округов, за исключением Киевского, Минского и Двинского, имеет быть проведен набор добровольцев из пленных австрийских румын, находящихся как в пунктах водворения, так и в местах работ. Набор должен быть произведен в спешном порядке при соблюдении следующих условий: 1). в интересах обороны и продовольственного снабжения, военный министр, с согласия Главковерха, приказал пленных румын-добровольцев заменить на работах в промышленных и сельскохозяйственных предприятиях солдатами запасных полков, преимущественно 40-летними и старших возрастов, а также негодными к строевой службе. 2). набор будет произведен членами Румынской организации при корпусе румын-добровольцев в Киеве, снабженными соответствующими удостоверениями от командира или начальника штаба названного корпуса. Уполномоченным по набору [в составе специальных комиссий или одиночным порядком] разрешается допуск во все места нахождения пленных румын... 3). независимо от работы румынских уполномоченных, прошу активной помощи делу набора со стороны местных военных властей путем опроса пленных румын своими средствами и отправке желающих в окружные концентрационные пункты... 5). пленные добровольцы должны подписать заявления о добровольно выраженном желании вступить в румынскую армию, с какого момента они получают права солдат румынской армии, однако до сдачи штабу корпуса в Дарнице, должны содержаться под конвоем... 6). замена пленных румын на работах солдатами запасных частей должна быть произведена спешным порядком, отнюдь не задерживая отправки добровольцев по назначению. С этой целью общий срок замены определяется на 15 сентября... желательна отправка большими партиями приблизительно 500 чел.». Навербованные добровольцы, как и ранее, отправлялись в Дарницу, к начальнику штаба румынского корпуса полковнику Пиетрару. Местные военные власти обязывались к вящему содействию румынам. Например, 23 августа на основании распоряжения штаба Московского военного округа, начальник Смоленской местной бригады организовал «две подкомиссии из пленных румын-добровольцев в помощь комиссиям 5-й и 6-й для успешности вербовки пленных румынской национальности, изъявивших желание поступить в ряды румынской армии»¹⁷.

Тем не менее, передача военнопленных румынскому командованию продвигалась медленно. Объективно медленность объясняется падением властных полномочий на всех уровнях, что не позволяло в надлежащей степени исполнять предписания из Петрограда. Субъективно – нежеланием пленных отправляться на фронт в условиях деградации российского

¹⁷ ГАТО. Ф. 2260. Оп. 1. Д. 80. Л. 132, 157–157об.

политикума, что открывало перед пленными новые возможности (участие в русском революционном процессе, увеличение объема личной свободы, намерение дожидаться конца войны и живым вернуться домой). А главное – нежеланием работодателей лишиться рабочих рук и тем более – квалифицированных кадров, используемых в промышленности.

К тому же, те пленные, что явно желали воевать за Румынию, уже были отправлены в Молдавию, а в тылу остались те, кто не особенно выражал такого желания. Так, телеграмма на места от 8 октября сообщала, что по словам румынской военной миссии, «наборы добровольцев из пленных румынской национальности подвигаются крайне неуспешно. Уполномоченные румынской миссии встречают на местах постоянные затруднения со стороны населения, часто – отрицательное отношение гражданских властей и индифферентное отношение военно-административных единиц. В военно-политическом отношении чрезвычайно важно успешное и скорое завершение набора; ему придают особое значение военный министр и Наштаверх». Просьба: 1. «спешным порядком принять все возможные меры к скорейшему отделению пленных румын от пленных немцев и австрийцев. На фабричные и заводские работы пленных румын назначать отдельно или в случае невозможности – совместно со славянами и итальянцами». 2. предупредить владельцев, у которых работают румыны, что они скоро убудут и владельцы должны содействовать в этом деле. Военное министерство просило штабы округов дать цифру пленных румын в регионе¹⁸. Интересно, чтобы усилить пропаганду в пользу Антанты, Главное управление Генерального штаба разрешило распространение среди пленных румын журнала «Румыния – Маре» и книг на румынском языке.

Незадолго до октябрьского переворота, Временное правительство сделало последнюю попытку наконец-таки оказать надлежащую поддержку Румынии. Главное управление по делам милиции и по обеспечению личной и имущественной безопасности граждан 18 октября сообщало губернским комиссарам, что «Военным министерством отдано распоряжение о концентрации военнопленных румынской национальности в лагерях Воронежской и Тамбовской губерний, за исключением г.Кирсанова, где сосредоточены военнопленные итальянской национальности». Движение пленных строго организовывалось в зависимости от железнодорожного фактора. Первыми в Воронеж и Тамбов отправлялись румыны из Московского военного округа, затем – из Казанского, и так далее по мере географического расположения на восток. Порядок определения очередности заключался в следующем: «в первую очередь отправляются румыны, находящиеся в лагерях в пределах соответствующего военного округа; во вторую очередь переводятся пленные румыны, снимаемые с работ». Местные

¹⁸ ГАТО. Ф. 2260. Оп. 1. Д. 55. Л. 316–317.

власти должны были предупреждать работодателей о подготовке пленных к предстоящей отправке, дабы они могли иметь возможность заменить румын на работах. Не предполагалось отправлять лишь 5,5 тыс. румын, сосредоточенных на работах в Екатеринославской губернии¹⁹.

Таким образом, австрийские военнопленные румынской национальности, взятые русскими войсками, после вступления Румынии в войну в августе 1916 г. получили возможность вступить в ряды румынской армии в борьбе за свободу румынской Трансильвании от Венгрии с перспективой ее последующего присоединения к Румынскому королевству. Организация такой возможности производилась в России по примеру сотрудничества с пленными славянами (прежде всего, сербами и чехо-словаками) с той разницей, что из пленных славян формировались отдельные воинские соединения, даже применявшиеся в боях вместе с русской армией, а румын надлежало передавать под эгиду румынского командования. Сформированные из бывших австрийских военнопленных трансильванские батальоны не использовались в сражениях 1917 г. как в связи с относительной ненадежностью (такие люди в Австро-Венгрии справедливо считались разрушившими присягу дезертирами и подлежали расстрелу при попадании в плен), так и с невысокой численностью.

Именно поэтому, эти батальоны были первыми введены на территорию русской Бессарабии в начале 1918 г., тем самым открыв иностранную интервенцию в Россию на излете Первой мировой войны. Чтобы не разрушать стереотип союзнических отношений между русскими и румынами и, прежде всего – в глазах командования Румынского фронта, румынское руководство рассчитывало на применение трансильванских частей потому, что русские войска Румынского фронта были еще достаточно многочисленны (54 пехотных и 7 кавалерийских дивизий²⁰), а Россия и Румыния являлись союзниками.

Тем не менее, боевое значение этих войск действительно оказалось невысоким, если уже для взятия Кишинева румынскому командованию пришлось присылать подкрепления из собственно румынских соединений. Впоследствии румынское правительство уже не стеснялось открытым применением силы, с боем занимая Измаил, Килию, Бельцы и особенно Бендеры, за которые бои с Тираспольским партизанским отрядом Г. И. Котовского шли пять дней. Неудивительно, что 21 января Румчерод телеграфировал в Совет Народных Комиссаров, что «Румыния фактически находится с нами на положении войны, заняла Бендеры, Кишинев и принимает крайне репрессивные меры к мирному населению Бессарабии и к солдатам наших армий»²¹.

¹⁹ ГАТО. Ф. 2260. Оп. 1. Д. 55. Л. 96.

²⁰ ГА РФ. Ф. 5936. Оп. 1. Д. 238. Л. 17об.

²¹ За власть Советскую. Борьба трудящихся Молдавии против интервентов и внутренней контрреволюции (1917–1920 гг.). Кишинев, 1970. С. 48.

Rodica Jugrin*

INTERPELĂRI ÎN PARLAMENTUL ROMÂNIEI ÎNTREGITE DESPRE ACȚIUNILE LUI EDUARD FISCHER ÎN BUCOVINA

In this article we hold our attention on the interpellations of Vasile Lițu and Aurel Morariu, deputies of the Democratic Party of the Union, addressed in the first Parliament of the United Romania (1919-1920) concerning the actions of General Eduard Fischer in Bucovina during the First World War and the consequences on the province's population. At the meeting of the Assembly of Deputies on December 13, 1919, Vasile Litu presented the situation of Bucovina after the war, especially in the area of Câmpulung County, which was the centre of the war operations, emphasizing the measures that the administration of Bucovina and the central government should take "to quickly help the population, whose suffering and miseries are unbearable". At the meeting of the Assembly of Deputies of February 4, 1920, Aurel Morariu made an ample statement on the actions of General Eduard Fischer in Bucovina during the First World War. The cases of several Bucovinians were mentioned (from Vasilău, Zviniace, Doroșăuți, Șerăuții de Jos, Vaslăuți, Cernaucă, Ostrița, Molodia, Pătrăuți, Cernăuți-Mănăstериște, Suceava, Dracineț, Rarancea, Ropcea, Noua Sulița, Voroneț, Câmpulung, Vatra Dornei, Volovăț, Moldova-Sulița, Berehomet, Dubăuți, Cuciurul Mare, Voloca, Pătrăuții de Jos, Broscăuții Vechi, Hliboca, Storojineț, Panca, etc.) who were arrested, deported, executed, as well as aspects related to economic and material destructions the Austrian gendarmes committed in Bukovina.

Keywords: Bucovina, World War I, Eduard Fischer, parliamentary interpellations

La sfârșitul primei conflagrații mondiale, în societatea bucovineană și, mai ales, în presa acelor ani, au fost intens dezbătute abuzurile administrației austriece în Bucovina, în mod special cele ale generalului Eduard Fischer, comandantul Jandarmeriei, care era acuzat de nenumărate ilegalități, extorcări de bu-

* **Rodica Jugrin**, doctor în istorie, cercetător științific III la Institutul Bucovina din Rădăuți.

nuri, arestarea și deportarea multor bucovineni în lagărele din Austria și chiar nedreapta executare a unor locuitori din Bucovina, acuzați că ar fi fost „trădători”. Consecințele dramatice ale Marelui Război¹ au fost dezbătute și de la tribuna Parlamentului, luările de cuvânt ale reprezentanților Bucovinei referindu-se la acțiunile lui Eduard Fischer și Aurel Onciul în Bucovina, distrugerile provocate de război, refacerea regiunilor „dăunate de război”, restituirea despăgubirilor de război, soluționarea problemei invalizilor, văduvelor și a orfanilor de război, repatrierea prizonierilor de război ardeleni și bucovineni din Siberia.

Militar de carieră, distins cu numeroase ordine și medalii militare, Eduard Fischer a trăit între anii 1862–1935. În timpul Primului Război Mondial a fost avansat la gradul de locotenent-colonel, colonel și apoi general. Din mai 1912 a fost numit comandantul Jandarmeriei din Ducatul Bucovinei. Fischer este și autorul unor lucrări cu caracter geografic și care privesc istoria războaielor din Principatul Moldovei. În anul 1899 i-a apărut, la Cernăuți, lucrarea *Die Bukowina. Eine allgemeine Heimatkunde, verfaßt anlässlich des 50 jährigen glorreichen Regierungsjubiläums Seiner k.u.k. Apostolischen Majestät, unseres allergnädigsten Kaisers und obersten Kriegsherren durch die k.u.k. Gendarmerie des Landesgendarmeriekommandos* (Bucovina. O descriere istorico-geografică generală, alcătuită cu prilejul jubileului glorios de 50 de ani de domnie a Maiestății Sale Apostolice, prea milostivului nostru împărat și comandant suprem al armatei, cu sprijinul Comandamentului Național al Jandarmeriei cezaro-crăiești). În 1935 și-a publicat, la Viena, cartea de memorii *Krieg ohne Heer: meine Verteidigung der Bukowina gegen die Russen* (Război fără armată: apărarea Bucovinei de către mine împotriva rușilor)².

¹ Pe parcursul celor patru ani de război, Bucovina a cunoscut din plin ororile războiului, fiind ocupată succesiv atât de trupele rusești (septembrie – octombrie 1914; noiembrie 1914 – februarie 1915; iunie 1916 – august 1917), cât și de cele austro-ungare, așa încât, cum afirma Iorgu G. Toma, „cu drept cuvânt se poate zice că Bucovina n-a trecut prin trei, ci prin șase invazii dușmane”. În aceste condiții, distrugerile materiale provocate au fost însemnate: locuințe, școli, biserici distruse sau deteriorate, drumuri și căi ferate avariate sau impracticabile; rechizițiile făcute de armatele de ocupație împuținaseră drastic resursele alimentare ale provinciei. Într-o intervenție făcută în plenul Adunării Deputaților, din 29 ianuarie 1920, deputatul bucovinean Iorgu G. Toma arăta că în timpul Războiului Mondial s-au purtat lupte grele mai ales în partea de nord a Bucovinei, între Prut și Nistru, cu deosebire la Rarancea, Toporăuți și Boian. Una dintre urmările acestor lupte a fost aceea că așezările respective au fost aproape în întregime distruse. Teritoriul dintre Prut și Vatra Dornei a fost de trei ori ocupat de ruși și tot de atâtea ori au revenit stăpânii austrieci ai provinciei. În anul 1917 s-au înregistrat mari distrugerii în județele Siret, Rădăuți, Gura-Humorului. În aceste zone, susținea deputatul, au dispărut 30 de sate și au fost distruse orașele Siret, Gura Humorului și târgul Solca. „Pagubele ce le-a suferit Bucovina de pe urma acestui război, arăta Iorgu G. Toma, au fost evaluate de austrieci la două miliarde și trei sute de milioane de coroane”. Cf. *Bucovinei în Parlamentul României Întregite*, vol. I, *Sesiunea 1919–1920*, cuvânt-înainte de Ion Agrigoroaiei, ediție îngrijită, studiu introductiv, note și comentarii de Rodica Iațencu și Marian Olaru, București, Editura Academiei Române, 2015, p. 130–132.

² Emil Satco, *Enciclopedia Bucovinei*, vol. I, Suceava, Iași, Princeps Edit, 2004, p. 377.

În acest articol ne oprim asupra interpelărilor lui Vasile Lițu³ și Aurel Morariu⁴, deputați ai Partidului Democrat al Unirii, susținute în primul Parlament al României întregite (legislatura 1919–1920), referitoare la acțiunile generalului Eduard Fischer în Bucovina în timpul Primului Război Mondial și consecințele acestora asupra populației provinciei⁵.

În ședința Adunării Deputaților din 13 decembrie 1919, Vasile Lițu prezintă situația Bucovinei după război, în special cea din zona județului Câmpulung, aflată în centrul operațiilor de război, accentuând asupra măsurilor pe care administrația Bucovinei și guvernul central ar trebui să le aplice „pentru a veni în ajutor cât de grabnic populației, ale cărei suferințe și mizerii sunt insuportabile”.

Aurel Morariu face o amplă expunere, în ședința Adunării Deputaților din 4 februarie 1920, referitoare la acțiunile generalului Eduard Fischer în Bucovina în timpul Primului Război Mondial. Sunt prezentate aici cazurile unor bucovineni (din localitățile Vasilău, Zviniace, Doroșăuți, Șerăuții de Jos, Vaslăuți, Cernaucă, Ostrița, Molodia, Pătrăuți, Cernăuți–Mănăstiriștea, Suceava, Dracineț, Rarancea, Ropcea, Noua Sulița, Voroneț, Câmpulung, Vatra Dornei, Volovăț, Moldova-Sulița, Berhomet, Dubăuți, Cuciurul Mare, Voloca, Pătrăuții de Jos, Broscăuții Vechi, Hliboca, Storojineț, Panca ș.a.) arestați, deportați, executați, precum și aspecte referitoare la distrugerea economică și materială pe care au săvârșit-o jandarmii austrieci în Bucovina.

În prima parte a expunerii este prezentată o listă a bucovinenilor deținuți, fie în pușcăriile de pe lângă tribunalele din Bucovina, fie deportați în lagărele din Thalerhof și Theresienstadt (Bohemia). Arestările și deportările se făceau, de cele mai multe ori, în lipsă de probe sau martori sau pe baza unor denunțuri anonime și simple bănuieli. Acuzațiile erau cele de spionaj (fie în favoarea rușilor, fie în

³ Vasile Lițu (?–1922), profesor. A înființat, în anul 1921, la Dorna, un gimnaziu de patru clase, transformat, în anul 1924, în liceu; acesta a funcționat până în anul 1930, când a fost desființat, ca urmare a efectelor crizei economice. În perioada septembrie 1914 – septembrie 1917 a fost deținut în lagărele de la Thalerhof și Graz. S-a implicat în mișcarea națională din Bucovina, fără a arăta „nicio șovăire în ce privește viitorul neamului său”, cu o „dărzenie neînduplecată, focul în privire, hotărârea în glas, însușirile care fac pe cineva în stare să târască mulțimile după dânsul”, cum afirma Nicolae Iorga. După anul 1918 a reprezentat Bucovina în primul Parlament al României întregite din partea Partidului Democrat al Unirii. Cf. Nicolae Iorga, *Oameni cari au fost*, ediție îngrijită și note de Ion Roman, vol. II, București, Editura pentru Literatură, 1967, p. 195–196; <http://ltil.3x.ro/istoric.html> (5 martie 2014).

⁴ Aurel Morariu (1886–1945), jurist. Urmează, la Cernăuți, liceul și Facultatea de Drept, obținându-și licența în anul 1909. Și-a susținut doctoratul la Universitatea din Praga (1914). A avut contribuții în studiul dreptului și a culturii bucovinene, militând pentru apărarea drepturilor românilor. Este autorul unor lucrări referitoare la: *Organizarea funcționarilor publici* (1920); *Cazul inspectorilor diecezani din Bucovina* (1923); *În chestiunea Fondului religios al Bucovinei* (1923); *La zece ani de la izbucnirea marelui război* (1924); *Un capitol din viața pribegilor bucovineni* (1926); *Unificarea legislativă* (1931); *Bucovina (1774–1914)* (f.a.) ș.a. Cf. Emil Satco, *Enciclopedia Bucovinei*, vol. II (în continuare se va cita Emil Satco, *Enciclopedia Bucovinei*, vol. II), Suceava, Iași, Princeps Edit, 2004, p. 78.

⁵ Cele două interpelări sunt prezentate în Anexă.

favoarea României), les majestate, dezertare, „complicate cu rușii”. Deputatul Aurel Morariu amintește în interpelarea sa și despre execuțiile sumare pe care generalul Fischer le-a ordonat și săvârșit în Bucovina prin subalternii săi.

După izbucnirea Primului Război Mondial, autoritățile austriece au înființat mai multe lagăre de internare pentru populația civilă bănuită de acte de trădare față de Monarhia Habsburgică. Acestea erau situate în provinciile germane din vestul Monarhiei. După înființarea curților marțiale (prima dintre ele și-a început activitatea în septembrie 1914 și a funcționat la Cernăuți, Gura-Humorului și Vatra Dornei; în Bucovina au funcționat curți marțiale și pe lângă Brigada nr. 35, Brigada „Lilienhof” și Divizia nr. 43; din martie 1915 au funcționat curți marțiale la Cernăuți și Rădăuți), în lagărele de internare erau trimiși acei cărora la acțiunea penală preliminară nu li s-a putut dovedi nicio vină. Pentru populația sârbă s-au înființat astfel de lagăre la Mostar, Arad și Doboi. Lagăre de internare pentru populația civilă au funcționat și la Gellersdorf, Wilnsdorf, Oberhollabrunn. Pentru „elementele suspecte” din Galiția și Bucovina s-a înființat, în septembrie 1914, lagărul din Thalerhof (în apropiere de Graz, capitala Landului Steyr din Austria). Complexul era format din barăci pentru cei internați aici, locuințe pentru ofițerii și soldații comandamentului și apartamente pentru cancelaria acestuia, putând adăposti până la 8 000 de oameni. La doi ani de la înființare, în 1916, s-au ridicat și barăci pentru spital, case de izolare pentru noii sosiți, o casă pentru infecțioși, un apartament de baie și un local de arest. De asemenea, s-au construit o biserică catolică și o capelă ortodoxă. Lângă acest complex se afla cimitirul lagărului. Primul comandant al lagărului a fost colonelul Stadler, secondat de căpitanul Fasching. Securitatea lagărului era asigurată de peste o mie de soldați. Primul grup de „trădători” din Galiția și Bucovina, 3 000–4 000 de oameni (preoți, avocați, țărani, călugări, femei și copii), supus inițial arestului miliar în închisoarea de la Stanislau, a sosit la Thalerhof la 4 septembrie 1914, fiind transportat cu trenul, pe ruta Sătmar–Budapesta–Graz. Până în mai 1917, când au fost sistate transporturile de deținuți spre Thalerhof (în urma interpelărilor deputaților cehi în Parlamentul de la Viena, lagărele de la Thalerhof, Mostar, Arad și Doboi au fost desființate, iar cetățenii internați au fost trimiși acasă sau forțați să-și stabilească domiciliul în unul dintre orașele din vestul Monarhiei), aici au fost internați 30 000 de oameni, originari din Bucovina și Galiția; în jur de 2 000 dintre aceștia și-au găsit sfârșitul la Thalerhof. Marea majoritate a victimelor din lagărul supraaglomerat au murit fie din cauza unor epidemii – tifos exantematic, holeră, erizipel (boală infecțioasă a pielii) și dizenterie, fie din cauza violenței și a tratamentului inuman la care erau supuse⁶.

⁶ Mormintele vechi ale lagărului au fost deschise la 23 iunie 1937, când a avut loc sfințirea osuarului din cimitirul parohiei Feldkirchen (Graz), care adăpostește și osemintele de la Thalerhof. A fost alcătuită o carte a morților, unde sunt trecute numele celor decedați (1 767 persoane din Galiția și Bucovina), carte care se păstrează în cancelaria parohiei din Feldkirchen. În anul 2012, la inițiativa colonelului în rezervă Manfred Oswald, comunitatea din Feldkirchen a realizat o placă

Prezentăm câteva exemple amintite de către deputatul Aurel Morariu în interpelarea sa: învățătorul Ioan Todosan din Poieni, județul Gura Humorului, a fost arestat în anul 1915 și internat în lagărul din Thalerhof până în iunie 1916, deși cei 129 de martori audiați în cazul său au certificat absoluta sa nevinovăție. Învățătorul Nicu Jemna, din Cernăuți-Mănăstiriștea, a fost arestat în anul 1914 și condamnat la moarte sub acuzația de spionaj, pentru că la percheziție s-a găsit asupra sa un exemplar din *Istoria românilor*, scrisă de Nicolae Iorga. Acesta a scăpat de pedeapsă datorită intervenției întâmplătoare a unui ofițer, fiind trimis la Comandamentul de etape din Dorna. Țăranul Vasile Țehanciuc a fost executat, în urma unei sumare anchete, pentru că a refuzat să dea căruța sa pentru ajutorarea familiilor celor mobilizați și că ar fi declarat că, odată ce rușii ocupă Bucovina, el nu mai recunoaște ordinele altei stăpâniri. Constantin Storoșciuc, un băiat de 15 ani, a fost spânzurat pentru că era bănuț, pe baza mărturiilor unor minori, stoarse prin terorizări și violențe, că ar fi trădat rușilor poziții ale armatei austro-ungare. Ancheta ordonată mai târziu, în anul 1917, în urma unei interpelări în Parlamentul din Viena, a deputatului ucrainean Elias Semaka, a dovedit completa nevinovăție a acestuia.

În interpelarea sa, deputatul Aurel Morariu amintește și despre distrugerea economică și materială pe care au săvârșit-o jandarmii austrieci în Bucovina, prin Biroul economic, condus de Berthold Storfer⁷, înființat pe lângă Comandamentul

funerară în patru limbi, care amintește de faptul că între 1914 și 1917 au fost internați aici circa 30 000 de oameni din Galiția și Bucovina, iar între 1917 și 1918 au fost aduși circa 5 000 de prizonieri de război ruși. În interiorul osuarului au fost montate 20 de plăci comemorative cu numele celor 1 767 de persoane decedate în lagăr, preluate de colonelul Manfred Oswald din Cartea morților aflată în parohia din Feldkirchen. Problema numărului și a rămășițelor victimelor din lagărul de la Thalerhof încă nu este clarificată, existând presupunerea că ar mai fi și alte oseminte îngropate pe terenul aeroportului unde a fost construit lagărul. Cf. Teodor Balan, *Suprimarea mișcărilor naționale din Bucovina pe timpul războiului mondial. 1914–1918*, Cernăuți, Editura autorului, 1923, p. 57, 134–143; Georg Hoffmann, Nicole-Melanie Goll, Philipp Lesiak, *Thalerhof 1914–1936. Die Geschichte eines vergessenen Lagers und seiner Opfer* (Thalerhof 1914–1936. Istoria unui lagăr uitat și a victimelor sale), Herne, Editura „Gabriele Schaefer”, 2010. Lista celor care au fost deținuți în lagărul de la Thalerhof poate fi consultată la adresa http://talergof.org.ua/alfavitnyi_ukazatel-pred.html (12 mai 2018). Aici se află *Алфавитный указатель жертв австро-мадьярского террора во время первой мировой войны 1914–1918 гг. на областях Галицкой и Буковинской Руси*. Până la această, din lipsa informațiilor, numărul bucovinenilor căzuți pe câmpurile de luptă ale Europei nu este cunoscut.

⁷ Berthold Storfer (1880–1944) a fost industriaș și bancher; a trăit la Cernăuți, Budapesta și Viena. A condus Biroul economic de pe lângă Comandamentul de Jandarmi Cernăuți, iar la sfârșitul Primului Război Mondial a fost numit consilier de război în rang de maior de cavalerie în cadrul Corpului de Ofițeri al generalului de armată Eduard Fischer. A profesat în domeniul silvic și al industriei lemnului. Din anul 1904 a fost membru al Consiliului Societății de Industrie Forestieră. În perioada interbelică s-a stabilit la Viena, unde a fost proprietarul unei bănci și al unei societăți în comandită. A fost membru al Societății La Continental⁷ și acționar la mai multe concerne internaționale. În 1928 a înființat o firmă de transport, iar în 1936 a fost numit vicepreședinte al unei fabrici de catifea și mătăsuri „Rudolf Reichert & Söhne” din Mährisch-Trübau. După anul 1938 s-a implicat în acțiunile de ajutorare a evreilor, înființând Comitetul de întraajutorare

de Jandarmi din Cernăuți, care avea ca sarcină colectarea de bunuri de consum, livrate ulterior la Viena sau către conducerea Armatei a VII-a (un centru de colectare a produselor alimentare a fost înființat, în vara anului 1915, și la Vatra Dornei, unde își avea stabilit sediul provizoriu guvernul Bucovinei). Ilegalitățile și abuzurile comise pe lângă acest Birou economic au fost demascate de Gheorghe Boncheș, fost deputat în Dieta bucovineană, care a făcut o plângere către Eduard Fischer⁸.

În încheierea expunerii sale, Aurel Morariu, condamnând actele cu caracter antisemit ce s-au manifestat în unele localități din Bucovina la sfârșitul Primului Război Mondial, cere instituirea unei anchete parlamentare, care „să se ocupe îndeaproape de întreaga chestiune, pe care noi, cu un termen scurt, o numim «chestiunea Fischer», constatând toate faptele, cu toate amănuntele care se mai pot descoperi, fiindcă nici eu nu le-am avut pe toate la dispoziție. Va să zică o anchetă parlamentară, investită cu toate puterile de anchetă, să stabilească cu exactitate și cu precizie toate faptele, pentru că, pregătind materialul pentru instanțele judecătorești, să-l înainteze acestora, iar acestea, în deplină lumină și în deplină cunoștință de cauză, să-și dea verdictul asupra lor. Cerem cu toată hotărârea ca în această chestiune să se facă lumină deplină”⁹.

Eduard Fischer a fost considerat inamic de război și, la începutul anului 1919 a fost internat într-un lagăr de lângă Iași, de unde a fost eliberat în anul 1920 și trimis în Austria. În scrisoarea trimisă de Iancu Flondor, la 16 noiembrie 1918, lui Vasile Bodnărescu, aflat în misiune diplomatică la Iași, acesta adresează „rugămintea insistentă să-i faceți d-lui și doamnei general Fischer toate înlesnirile posibile, mai ales să vă interpuneți ca să fie tratați în mod cuviincios. Osteniți-vă la caz de nevoie chiar la prim-ministrul Coandă. Oareșcare, fie cât de neînsemnat act de răzbunare, m-ar jigni în adâncul ini-

și de susținere a emigrației evreiești. A coordonat așa-numitele transporturi ilegale” ale evreilor către Palestina. Până în anul 1943 Storfer a dus în Viena un trai privilegiat, deoarece autoritățile naziste aveau nevoie de el ca expert în tratativele dificile de pe piața maritimă din Europa de sud-est. Fiind deportat, a murit la Auschwitz în 1944. Cf. Eduard Fischer, *Krieg ohne Heer. Meine Verteidigung der Bukowina gegen die Russen* (Război fără armată. Apărarea Bucovinei de către mine împotriva rușilor), Wien, 1935, p. 192–194; Gabriele Anderl, *9096 Leben. Der unbekannte Judenretter Berthold Storfer* (9096 vieți. Necunoscutul salvator de evrei Berthold Storfer), Berlin, Rotbuch Verlag, 2012; http://austria-forum.org/af/Wissenssammlungen/Biographien/Storfer_Berthold (15 februarie 2013).

⁸ George Boncheș (fost deputat al curiei a III-a română în legislatura a XI-a, 1911–1914), a fost arestat, în urma unui denunț calomnios (făcut probabil de cei implicați în afacerile oneroase de la Biroul economic), la 27 aprilie 1916 și adus în fața Curții Marțiale din Rădăuți. Deși a fost achitat, din lipsă de dovezi, Boncheș a fost deportat și internat în tabăra de la Wilnsdorf-Pöggstall (Austria de Jos), apoi transferat în lagărul de la Ober Hollabrunn, unde a stat până la 1 noiembrie 1917. Cf. Paul Brașcanu, *Gheorghe Boncheș, un țaran dornean în Dieta Bucovinei*, accesat online (12 septembrie 2018) la adresa <http://www.monitoruldedorna.ro/?p=175409>.

⁹ Dezbaterile Adunării Deputaților, „Monitorul Oficial” (în continuare se va cita D.A.D., M.O.), nr. 30, 6 februarie 1920, p. 407.

mii, căci ar fi înjositor pentru întreg neamul nostru. «Să nu judecăm, ca să nu fim judecați». Contez la energia și iscusința d-voastră și vă strâng prietenos mâna». În aceste condiții, Vasile Bodnărescu „a stăruit ca să fie ferit de orice act de răzbunare generalul austriac Eduard Fischer, ajuns prizonier al armatei române”¹⁰.

Anexa 1.

*Interpelarea deputatului Vasile Lițu (Partidul Democrat al Unirii, circumscripția Dorna, județul Câmpulung) în ședința Adunării Deputaților din 13 decembrie 1919, în care este prezentată situația Bucovinei după război, în special cea din zona județului Câmpulung*¹¹

D-lor deputați, populația din județul Câmpulung și Dorna, care a fost în zona operațiilor de război, a îndurat pagube enorme în urma războiului și a ajuns cu desăvârșire săracă. Toate vitele, tot avutul lor, haine și acareturile gospodăriei au fost evacuate sau rechiziționate. Cea mai mare parte dintre locuințe sunt distruse sau ruinate. Localitățile gemene Slătioara, Dorna, Molid, Valea Putnei, Puciosul, Gheorghiieni, Băliceni, Gura Negrii, Todireni, Moroșeni, Șarul Dornei și Botoș sunt cu desăvârșire distruse. Când România a declarat război Monarhiei Austro-Ungare pentru dezrobirea fraților subjugăți, autoritățile militare austriece și germane au evacuat pe toți bărbații între 14–80 de ani, ce nu erau mobilizați și i-au internat prin Austria de Jos și de Sus, unde cei mai mulți, în urma tratamentului sălbatic, au murit de foame și de boli. După prăbușirea Austro-Ungariei, bieții locuitori s-au înapoiat la vetrele lor, unde nu au găsit nici urmă de ele. Fără îmbrăcăminte, fără casă și hrană, și-au făcut adăpost în tranșee, în care cea mai mare parte trăiesc și azi. Sute de inși au căzut jertfă tifosului exantematic și variolei negre. Administrația Bucovinei a făcut și face eforturi uriașe să vină în ajutorul populației, ca să-și poată reface avutul și reclădi gospodăriile distruse și ruinate. Nu-i în stare, însă, să facă față situației precare și insuportabile în care se află populația, fiindcă administrația țării nu are fondurile trebuitoare. Pagubele de război ale județelor Câmpulung și Dorna s-au evaluat încă de autoritățile austriece la suma de 250 000 000 coroane. Până acum s-a dat ca ajutor suma de 25 000 coroane din partea administrației. Așa fiind, guvernul central este rugat să ia toate măsurile pentru a veni în ajutor cât de grabnic populației, ale cărei suferințe și mizerii sunt insuportabile. E de neapărată nevoie ca guvernul să ajute să-și refacă stocul de

¹⁰ Teodor Balan, *Rolul lui Vasile Bodnărescu în preajma unirii*, Cernăuți, Tiparul „Mitropolitul Silvestru”, 1938, p. 21, 36.

¹¹ D.A.D., M.O., nr. 12, 16 decembrie 1919, p. 116–117. Interpelarea a fost publicată și în volumul *Bucovineni în Parlamentul României Întregite*, vol. I, *Sesiunea 1919–1920*, cuvânt-înainte de Ion Agrigoroaiei, ediție îngrijită, studiu introductiv, note și comentarii de Rodica Iațencu și Marian Oлару, București, Editura Academiei Române, 2015, p. 89–90.

vite, unic izvor de bogăție și trai pentru munteni și să reclădească gospodăriile. Pentru acest scop, guvernul central să împartă la populația din județele amintite, prin administrația Bucovinei, 2 000 de vaci sau junce, 200 de tauri și 90 000 de oi, de care are nevoie să-și facă îmbrăcăminte și încălțăminte. Aceste vite s-ar putea da din stocul de vite rechiziționat în Ungaria, cu atât mai mult, deoarece vitele evacuate de austrieci au fost duse și vândute în Ungaria de evreul Storfer, omul de încredere al generalului Fischer, de cea mai tristă amintire pentru Bucovina.

Anexa 2.

Interpelarea deputatului Aurel Morariu (Partidul Democrat al Unirii, circumscripția Storojineț, județul Storojineț) în ședința Adunării Deputaților din 4 februarie 1920, în care este prezentată situația din Bucovina în timpul Primului Război Mondial, în special acțiunile generalului austriac Eduard Fischer¹²

D-le președinte, onorată Cameră, chestiunea pe care voiesc să o aduc astăzi înaintea d-voastre este o chestiune pe care o consider ca fiind o continuare a expunerilor și lucrurilor pe care le-a arătat înaintea d-voastre d-l deputat Bălănescu în chestiunea despăgubirilor de război. Și, deși chestiunea despre care vă voi vorbi are un caracter specific al ei, precis, local, bucovinean, totuși cred că poate să intereseze opinia publică a întregii țări românești și este timpul ca asupra unor anume lucruri petrecute în Bucovina înainte de unirea ei cu țara mamă să se discute și în plin Parlamentul României Mari. [...]

De un an de zile Bucovina este liberă, de un an și mai bine Bucovina este eliberată prin jertfele enorme ale fraților și, mai presus de toate, ale fraților din Vechiul Regat. [...] Noi am trecut cu toții prin cele mai grele încercări și dacă Vechiul Regat a jertfit din sângele, avutul, din puterea și floarea tineretului său atât de mult, n-a lipsit și jertfa pe care a trebuit să o dea și provinciile robite de un dușman hain, care a căutat să ne stoarcă în toate chipurile, nu a lipsit și jertfa Ardealului, Bucovinei și a Basarabiei. D-lor deputați, expunerea mea se va ocupa de o parte din aceste jertfe pe care Bucovina, silită, forțată, a trebuit să le aducă, și expunerea de azi se va ocupa, mai ales, de capitolul tragic, în adevăr, pe care l-a înscenat și cu diabolică măiestrie l-a dus la capăt fostul general Fischer, comandantul jandarmeriei din Bucovina.

De la începutul Războiului Mondial, din vara anului 1914, Austria, care pornise un război extern împotriva statului rus și a celorlalți aliați ai noștri, a inaugurat și un război intern împotriva populației civile de diferite naționalități, după provinciile în care acele naționalități locuiau. În Bucovina, războiul

¹² D.A.D., M.O., nr. 30, 6 februarie 1920, p. 399–407. Textul integral al interpelării se regăsește în volumul *Bucovineni în Parlamentul României Întregite*, vol. I, *Sesiunea 1919–1920*, cuvânt-înainte de Ion Agrigoroaiei, ediție îngrijită, studiu introductiv, note și comentarii de Rodica Iațencu și Marian Olaru, București, Editura Academiei Române, 2015, p. 106–126.

intern se ducea mai cu deosebire și cu mai multă strășnicie împotriva poporului românesc și a celui ucrainean. Din datele pe care voi avea onoarea a le arăta înaintea onoratei Camere veți vedea, d-lor, o parte din tragedia care, de la iunie 1914 și până la prăbușirea statului austro-ungar, s-a desfășurat sângeros pe cuprinsul întregii Bucovine. Îmi voi lua libertatea, d-lor, să citesc câteva date, rezumând numai cele mai caracteristice și mai atipice, pentru ca, ilustrând ceea ce s-a petrecut în Bucovina, să ajung la concluziile pe care voi avea onoarea să le desfășor.

Capitolul întâi al expunerilor mele se ocupă de așa-numitele arestări, deportări, confinări, adică deținerea în lagăre de internați, în împrejurări mai puțin severe decât a unei internări propriu-zise, de confiscări, distrugerii de averi particulare și de condamnări la ani de zile de pușcărie. Încep acest capitol al expunerilor mele citând, cum am zis, doar numai cazurile mai caracteristice.

La 30 august 1914, plutonierul de jandarmi din Doroșăuți, județul Zastavna, îl arestează pe preotul George Dracinschi și fiica sa, Vera, în etate de 16 ani. Vina acestor oameni era: preotul bănuir de rusofilism, iar fiica sa de crima de les-majestate. Amândoi au fost ridicați și deportați. În timpul escortării au fost maltratați în chipul cel mai grozav. Mai ales în orașul Stanislau, din Galiția, poporul evreiesc și-a bătut joc de ei, scuipându-i, huiduindu-i și lovindu-i, de-i umplu sângele. Domnișoara Dracinschi a suferit grozava insultă de a fi târâtă de păr pe străzile civilizatului Stanislau, rănindu-și grav mâinile. Și toate acestea se petreceau – scrie preotul – în hohotele și huiduielile poporului patriot austriac, „fără ca garda care ne escorta să fi luat cea mai mică măsură pentru scutul nostru”. Din Stanislau, preotul Dracinschi și fiica sa au fost transportați, împreună cu alți 700 de nenorociți, prin țara ungurească, peste Sătmar, până la tabăra internalilor din Thalerhof. Aici au fost supuși unui regim de sălbatică teroare. Comandantul de pe atunci al lagărului, colonelul Stadler, dăduse ordin gărzii de pază să ucidă imediat pe orice internat care ar îndrăzni să-și arate nemulțumirea sau să facă vreun gest de protestare împotriva tratamentului aplicat în lagăr internaților, că doar, încheia d-l colonel, toată afacerea nu costă decât un proces-verbal de o jumătate de coală de hârtie. Bărbați, femei și chiar copii, indiferent de condiție și clasă socială, dormeau în corturi improvizate pe pământul înghețat. Holera și tifosul secerau zeci de oameni pe zi. În scurt timp, numărul morților îngropați sub o pădure din apropierea lagărului s-a ridicat la 2 000. În reclamația sa, preotul Dracinschi cere să fie despăgubit din averea particulară a fostului general Fischer care, zice preotul, a pricinuit dezastrul său și al familiei sale întregi, pierzând toată averea, sănătatea sa și a fiicei sale. [...]

În județul Siret au fost arestate, din ordinul d-lui Fischer, 186 [de] persoane pe simple bănuiri sau denunțuri anonime. Acești oameni au fost deținuți parte în pușcăriile de pe lângă tribunalele din Bucovina, parte deportați în lagărele din

Theresienstadt¹³ sau Thalerhof, făcând cu toții laolaltă 295 [de] ani și două luni de pușcărie.

Țăranul Mihai a lui George Todosan din Ostrița a fost arestat în septembrie 1914 de plutonierul de jandarmi Dutkiewicz din Molodia, astăzi Cozmin, maltrat și purtat prin toate închisorile din Bucovina și Ungaria până la Muncaci și, în fine, fiind absolut nevinovat, a fost eliberat după zece luni de grele suferințe. În acest timp, toată gospodăria i-a fost prădată și distrusă.

Învățătorul Ioan Todosan din Poieni, județul Gura-Humorului, a fost arestat pe la sfârșitul anului 1915, din ordinul generalului Fischer; a fost escortat, insultat, maltrat și internat în lagărul din Thalerhof până la finele lui iunie 1916. Și e interesant să se știe că asupra celor imputate d-lui Ioan Todosan au fost ascultați nu mai puțini de 129 de martori, care toți au certificat absoluta sa nevinovăție. Vedeți cu ce fast, cu ce lux de formalități de procedură lucrau autoritățile austriece, fără să se sinchisească de enormele suferințe ale celor arestați și deținuți.

Preotul Adrian Andronic, din Pătrăuți, lângă Suceava, a fost arestat odată cu inginerul Tit[us] Onciul, fost deputat în Dieta provincială a Bucovinei¹⁴. A fost maltrat și insultat în chip ordinar de plutonierul de jandarmi Pokoi. [...]

Caracteristic e și cazul învățătorului Nicu Jemna, din Cernăuți-Mănăstiriștea. Acesta a fost arestat de plutonierul de jandarmi Geliczch, în ziua de 15 octombrie 1914, în apropierea comunei Ciudei. Bănuie că face spionaj în favoarea rușilor, a fost maltrat în chip cumplit. Făcându-i-se percheziție, i s-au luat toți banii (cam 600 coroane) și, pe lângă alte hârtii, s-a găsit asupra sa și un exemplar din *Istoria românilor*, scrisă de președintele nostru, Nicolae Iorga. Atunci a fost declarat spion și condamnat la moarte prin ștreang de mai mulți plutonieri și sergenți de jandarmi. Numai intervenției întâmplătoare a unui ofițer din Vicov este a se mulțumi că omul a scăpat cu zile, fiind trimis la Comandamentul de etape din Dorna.

¹³ La Theresienstadt (actualmente Terezin, oraș din nordul Boemiei, Cehia), Iosif al II-lea a construit, la sfârșitul secolului al XVIII-lea, o fortăreață militară, una dintre ultimele fortărețe bastion din Europa (cunoscută și sub numele de Mica Fortăreață). Aceasta a servit și ca închisoare, în timpul Primului Război Mondial, aici fiind închiși cei acuzați de acte de trădare față de Monarhia Habsburgică. După izbucnirea celui de al Doilea Război Mondial, naștii au închis la Theresienstadt prizonieri evrei, cehi, ruși, polonezi, britanici, francezi, români, Mica Fortăreață transformându-se în lagăr de concentrare. Fiind un lagăr de tranzit al prizonierilor spre celelalte lagăre de concentrare, pe aici a trecut un număr impresionant de deținuți (144 000, dintre care 33 000 au murit; alți 88 000 de prizonieri au fost, însă, deportați spre lagărele de exterminare). Între anii 1945 și 1948 a servit și ca închisoare pentru prizonierii germani. <http://dli.ro/fortareata-din-terezin-republica-ceha.html> (15 februarie 2013).

¹⁴ Titus Onciul (1866-?), inginer, fratele lui Aurel Onciul. A urmat studii politehnice la Viena, unde a obținut diploma de inginer. După absolvire a intrat în serviciul statului, fiind comisar șef la Departamentul pentru Construcții al Căilor Ferate de Stat (Cernăuți). A fost deputat al curiei comunelor rurale (Suceava) în legislatura a X-a (1905-1910). În Camera legislativă bucovineană a reprezentat Partidul Democrat. Cf. Mihai-Ștefan Ceaușu, *Parlamentarism, partide și elită politică în Bucovina Habsburgică (1848-1918). Contribuții la istoria parlamentarismului în spațiul central-est european*, Iași, Editura Junimea, 2004, p. 509.

D-l Aurel Bulandra, student, domiciliat în Suceava, a fost arestat la 1 februarie 1916, din ordinul d-lui Fischer, de către plutonierul de jandarmi Zarembo, pentru pretinsa complicitate cu rușii. A fost internat în lagărul de la Thalerhof timp de șase luni, apoi, fiind recrutat, a fost trimis pe front; rănit, a fost declarat invalid și, în această calitate, internat în lagărul de la Gellersdorf; în urma amnistiei din 1917 a fostului împărat Carol¹⁵, a fost eliberat. Dar, în drum spre casă, fu din nou arestat, în Lemberg, de un agent al d-lui Fischer, cu numele Schachner, evreu originar din Suceava. Apoi închis în temniță la Cluj timp de cinci luni și într-o temniță din Viena, așisderea în arest preventiv, timp de șapte luni.

D-l George Palamarcu, profesor secundar la Liceul „Ștefan cel Mare” din Suceava, a fost arestat la 21 martie 1918, în urma denunțurilor agenților lui Fischer. A fost întemnițat la Suceava și apoi în Viena timp de șapte luni de zile și numai prăbușirea Austro-Ungariei i-a adus mântuirea. D-lor deputați, dați-mi voie să vă citesc un pasaj din scrisoarea d-lui profesor Palamarcu, prin care d-sa arată, în lumina adevărului, situația românilor bucovineni în acele vremuri de tristă amintire. Iată ce zice d-sa: „Pentru biroul de spionaj (Abwehrstelle), căpitantul Hintz a angajat, la îndemnul lui Fischer, ca agenți numai evrei, dintre care mai cu seamă doi, Schachner și Zappler, făceau cea mai mare batjocură de bieții români care aveau nenorocirea să fie arestați la ordinul lor. Sub influența acestor agenți a început și o mare parte din populația evreiască să ia o atitudine ostilă față de români. Nu era chip să te arăți prin oraș. Populația evreiască stupia și făcea observații malițioase la adresa românilor”. [...]

D-l Vasile Beuca-Costineanu, fost învățător în Noua Suliță, a fost arestat de jandarmerie la 20 septembrie 1914 și dat afară din slujbă. Escortat peste Humor-Dorna-Bistrița, a fost maltratată și batjocorit, mai ales de către populația evreiască din acele părți. D-l Beuca-Costineanu arată în relația sa amănunte foarte interesante asupra felului, într-adevăr barbar, cum erau tratați cei arestați de jandarmii d-lui Fischer.

Preotul Ioan Iliuț din Voroneț [a fost] arestat de Jandarmeria din Humor la 15 iunie 1916, în urma unui denunț anonim, inspirat de cărciumarul Scheuermann din Voroneț. [...] Iată ce scrie părintele: „În Ocna Sibiului am fost închis într-un arest plin de țărani români, împreună cu femeile și copiii lor. Două zile și două nopți am stat închiși fără mâncare, huiduiți și maltratați de turbații jandarmi unguri. Sute de preoți, învățători și țărani români au fost arestați și schingiuiți în zilele acelea de groază. Mulți au fost executați pe drum sau în închisori, fără nicio judecată”. Iată, d-lor, relația autentică a unui martir al Bucovinei. Iată înfrățirea

¹⁵ Împăratul Carol al IV-lea al Austriei, în același timp rege la Ungariei, sub numele de Carol I. Acesta a emis, la 17 octombrie 1918, numai pentru Austria, proclamația *Către popoarele mele*, prin care propunea reorganizarea Austro-Ungariei într-un stat federal, în cadrul căruia, păstrându-se instituțiile fundamentale, urmau a fi organizate, conform dorinței naționalităților din Imperiu, state naționale autonome. Proclamația nu și-a atins scopul, fiind emisă mult prea târziu.

durerii și martiriului nostru cu cel al Ardealului, întru izbândirea aceluiși ideal. De la Sibiu, preotul Iliuț a fost dus la Cluj și de aici la Praga. Abia în aprilie 1918 a putut să se reîntoarcă acasă.

D-l George Boncheș, agricultor și fost deputat al cercului Câmpulung în Dieta bucovineană, a fost arestat de jandarmi la 27 aprilie 1916 și tradus în fața Curtii Marțiale din Rădăuți, care însă l-a achitat. Totuși, d-l Boncheș a fost deportat și internat în tabăra de la Wilnsdorf, județul Pöggstall, Austria de Jos, iar apoi în lagărul de la Oberhollabrunn, unde a stat până la 1 noiembrie 1917. Cauza arestării d-lui Boncheș a fost că făcuse plângere la d-l Fischer împotriva samsarilor de pe lângă Biroul economic al Comandamentului de Jandarmi nr. 13 din Cernăuți. D-l Boncheș arătase în acea plângere că agenții economici Klier, Brodowski, Iosef Moses făceau afaceri enorme în dauna populației rurale. Daunele îndurate de d-l Boncheș de pe urma deportării și internării sale se ridică la multe zeci de mii de coroane.

D-l Vasile Lițu, profesor secundar și în prezent deputat al circumscripției Dorna, a fost, așisderea, arestat și maltratată de jandarmii d-lui Fischer și iată ce spune d-l Lițu despre acele suferințe îndurate de d-sa: „O lună după izbucnirea războiului, la 4 septembrie 1914, am fost chemat de sergentul major de jandarmi Schwarz la primărie și deținut aici. După o noapte petrecută sub baionetele a doi jandarmi, îmi declară jandarmul Schwarz a doua zi că sunt arestat și mă întemniță în arestul Judecătoriei din Dorna. Cauza arestării mi-a fost comunicată abia după zece zile și iată care erau punctele de acuzație: 1) Că am scris articole împotriva Monarhiei Austro-Ungare și a dinastiei habsburgice; 2) Că am luat parte, între anii 1906 până la 1913, la toate manifestațiile dușmănoase Monarhiei; 3) Că întrețin relații cu bărbații politici din România și, îndeosebi, cu d-l profesor Nicolae Iorga; 4) Că sunt membru la Liga Culturală; 5) Că aș fi declarat, într-o vorbire ținută la București, că dorința mea și a tuturor românilor bucovineni este să se unească cu Patria Mamă; 6) Că aș fi zis cândva că e datoria românilor bucovineni să sară în ajutorul românilor din Ardeal, atunci când aceștia se vor răzvrăti împotriva ungarilor”. Apoi d-l Lițu descrie cu amănunte tot calvarul suferințelor, insultelor și maltratărilor îndurate până a ajuns în tabăra internaților din Thalerhof, unde a rămas până la 10 decembrie 1914, fiind apoi continuat în Graz, până în septembrie 1917. Așisderea a fost arestat și insultat părintele profesor Dimitrie Țopa, deputat bucovinean [Partidul Democrat al Unirii, circumscripția Sadagura, județul Coțmani] în această onorată Cameră. D-nii deputați Lițu și Țopa sunt de față și pot să confirme relațiile pe care vi le dau și pe care dumnealor mi le-au comunicat mie. [...]

Preotul Gheorghe Lanivski, din comuna Moldova Suliței, denunțat de cărmărușul din sat, Eisig Iwanier, a fost arestat pe la mijlocul lunii august 1914 de către jandarmii Thomas Grossar și Beer pentru simple bănueli. Suferințele îndurate de acest bun și cinstit preot român au fost grozave. Iată un capitol din epopeea suferințelor preotului Lanivski. Citez textual după relația sfinției sale:

„După câteva zile petrecute în temnițele din Cernăuți, Rădăuți și Suceava, jandarmii d-lui Fischer m-au pus în lanțuri, legat cot la cot cu un țigan, cu numele Toader Băcilă, din comuna Bădeuți. Ferecat în lanțuri, alături de nenorocitul țigan desculț și zdrențeros, am fost târât pe străzile orașului Suceava, ziua mare, la gara Ițcani, unde o imensă mulțime de jidovi și străini s-au năpustit asupra mea cu batjocuri, maltratări și bătăi, ba chiar un grănicer austriac scosese baioneta ca să mă străpungă. În această învâlmășeală nimic nu auzeam din partea jidovilor, decât vorbe injurioase și apostrofări ca acestea: «Fiii noștri luptă pentru împărat, iar voi, popilor, trădați patria!» Timp de câteva ore am fost condamnat să ascult nemaiauzite sudalme și nimeni nu s-a găsit să mă ia în scut. Singura mea nădejde era că poate vreun român din Regat, din Burdujeni, văzând cele ce se petrec, va da de veste la București, arătând ce trebuie să sufere românii din Bucovina. Dar, până la intervenția Bucureștilor, jandarmii d-lui Fischer și străinii de aici ne luau zilele. La gara din Hatna, batjocora s-a mărit. Aici a fost adus, așîșderea în lanțuri, un alt preot bucovinean, parohul Lagadin, din Berhomet, împreună cu cântărețul bisericesc din acea comună, amândoi bănuți de rusofilism. Deci, mărindu-se ceata «trădătorilor», s-a mărit și ceata prigonitorilor noștri. Pe drum spre Dorna, am fost închiși într-un compartiment întunecat și toți ferecați în lanțuri; eram loviți, scuipați și insultați, atât de personalul trenului, cât și de lumea pe care conductorii o aducea în compartimentul nostru ca să-și bată joc de noi. La toate gările unde ajungeam, lume enorm de multă, adunată anume, așteaptă ca să întâmpine pe «trădători» cu insulte și huiduieli. După multe și negrăite chinuri, am ajuns la Dorna, la ceasul unu după miez de noapte. Lumea, înștiințată de sosirea noastră, ne aștepta și ne-a întâmpinat cu fluierături, huiduieli și lovituri. În Dorna am fost băgați în temniță, eu legat laolaltă cu țiganul Băcilă. Și culcându-ne pe piatra goală, nici nu puteam să-mi fac cruce și nici să-mi pun pumnii sub cap, fiindu-mi mâna dreaptă legată. Țiganul Băcilă își făcea cruce zicând: «Poate eu tot voi fi vinovat cu ceva, dar preotul acesta, de bună seamă suferă nevinovat». A doua zi, toată jidovimea și toți străinii adunați din toată Bucovina în Dorna, de frica rușilor, ne așteptau chiar de la ușa temniței în care noi zăceam nevinovați. Înnegrind toată strada, se înșiruiau în șir nesfârșit și [era] chiar cordon de paznici pentru menținerea ordinii; ca la vreo procesiune festivă se făcuse. Când am fost scoși din temniță, s-au năpustit jidovii asupra mea bătându-mă cu pumnii, scuipându-mă și aruncând cu pietre. Pălăria și hainele îmi erau albe de scuipat ca de zăpadă proaspătă. Chiar de pe acoperișurile caselor aruncau cu pietre în noi. Martori ai acestor grozave suferințe sunt, între alții, preotul Lupășteanu și profesorul Vasile Lițu, acum deputat în Parlamentul român». Aceasta este o parte numai a relației pe care mi-a dat-o părintele Lanivski și am citat-o textual după manuscrisul d-sale.

Întrerup aici șirul expunerilor aparținătoare acestui capitol, căci numărul cazurilor este infinit mai mare și trec la capitolul și mai interesant al execuțiilor sumare pe care generalul Fischer le-a ordonat și săvârșit în cuprinsul Bucovinei

prin subalternii săi. Iată câteva din ele. Țăranul Vasile Țehanciuc, din comuna Dubăuți, de 63 de ani, căsătorit, având patru copii, a fost executat de către jandarmul plutonier Victor Bogosievici în ziua de 25 octombrie 1915, ora 3 și 45 minute după amiază. Ordinul de execuție a fost dat de d-l Fischer, prin locotenentul său de jandarmi, Spreitzenhofer, în urmă avansat maior. Fapta pentru care acest țăran a fost executat e că a refuzat să dea căruța sa pentru ajutorarea familiilor celor mobilizați și că declarase că odată ce rușii ocupă Bucovina, el nu mai recunoaște ordinele altei stăpâniri. Dar acest fapt ce se imputa lui Țehanciuc n-a fost stabilit prin martori. Execuția s-a săvârșit *brevi manu* și numai în urma unei foarte sumare anchete, asupra căreia lipsesc orice acte.

În comuna Cuciurul Mare a fost executat, în ziua de 31 octombrie 1914, Constantin a lui Casian Storoșciuc, băiat de 15 ani, născut la 27 mai 1899. Execuția a săvârșit-o jandarmul plutonier Johann Drescher, asistat de câțiva soldați și jandarmi de sub ordinele sale. Pretinsa faptă criminală ce se punea în sarcina acestui băiat era că el ar fi trădat rușilor poziții ale armatei austro-ungare, fapt pe care jandarmul Drescher îl conchidea din mărturia stoarsă prin terorizări și cumplite violențe de la doi martori minori și anume, băiatul Pentelei a lui Ion Ciornohuz, de 11 ani și Vasile a lui Ion Ciornohuz, de 13 ani. Acești martori, bătuți și amenințați de jandarmul Drescher, au depus [mărturie] că ar fi văzut la Constantin Storoșciuc trei ruble și că Storoșciuc le-ar fi comunicat lor că de acum el va câștiga mulți bani. Atâta a fost suficient ca, în contra oricărei dispoziții legale, minorul Constantin Storoșciuc să fie spânzurat. Ancheta ordonată mai târziu, în anul 1917, în urma unei interpelări în Parlamentul din Viena, a deputatului ucrainean Semaka¹⁶ a dovedit completa nevinovăție a băiatului omorât de jandarmul Drescher și toți martorii ascultați în acea anchetă, ca mama celui executat, Saveta Storoșciuc, femeia Maria Chineșciuc și martorii Ion și Pentelei Ciornohuz, au arătat că numai de groaza maltratărilor neomenoase ale jandarmului Drescher și de frică ca să nu fie spânzurați și ei, au făcut depozițiile după indicațiile și dorința lui Drescher.

Ilie Lupașcu, agricultor din Voloca, de 28 de ani, căsătorit și având trei copii, a fost executat, la 7 septembrie 1914, în comuna Voloca, de către sublocotenentul Domanschi. Motivul execuției: pretinsă trădare. [...] Pe baza unor simple și foarte vagi prezumții, omul a fost spânzurat. [...] Iată, d-lor deputați, ce-mi scrie văduva Fevronia a lui Ilie Lupașcu: „În ziua de 7 septembrie 1914 au trecut câțiva soldați austrieci prin comuna Voloca și au întrebat dacă nu sunt rușii prin comu-

¹⁶ Elias Semaka (1866–1929), judecător la Tribunalul din Coțmani și la Tribunalul provincial din Cernăuți. A fost membru al Consiliului școlar districtual, președintele societăților „Narodnyi Dim”, „Ruska Bursa” și „Ruska Besida” din Coțmani. Deputat al curiei a IV-a ucraineană în legislatura a XI-a (1911–1914). În Camera legislativă bucovineană a reprezentat Partidul Poporal Ucrainean. Între anii 1915 și 1916 a fost membru al Consiliului General Ucrainean din Viena. În anul 1918 a făcut parte din Rada ucraineană, militând pentru preluarea, de către ucraineni, a controlului asupra Bucovinei. Ulterior s-a stabilit în Slovacia, unde a activat ca jurist. Cf. Mihai-Ștefan Ceaușu, *op. cit.*, p. 451, 521–522; Emil Satco, *Enciclopedia Bucovinei*, vol. II, p. 379–380.

na noastră. Iar oamenii din sat au răspuns oarecum în glumă că nu-s, dar s-a dus Ilie a lui Iacov Lupașcu să-i aducă. La vorba aceasta, d-l locotenent a poruncit să-l caute pe bărbatul meu și să-l aducă la judecată, la casa pădurarului. Bărbatul meu nici nu era lipsă de acasă, pentru că avea frică de ruși și cum se afla lângă casă un nuc, iată că sosiră oamenii din sat și soldații și fără oareșcare vinovăție îl legară cu mâinile îndărăt și, ducându-l prin sat, îl ucideau cu drugi, iar ajunși în pădure, nevinovat și fără de judecată, jandarmii l-au spânzurat și m-au nenorocit pe mine, cu trei copii orfani de tată”. [...]

Florea a lui Grigorie Olăraș și Paraschiva a lui Florea Olăraș, agricultori din Ropcea, județul Storojineț, au fost executați de jandarmii d-lui Fischer în ziua de 16 septembrie 1914, în grădina femeii Ecaterina Gheorghian, din comuna Pătrăuții de Jos, pe Siret. [...] Iată, d-lor deputați, ce scrisoare am primit de la orfanul Simion Olăraș, fiul celor executați: „În anul 1914, luna lui octombrie, a arestat jandarmul austriac Klappa pe tatăl și pe maica mea, Florea și Paraschiva Olăraș, pentru că ziceau că au făcut înaltă trădare și i-au dus de la Ropcea la Pătrăuți, bătându-i strașnic cu patul puștii, ca pe niște câini. În Pătrăuți i-au spânzurat pe amândoi, pe mărturia fostului primar Eudoxiu Dașchievici, fără de nicio judecată. Tatăl meu a avut la el 340 coroane și nu știu ce s-a făcut cu acești bani. Și fratele meu Ion și eu am fost luați la catane, că de cătănie am fost buni, iar părinții ni i-au ucis. Și am rămas și noi și frățânii mai mici orfani și cu gospodăria prădată de jandarmi și nimicită. Vă rugăm să ne ajutați”. [...]

D-lor deputați, cazuri de felul celor arătate s-ar putea înmulți la infinit. Din cele relatate aici vă puteți convinge că, în adevăr, teroarea ce s-a dezlănțuit asupra Bucovinei a fost neomenoasă și grozavă.

Acum trec la acea parte a expunerilor mele, care am credința că face oarecum continuitate în expunerea d-lui deputat Bălănescu. Este capitolul care va trata pe scurt distrugerea economică și materială pe care au săvârșit-o jandarmii austrieci în Bucovina, conduși de generalul Fischer. În această parte vreau să arăt că, pe lângă activitatea de poliție militară și, în parte, și de activitatea militară propriu-zisă față de invazia rusească, desfășurată de generalul Fischer, d-sa a mai avut și o întinsă activitate în aprovizionarea armatei austriece. La Cernăuți, d-l general Fischer instalase un întreg stat-major pe lângă comandamentul său de jandarmi și angajase o serie de oameni care serveau în această direcție. Biroul economic de pe lângă Comandamentul de Jandarmi din Cernăuți era condus de un evreu, Storfer. Acest domn Storfer a fost și autorul unui proiect de colonizare a Bucovinei și am avut ocazia, cu prilejul venirii armatei române în Bucovina, să fac un fel de razie prin rafturile actelor austriece rămase de la stăpânitorii prăbușiți și să văd acest proiect de colonizare a Bucovinei, în care Storfer arată că Bucovina trebuie colonizată cu populație de altă naționalitate și că românii trebuie reduși în consistența lor etnică, pentru a se crea siguranța cuvenită în Bucovina față de frontierele prea apropiate ale Vechiului Regat român. Am avut ocazia să văd că acest conducător și director economic al biroului generalului Fischer era

un om cu sentimente cât se poate de dușmane nouă, românilor. Și acest om conducea politica economică a Bucovinei, iar la Ițcani, în celălalt punct mai aproape de frontiera cu România, se așezase un locotenent cu numele Lönobl, care făcea legătura cu Cernăuții. Acestea erau cele două puncte principale chemate și însărcinate cu organizarea de aprovizionare a unităților militare din Bucovina și, mai ales, a comandamentului d-lui Fischer din Bucovina cu provizii, nu numai din Bucovina, ci și din Vechiul Regat.

În cuprinsul Bucovinei, generalul Fischer rechiziționă, ridică averile oamenilor după bunul său plac. Dacă cineva îndrăznește să protesteze contra rechizițiilor sau să arate că organele supuse ordinelor sale și însărcinate cu aceste rechiziții procedau nedrept, era declarat dușman al Austriei, arestat și îndepărtat din Bucovina. Așa a pățit-o d-l George Boncheș, fost deputat dietal, care se plânse generalului Fischer că agenții săi, Horn și un proprietar scăpătat, Alexandru Radovski și alții comiteau acte de ilegalitate față de populația din Bucovina. El a fost imediat arestat și trimis în tabăra de la Thalerhof. Dar, în sfârșit, în cuprinsul Bucovinei, d-l Fischer își putea permite, prin jandarmii săi, orice acțiune, pentru că era la largul său și după concepția sa de satrap, de care se conducea, găsea și puterea și tăria morală ca să procedeze față de populația civilă rămasă acasă după bunul plac.

Dar, vedeți, d-lor, acest lucru cred că interesează pe reprezentanții românismului de pretutindeni, acțiunea d-lui Fischer nu s-a mărginit numai la cuprinsul Bucovinei și tendința de acaparare de averi și de stoarcere a românilor se simțea departe de fruntariile Bucovinei, în cuprinsul Vechiului Regat. Bande întregi de contrabandiști și dezertori din armata română au fost organizate, echipate, plătite și armate de generalul Fischer și de oamenii săi, pentru că, organizându-se și trecând fostele fruntarii dintre România și Bucovina, să intre în satele mărginașe ale Vechiului Regat, să prade populația și să aducă prăzile făcute la Cernăuți, unde se împărțeau între oamenii care conduceau această sinistă acțiune. Foarte mulți grăniceri români, care păzeau fruntariile Regatului, și-au găsit moartea de glonte sau pumnalul asasinilor organizați și înarmați de generalul Fischer și ale oamenilor de sub ordinele sale. Cred, d-lor, că acestea sunt fapte care trebuie denunțate și aduse la cunoștința opiniei publice românești, pentru ca nedreptățile, crimele, abuzurile care s-au comis trebuie să-și găsească cuvenita răsplată. La spatele acestor bande de contrabandiști și de agenți plătiți de generalul Fischer funcționau o serie de agenți de aprovizionare, care trebuiau să claseze prăzile aduse, împărțindu-le după diferite necesități, dar care, mai ales, își vedeau de interesele lor particulare. [...] Pagubele care prin aceste acte de vandalism și în afară de orice legalitate au fost cauzate satelor bucovinene și celor din Vechiul Regat se ridică la multe milioane de lei. [...]

Acum să-mi dați voie, în partea finală, să constat că, desigur, chiar după rațiunile legilor existente, noi nu suntem în măsură să dăm o judecată de condamnare sau de absolvire în chestiunea pe care am discutat-o. Asupra faptelor comise

de generalul Fischer și ale colaboratorilor săi în cuprinsul Bucovinei, nu noi avem să ne rostim în ultimă instanță. Am atras atenția onoratei Camere asupra acestei chestiuni și îmi permit a atrage și atenția onor guvernului și, în special, d-lui ministru de Justiție [Ion Pelivan] și de Război [Traian Moșoiu], fiindcă d-l general Fischer a aparținut armatei și poate mai cade și astăzi sub prevederile codurilor militare și îi rog, din partea noastră, a reprezentanților Bucovinei, ca d-lor să dea toată atenția acestei chestiuni, pentru că chestiunea generalului Fischer pentru noi, bucovinenii, este o chestiune de importanță evident practică și de importanță de stat chiar, întrucât populația Bucovinei întregi, de la Nistru și până la Dorna, este pasionată de chestiunea aceasta. Tot poporul bucovinean așteaptă din partea onor guvernului o dreaptă soluție a ei și cere să se pună omul în fața faptelor sale, ca să se constate dacă faptele sale sunt în adevăr în sarcina sa și dacă el, așa cum le-a făcut, este vinovat de ele sau ba; să se dea sancțiunea cuvenită acelor vinovați și să se dea absolvire acelor care nu sunt vinovați de nimic. Noi știm că generalul Fischer se găsește astăzi în puterea autorităților românești și suntem informați, fără să știm în mod precis, că generalul Fischer se petrece undeva la Iași. Cum el, prin faptele sale, pe care le-am arătat, ne aparține nouă, noi cerem să fim lămuăriți asupra rosturilor sale și, mai ales, cerem să știm precis în ce stadiu se găsește această chestiune. Cerem mai departe, și aceasta este propunerea concretă pe care o fac, ca din sânul acestei onorate Camere să se instituie o anchetă parlamentară, din care să facă parte și deputați bucovineni cât de mulți, dar și d-nii deputați din celelalte părți ale României Mari și care anchetă să se ocupe îndeaproape de întreaga chestiune, pe care noi, cu un termen scurt, o numim „chestiunea Fischer”, constatând toate faptele, cu toate amănuntele care se mai pot descoperi, fiindcă nici eu nu le-am avut pe toate la dispoziție. Va să zică o anchetă parlamentară, investită cu toate puterile de anchetă, să stabilească cu exactitate și cu precizie toate faptele, pentru că, pregătind materialul pentru instanțele judecătorești, să-l înainteze acestora, iar acestea, în deplină lumină și în deplină cunoștință de cauză, să-și dea verdictul asupra lor. Cerem cu toată hotărârea ca în această chestiune să se facă lumină deplină.

Mihai Teodor Nicoară*

EMMANUEL DE MARTONNE ET LES FRONTIÈRES DE LA GRANDE ROUMANIE. DIPLOMATIE ET POLITIQUE

Abstract: Emmanuel de Martonne (1873-1955) was a remarkable professor and scientist, an honorable representative of the French Geographical School. Follower of Paul Vidal de la Blanche, he was noted as scholarly specialist of the Carpathians – Danube geography. In 1900 he published in *La Grande Encyclopédie* (The Great Encyclopedia) a large article about Romania, after then he wrote two PHD theses about the Romanian geographical places: in 1902, Wallachia, a geographical monograph, and then in 1911, a study about Wallachia geographical population distribution. De Martonne was the founder of the Association of French Geographers and the International Geographical Union.

Emmanuel de Martonne was involved in founding The Geographical Cluj Institute and in setting up the Romanian School of Geomorphology. He was invited by Cluj University to give courses and conferences, to participate at the Cluj University scientific activities. For his research of the Romanian geographical studies he was honored with various awards, then he became correspondent member of the Romanian Academy (since 1912) and foreign member of honor of the Romanian Academy (since 1919).

Emmanuel de Martonne had also the privilege to be appreciated and to set up a friendship relation with two Romanian geographers such as George Vâlsan and Vasile Meruțiu. Martonne was also a disciple for Robert Ficheux who studied the Romanian geography. All his works are highly documented through land researches and mapping analyses. During the first War World (1914-1918) and then after he was appointed with other colleagues as a geographer as an expert in geography and mapping, ser-

* **Mihai Teodor Nicoară** est docteur en histoire, chercheur à l'Université "Babeș Bolyai" de Cluj Napoca (Roumanie), Département d'Histoire Contemporaine et relations internationales, spécialiste de la culture et de la civilisation roumaines contemporaines, de l'histoire de l'Université de Cluj au XX-e siècle, historien des élites; parmi ses ouvrages: *Dictionarul universitarilor clujeni, (1919-1947)*, I, Cluj-Napoca: Editura Accent, 2016, 651p; *Universitatea „Regele Ferdinand I” din Cluj, între două dictaturi (1940-1947)*, Vol.1, Cluj-Napoca: Editura Accent, 2011, 376 p.; *De la Universitatea „Regele Ferdinand I” la Universitatea „Babeș-Bolyai” (1948-1959)*, vol.2, Cluj-Napoca: Editura Accent, 2014, 432 p.; *Rectorii Universității din Cluj (1919-2013)*, Cluj-Napoca: Editura Presa Universitară Clujeană, 2013, 121 p. etc.

ving at the Peace Treaty (1919-1920). In 1918, Martonne had been appointed expert of the Study Committee, committee that worked under the supervision of the Peace Treaty Conference held in Paris. He held the position of General Secretary of the Study Committee. Martonne's intervention at the Joint Territorial Commission held in Paris in 1919 was perseverance and decisive in establishing the Romanian – Serbian borderlines, Romanian – Hungarian borderlines, Romanian – Bulgarian borderlines and Romanian – Russian borderlines. His professional reports about Dobruja, Transylvania, Banat, and Bessarabia were based on rigorous geographical arguments. Despite other contradictory opinions Martonne had proposed – as he could – favorable borderlines for Romania. That's why he can be named the father figure of the Greater Romania.

Keywords: Emmanuel de Martonne, Romanian geography, Romanian borderlines, the first World War, The Studies Committee, Peace Conference.

Louis Eugène Emmanuel de Martonne (1873-1955) est considéré l'un des fondateurs de l'école géographique en France, mais aussi dans d'autres pays, y compris la Roumanie. Son activité au sein de multiples institutions françaises et roumaines, il s'est déroulé pendant une longue période, de quarante ans, de travail scientifiques sur la géographie de la Roumanie. D'une manière directe il a apporté une contribution distincte à créer et à soutenir le développement de la science géographique en Roumanie. L'intérêt de Emmanuel de Martonne pour la géographie roumaine a été encouragé par le savant Paul Vidal de la Blanche et par un certain nombre d'amis roumains. Les scientifiques (géographes, géologues, historiens, ethnologues, etc.) ont à plusieurs reprises exprimé leurs louanges pour sa contribution à la création d'un trésor géographique roumain. De Martonne était un très bon connaissaieur de la langue, de la géographie, de l'ethnologie et de l'histoire roumaine. En Roumanie, il a honoré le milieu académique, soit en tant que chercheur (surtout entre 1897 et 1907 à 1921), soit comme professeur „invité” à enseigner à l'Université de Cluj ou à soutenir des conférences à la Société des Géographie, à l'Académie Roumaine et dans les Universités roumaines de Bucarest et Jassy.¹

Emm. de Martonne a été profondément lié à la Roumanie par son travail géographique et comme expert à la Conférence de paix de Paris pour les frontières de l'État roumain. Il a exprimé ouvertement son opinion sur la question roumaine, avec d'autre personnalités françaises. Ernest Lavisse et Robert de Flers,

¹ Emmanuel de Martonne, „La Roumanie”, Paris: Société anonyme de la *Grande Encyclopédie*, 1900, pp.48-49; *Idem*, „Enseignement et excursions géographiques en Roumanie”, in *Annales de Géographie*, vol. 31, n°167, 1922, pp. 64-66; Robert Ficheux, „Emmanuel de Martonne”, in *Studii și Cercetări de Geologie Geofizică Geografie seria Geografie*, 1973, pp. 13-34; Tiberiu Morariu, „Profesorul Emmanuel de Martonne la Cluj și în Munții Apuseni”, in *Gazeta ilustrată*, année VI, n° 7-8, 1937, p. 88; Gaëlle Hallair, „Le géographe Emmanuel de Martonne et l'Europe centrale”, in *Grafigéo. Mémoires et documents de l'UMR PRODIG*, 2007, pp. 15-25; Voir, Șerban Dragomirescu, *Emm. de Martonne. Lucrări geografice despre România*, București: Editura Academiei Române, 1985.

l'éditeur du journal le Figaro, ont publié, dans la presse française, de nombreux articles en faveur de la Roumanie. En 1918, la Bessarabie, la Bucovine, la Transylvanie, le Banat et le territoire roumain en Hongrie ont proclamé leur volonté d'intégration à la Patrie Mère, invoquant le droit à l'autodétermination, l'élargissement des frontières devient une question de validation internationale. L'objectif de la délégation roumaine à la Conférence de paix c'était la reconnaissance, par les grandes puissances, des décisions prises à Chișinău, Cernăuți et Alba Iulia en 1918, à savoir la réunification de la Roumanie. Comme membre du Comité d'études et des commissions et sous-commissions, chargées d'étudier les questions territoriales, Emm. de Martonne a insisté pour la fixation des nouvelles frontières de la Roumanie par différents critères: ethnique, national, démographique, linguistique, économique, religieux et culturel. Les nombreux rapports d'Emm. de Martonne pour la Conférence de Versailles et la représentation cartographique de la Grande Roumanie ont eu un rôle important pour le destin de la Grande Roumanie après la Grande Guerre. Emm. de Martonne est considéré comme le « traceur de frontières » roumaines.²

De Martonne et le concept de la frontière

Le thème des frontières était très important dans le contexte de la Grande Guerre, qui a provoqué une rupture avec la tradition diplomatique et politique. Il a instauré une paix d'un type nouveau et un nouveau régime frontalier. Servant « d'abord à faire la guerre », la géographie a contribué à formuler les conclusions territoriales d'une paix qui portait en germe, dans les Balkans comme en Europe occidentale, les futures affrontements. Le nouveau système international reposait à la fois, sur le droit des peuples à disposer d'elle-mêmes et sur la pleine souveraineté et l'indépendance absolue des États. Les États européens devaient ainsi prendre la forme d'États-nations du type français ou anglais, et non plus d'empires multiethniques.³

Des géographes, experts scientifiques et cartographes, ont participé activement à la réflexion sur des tracés concrets de frontières. La géographie des fron-

² *Titres et travaux scientifiques de Emmanuel de Martonne*, Paris: Armand Colin, 1918, p. VIII; Gavin Bowd, *Un géographe français et la Roumanie, Emmanuel de Martonne (1873-1955)*, Paris: L'Harmattan, 2012, p. 12; *Idem*, „Emmanuel de Martonne et la naissance de la Grande Roumanie”, in *Revue Roumaine de Géographie*, București, vol. 5, n° 2, 2011, p. 109; Gaëlle Hallair, „Le géographe Emmanuel de Martonne et l'Europe centrale”, in *Grafigéo. Mémoires et documents de l'UMR PRODIG*, 2007, p. 34; Gilles Palsky, „Emmanuel de Martonne and the Ethnographical Cartography of Central Europe (1917-1920)”, in *Imago Mundi*, Vol. 54, 2002, pp. 111-119; Emmanuelle Boulineau, „Un géographe traceur de frontières: Emmanuel de Martonne et la Roumanie”, in *L'Espace géographique*, t. 30, n° 4, 2001, pp. 358-369.

³ Georges-Henri Soutou, dir., *Les experts français et les frontières d'après-guerre. Les procès-verbaux du comité d'études 1917-1919*, introduction et notes par Isabelle Davion, Préface de Georges-Henri Soutou, Bulletin de la Société de Géographie, Hors-série, juin 2015, pp. 11-13; *Idem*, „La Première Guerre mondiale : une rupture dans l'évolution de l'ordre européen”, in *Politique étrangère*, n° 3-4, 2000, p. 847; *Emm. de Martonne. Lucrări geografice despre România*, București: Editura Academiei Române, 1985, pp. 63-67.

tières n'est qu'un aspect de la géographie politique. Les géographes, comme Emm. de Martonne, ont abordé ce thème d'un point de vue scientifique et aussi dans le champ de la politique. Emm. de Martonne a réfléchi sur le concept de frontière (naturelle, politique, culturelle, religieuse etc), un cadre d'analyse privilégié des rapports entre territoire et nations. Les chapitres de la Géographie Universelle, consacrés à l'étude de la Roumanie s'organisent autour de deux questions essentielles: d'une part, la forme du territoire roumain, liée à l'élaboration des nouvelles frontières que Emm. de Martonne cherche à cautionner, et d'autre part, la question des nationalités.⁴

À travers son expertise des pays roumains, on analyse les critères et les outils géographiques mobilisés et notamment la notion de région, terre, pays et la carte ethnique. La région, au sens vidalien du terme, fonde une des spécificités de l'analyse géographique menée dans les Questions européennes. De Martonne sous-tend, dans son discours sur la frontière, d'une argumentation fondée sur les identités régionales, les solidarités économiques et les intérêts stratégiques. Le géographe déploie une pensée de la région comme individualité spatiale organisée et non une réflexion sur ses limites. Il raisonne ici sur ce qui fait l'unité d'un territoire et non sur la frontière qui le sépare d'autres entités régionales.⁵

Dans ses quatre longues études des provinces revendiquées par la Roumanie, la région est au cœur de sa réflexion: Emmanuel de Martonne ne parle pas ici en géomorphologue attaché aux arguments de la géographie physique pour tracer des frontières dites naturelles. „La grande Transylvanie”, s'étendant au nord jusqu'aux sources de la Tisza et à l'ouest jusqu'au bord de la plaine hongroise, apparaît comme une région naturelle nettement individualisée dont les aspects géographiques méritent de fixer l'attention. Si la région est une unité physique homogène, c'est aussi un espace mis en valeur par l'homme comme le montre l'emploi différencié des termes de „pays” et de „région” dans la description de la Dobroudja. L'opposition de la plaine et de la montagne reste aussi tranchée que possible dans le Banat, au point de vue physique, économique et ethnique. Mais il arrive souvent que deux régions très différentes soient, par là même, solidaires; leurs ressources se complétant mutuellement.⁶

Dans le chapitre III de la Géographie Universelle sur les Carpates, Emm. de Martonne a précisé que „les frontières politiques ont varié dans les Carpates (...) si presque toutes les Carpates du Sud Est ont fini par revenir à la Roumanie, les Carpates du Nord-ouest sont partagées entre la Pologne et la Tchécoslovaquie, suivant l'ancienne frontière de la Galicie et de la Hongrie, qui errait de crête en crête, sans respect pour la structure géographique”. Il a souligné encore, que „des groupements de ces différents types de relief résultent des ensembles régionaux,

⁴ G. Hallair, *op.cit.*, p. 44; Guilherme Ribeiro, „La géographie vidalienne et la géopolitique”, in *Géographie et cultures*, n°. 75, 2010, pp. 247-262;

⁵ G. Bowd, *op. cit.*, pp. 114; G. Hallair, *op. cit.*, pp. 56, 64-65.

⁶ Emm. Boulineau, *op. cit.*, pp. 358-369.

qu'il importe d'autant plus de définir que les frontières politiques, fixées par les vicissitudes de l'histoire, les découpent souvent de la façon la plus capricieuse".⁷

L'expertise géographique dans le règlement des litiges territoriaux se heurte tout d'abord à l'organisation interne de la Conférence de Paix. Le processus de décision du tracé frontalier est hiérarchisé: le géographe apparaît à la base d'une pyramide décisionnelle comme consultant, en dernier ressort c'est le Conseil Suprême des Alliés qui tranche les questions. Les propositions de tracé font ainsi la navette entre les différentes instances de la Conférence et sont amplement discutées par les délégations; les sources diplomatiques ne nous donnent qu'une vision partielle du processus. En outre la multiplicité des enjeux diplomatiques, politiques et militaires excède l'acceptation des conclusions de l'expertise: conflits militaires, rapports de forces au sein de la Conférence diffèrent dans le temps une éventuelle application des tracés retenus. Enfin, la démarcation sur le terrain n'est pas du ressort des géographes mais des armées.⁸

Emm. de Martonne reconnaît le problème de délimitation des frontières de l'Europe centrale. Le tracé des frontières proposé résulte de plusieurs facteurs et des intérêts des États vainqueurs. Pour de Martonne, l'Europe centrale recoupe l'Allemagne, la Suisse, l'Autriche, la Hongrie, la Tchécoslovaquie, la Pologne et la Roumanie. Les pays de l'Europe centrale avaient des nationalités différentes, qui vivaient, dans les espaces communs. Pour l'établissement de la frontière occidentale avec la Hongrie, ont été utilisées les statistiques officielles de l'ancien empire austro-hongrois (recensement de 1910) concernant la répartition des nationalités, ce qui aurait été l'argument incontesté du traité de paix. L'intervention de De Martonne dans les commissions territoriales, tenues à Paris en 1919, était essentielle pour établir les frontières roumano-hongroise, roumano-yougoslave (serbe), roumano-russe et roumano-bulgare. Il est l'homme qui a placé la Grande Roumanie sur la carte de la nouvelle Europe, créée après la Conférence de paix de Paris.⁹

La forme du territoire et les nouvelles frontières ont préoccupé le géographe Emm. de Martonne, qui a insisté sur „la forme ronde, simple et parfaite”, du nouveau territoire de la Roumanie. Il a cherché d'avaliser les nouvelles frontières roumaines par tous les arguments possibles, dont il dispose, sans préciser qu'elles doivent beaucoup à son action personnelle lors du Comité d'études et des Traités de Paix. De Martonne donne des éléments pour légitimer l'appartenance de cet espace à la Roumanie: l'histoire, la nécessité hydrologique des apports en eau du Danube et celle des richesses économiques de la montagne: combustibles, minéraux, charbon, lignite, pétrole, gaz naturels, houille blanche, minerai de fer, cuivre, or, sylviculture. Il recourt à l'histoire pour ajouter une caution au tracé des

⁷ G. Hallair, *op. cit.*, p. 57.

⁸ Taline Ter Minassian, „Les géographes français et la délimitation des frontières de la Bulgarie à la conférence de la paix en 1919”, in *Balkanologie*, vol. VI, n° 1-2, décembre 2002, p. 255.

⁹ G. Hallair, *op. cit.*, pp. 50-51.

frontières, mais a invoqué le respect pour le principe des nationalités. Le choix des tracés de frontières n'est pas uniquement guidé par les „Quatorze points” de Wilson, loin de là: l'économie prime souvent, le principe des nationalités et l'idéologie politique des vainqueurs est clairement affichée.¹⁰

La viabilité des frontières et le principe des nationalités

Emm. de Martonne exerce un ascendant notable sur le Comité d'études, il a dirigé son secrétariat, entouré d'une équipe composée de jeunes collègues agrégés. Les résultats que cette équipe fournit sous forme de synthèses, de rapports et de cartes représentent un travail impressionnant. On a élaboré beaucoup d'ouvrages sur les provinces historiques roumaines („La Transylvanie”, „La Bessarabie”, „La Dobroudja”, „La question du Banat”), contenu dans le volume - document „Questions européennes”; ce volume, dans lequel ont été présentés les points de vue et les recommandations des experts du Comité d'études, a été envoyé pour informer le gouvernement français et, respectivement, la Conférence de la paix. L'élaboration du volume documentaire était fondée sur le principe du droit des peuples à l'autodétermination (le principe de Wilson) et du principe de la viabilité des frontières.¹¹

Pour la création des nouveaux États européens, De Martonne fit accepter le principe de viabilité des frontières. Ce principe prenait en compte des conditions physico-géographiques (relief, hydrographie) et des infrastructures du territoire (situation des moyens de communication). De Martonne a insisté que la fixation des nouvelles frontières ne retienne pas le seul critère de regroupement ethnique ou national (selon le principe wilsonien du droit des peuples à disposer d'eux-mêmes), mais aussi ceux des infrastructures du territoire à naître: ressources minières, énergétiques, arables, climatiques; infrastructures routières, ferrées et fluviales; données économiques. Ainsi la Roumanie et la Tchécoslovaquie obtinrent-elles, le long de leur frontière avec la Hongrie, des lignes de chemin de fer les reliant entre elles. Sur les questions serbes et yougoslaves (appelées „questions adriatico-yougoslavo-roumaines”), les experts étaient le député Charles Benoist sur les demandes italiennes, Émile Haumant pour le point de vue yougoslave concernant la frontière septentrionale de la Yougoslavie et la question de la Macédoine, Lucien Gallois pour la Macédoine et le Salonique, De Martonne pour le Banat, la Dobroudja, la Transylvanie, la Bessarabie et la Bucovine, Jean Brunhes pour l'Albanie et le général et le géographe Joseph Émile Robert Bourgeois pour la navigation sur le Danube et les questions stratégiques.¹²

¹⁰ *Ibidem*, pp. 36-37, 65.

¹¹ George Sofronie, *Principiul naționalităților în Tratatul de Pace din 1919-1920*, București: Editura Albatros, 1999, p. 239; Nicolas Ginsburger, „Réseaux académiques et circulations savantes entre guerres et paix (1912-1919): „Les expertises de Jovan Cvijić et de ses collègues géographes à travers les cas de Trieste et Fiume”, in *Cybergeog: Revue européenne de géographie* [en ligne] Épistémologie, histoire de la géographie, didactique, n°. 784, 30 juin 2016, pp. 11-12.

¹² G. Sofronie, *op. cit.*, p. 239; G. Hallair, *op. cit.*, pp. 34-36, 58; N. Ginsburger, *op. cit.*, p. 13; Emm. Boulineau, *op. cit.*, pp. 358-369.

Le principe des nationalités constitue un des critères communément admis par tous les experts du Comité d'études. Cependant la difficulté réside dans la définition même du terme de nationalité. Emm. de Martonne définit les nationalités comme « des groupes de populations ethniquement très mélangés, unis par un ensemble de traditions et de pratiques d'ordre matériel ou moral » et souligne le manque de précision: « sans l'avoir discuté d'une façon approfondie, on admet généralement que le signe de la nationalité est la langue. Le principe des nationalités prôné en 1919, s'appuie sur l'adéquation entre langue, religion et nationalité et conduit à décréter que là où l'on peut circonscrire l'aire d'une langue, on peut tracer les limites d'une nationalité. L'existence de langue sans nation ou de nation multilingue ne trouve pas leur place dans un tel système de pensée. L'attachement à ce principe pour la détermination des frontières de la nouvelle Europe sera une cause de la forte instabilité frontalière dans la région. De Martonne fait intervenir la religion pour distinguer les groupes ethniques mais les corrections effectuées n'échappent pas à la difficulté du dénombrement dans cette Europe centrale et balkanique. Les chiffres ainsi obtenus avantagent les prétentions roumaines au détriment des Serbes, mêlés ici aux autres Slaves. Les Roumains de Transylvanie se déclarent habituellement orthodoxes (et grecque-catholiques), alors que les Hongrois se rattachent pour leur majorité aux cultes romain-catholique et protestant. De Martonne s'intéresse également aux aspects de géographie humaine, d'ethnographie, voire même de toponymie roumaine, car non seulement il a bien connu notre pays mais aussi les habitants et leur langue. Il place les droits historiques parmi les critères fondamentaux pour légitimer les prétentions territoriales avec le principe de nationalité et le droit des peuples à disposer d'elle-mêmes.. Ce n'est pas l'histoire événementielle qui est invoquée dans les analyses d'Emm. de Martonne mais les éléments pour comprendre l'histoire longue du peuplement et des constructions territoriales.¹³ Emm. de Martonne se montre très laudatif envers les Roumains et très soucieux de leur protection. La naissance d'une idée nationale roumaine est considérée un phénomène extraordinaire et par une chance inespérée, la Roumanie voyait se réaliser tous ses rêves. Les débats historiographiques qui agitent les pays, comme la querelle entre Roumains et Hongrois sur l'antériorité d'un peuplement daco-roumain sur les Magyars en Transylvanie sont écartés au profit d'une réflexion sur les mouvements de population qui ont affecté la zone et la politique de magyarisation. De Martonne a souligné que „les Hongrois ou Magyars sont la nationalité la moins nombreuse de l'Europe centrale”, mais “la domination hongroise a maintenu dans un état de servage et d'ignorance toute une population misérable et sans idéal national”. Il emploie des termes péjoratifs („hordes”, „nationalisme fougueux” etc.) pour caractériser les Hongrois. Ces avis étaient basés sur une série d'œuvres d'historiens de Transylvanie, en particulier

¹³ André Cholley, „Emmanuel de Martonne”, in *Annales de Géographie*, LXVe année, nr. 347, Janvier-Février 1956, pp. 3-12; T. Morariu, „Emmanuel de Martonne et la géographie roumaine”, pp. 539-540; G. Bowd, *op. cit.*, p. 113.

Ioan Lupaș et Alexandru I. Lapedatu. Même *Ethnographie der österreichischen Monarchie* (1857), écrit par Carol Czörnig, a déclaré que les villages roumaines étaient nombreux et combinés avec des îles habitées par d'autres nationalités. Depuis la fondation de l'État dualiste hongrois (1867), la population roumaine subit les effets de la politique de magyarisation et fut fortement réduite dans les statistiques hongroises. Pour le Banat, compte tenu de la complexité ethnique, l'argument historique est étudié pour éclairer l'évolution du peuplement mais surtout pour justifier l'unité régionale entre le Banat des plaines et celui des montagnes. L'action de De Martonne se situe alors sur deux plans. D'une part, il dirige une équipe, qui remplace le Comité d'études, chargée de fournir à la demande et très rapidement, parfois en quelques heures, les informations que les membres de la délégation française à la conférence lui demandent, en particulier des calculs précis sur les populations comprises entre tel ou tel tracé possible de frontière. D'autre part, De Martonne est invité à participer directement aux travaux de la commission territoriale de la Conférence de Paix consacrées aux affaires yougoslaves et roumaines, et présidée par André Tardieu. Emm. de Martonne est en contact permanent avec A. Tardieu, ministre plénipotentiaire et président de plusieurs commissions territoriales sur l'Europe centrale. Le géographe est aussi le conseiller de G. Clemenceau pour les frontières de l'est de l'Europe.¹⁴

Expert-cartographe au service des Traités de paix (1919-1920)

La carte des pays roumains est spécialement tracée pour les travaux du Comité d'études: elle concerne avant tout des diplomates et des militaires amenés à réfléchir sur la nouvelle Europe. Au cours des réunions du Comité d'études, le géographe et cartographe, Emm. de Martonne a exprimé toute l'importance des représentations cartographiques. Les réflexions du Comité d'études, sur les cartes plus ou moins falsifiées reçues des différentes délégations l'incitent pour élaborer un nouveau système de représentation cartographique. Sa démarche cartographique démontre l'influence de Vidal de la Blache, qui tend à favoriser les régions plus arriérées et agricoles où existerait une harmonie entre la terre et le peuple. Critiquant les différents types de représentations cartographiques existantes, Emm. de Martonne propose sa propre méthode de représentation des données ethniques. Tout d'abord, il choisit de mêler le système des cartes ethnographiques et celui des cartes de densité. Pour sa carte des Roumains, Emm. de Martonne a combiné plusieurs procédés connus, comme il l'explique lui-même dans un article de 1920, des *Annales de Géographie*: „En essayant de représenter moi-même les conditions ethnographiques d'une des régions les plus mêlées de l'Europe orientale, j'ai été amené à une étude critique des essais antérieurs, et il a paru que les conclusions de cet examen préliminaire pourraient être utilement présentées au public”.¹⁵

¹⁴ Alexandru Lapedatu, „Câteva relațiuni și considerațiuni cu privire la granița noastră de Nord-Vest”, in *Transilvania*, année LI, n° 11, 1920, pp. 903-915; G. Hallair, *op. cit.*, pp. 36-37, 59-60; G. Bowd, *op. cit.*, p. 114.

¹⁵ G. Hallair, *op. cit.*, pp 34, 38-39, 43-44.

Le géographe oppose deux systèmes cartographiques qu'il qualifie de „synthétique ou géographique” et „d'analytique ou statistique” pour la construction de cartes de la population. Il reprend sa propre méthode de découpage en « région naturelles », qui prend en compte en plus des critères physiques, les facteurs économiques et sociaux à la différence des « aires naturelles » jusque là utilisées par les géographes et l'étend à l'ensemble des pays roumains. Les traitements statistiques sont assez radicaux: si une nationalité domine avec une proportion égale ou supérieure à 75 pour cent, elle est représentée seule, les minorités n'étant alors pas prises en compte. Si la nationalité dominante représente moins de 75 pour cent, les minorités qui ont des proportions voisines sont représentées par des bandes de couleur alternées d'égale largeur. Si une nationalité approche ou excède la majorité absolue, ses bandes colorées ont une largeur double. L'idée est d'offrir une image géographique d'ensemble.¹⁶

À la méthode statistique, De Martonne emprunte le système de représentation graphique par figurer en correspondance de taille et de valeur, autrement dit un code cartographique. Les minorités ethniques sont représentées lorsqu'elles excèdent le seuil de 25 % de la population selon des paliers de valeur. Chaque nationalité est représentée par une couleur dégradée en trois tons correspondant aux intervalles statistiques suivants: inférieur à 25 habitants au km, entre 25 et 75, et supérieur à 75. De Martonne applique un traitement spécifique aux villes: des cercles proportionnels correspondent à l'importance des différentes nationalités vivant en ville. Donc les nationalités des espaces ruraux sont représentées par des teintes plates et celles des espaces urbains par des secteurs de cercles. Le système de hachures permet de figurer le chevauchement des nationalités afin de saisir l'homogénéité ou l'hétérogénéité du peuplement et non l'exactitude du nombre. La densité, figurée par un dégradé de ton de la couleur affectée à chaque nationalité, permet de nuancer la force des groupements hétérogènes.¹⁷

L'expertise d'Emm. de Martonne s'appuyait, en particulier, sur la comparaison et la construction de cartes ethnographiques. Il développa une réflexion théorique autour de ce thème, en vue d'améliorer la représentation de la mixité ethnique et des minorités. Il appliqua ses principes à la „Répartition des nationalités dans les pays où dominant les Roumains” que le Service Géographique de l'Armée publia en 1919. Dans ses notices à propos de l'Europe centrale, De Martonne revendiquait sa neutralité scientifique. Pourtant, à travers sa carte et les choix graphiques qu'il opérait, il offrait une image biaisée de la nation roumaine, largement inspirée par les conceptions de l'École française de géographie régionale.¹⁸ De Martonne publie la carte ethnographique de la Roumanie, différente

¹⁶ *Ibidem.*

¹⁷ *Ibidem.*

¹⁸ Gilles Palsky, „Emmanuel de Martonne and the ethnographical cartography of central Europe (1917–1920)”, *Imago Mundi. International Journal for the History of Cartography*, vol. 54, 2002, pp. 114–119.

de celle de Jovan Cvijić, professeur de géographie à l'Université de Belgrade. La carte de De Martonne est caractérisée par la couleur rouge, tandis que celle de Civić est marquée par la couleur verte. La carte, par son élaboration et les choix qu'elle implique, devient un "outil de l'aide à la décision." Dans son article „La Nouvelle Roumanie” et dans „L'Essai de la carte ethnographique des Pays Roumains”, publié en 1921, De Martonne soutient que „les nouvelles frontières de la Roumanie correspondent à l'étendue du peuplement roumain et que ce nouveau territoire tendra vers l'uniformité ethnique. La géographie ethnique est le résultat d'un équilibre plus ou moins instable entre les forces d'expansion des différents peuples”.¹⁹

Les rapports sur la Dobroudja, la Transylvanie, le Banat et la Bessarabie

Emm. de Martonne, le secrétaire du Comité d'études, a réalisé un travail immense; il propose aux conseillers et membres de la Conférence de la paix des synthèses des rapports envoyés par les pays concernés par les changements de frontière. Il se distingue par un engagement intransigeant en faveur de la cause revendicative roumaine. Il propose des tracés ou des rectifications de tracés de frontières en s'appuyant sur une analyse de la documentation disponible (comme par exemple les statistiques des recensements de populations). Au Comité d'études, Emm. de Martonne, comme secrétaire, a présenté les rapports suivants: le 18 juin 1917, le rapport sur „Conditions physiques et économiques de la navigation rhénane”; le 25 février 1918, sur „Conditions physiques et économiques de la question adriatique”; le 6 mai 1918, sur „La Dobroudja”; le 22 mai 1918, sur „La Transylvanie”; le 3 février 1919, sur „La question du Banat” et, le 13 juillet 1919, le rapport sur „La Bessarabie”.²⁰ Les enjeux diplomatiques priment de nouveau sur les raisonnements géographiques en ce qui concerne la Dobroudja. Dans l'expertise géographique sur la Dobroudja, présentée le 6 mai 1918, De Martonne avait plaidé en faveur de la Roumanie. En utilisant la préface de La Dobroudja. Esquisse historique, géographique, ethnographique et statistique, par François Lebrun, De Martonne a soutenu, contrairement à la propagande bulgare, la prédominance des Roumains en Dobroudja depuis 1878. Il a étudié les prétentions bulgares sur la région. Les statistiques ethniques et les facteurs économiques et

¹⁹ Emm. de Martonne, „Essai de carte ethnographique des pays roumains”, in *Annales de Géographie*, tome XXIX, n° 158, 1920, pp. 81-98; Idem, *Essai de carte ethnographique des Pays Roumains*, Paris : Armand Colin, 1921, p. 18; G. Bowd, *op. cit.*, pp. 111-114; G. Hallair, *op. cit.*, pp. 37-39, 43; T. Ter Minassian, *op. cit.*, pp. 254-255; G. Palsky, *op. cit.*, p. 115; Nicolas Ginsburger, „Réseaux académiques et circulations savantes entre guerres et paix (1912-1919): Les expertises de Jovan Cvijić et de ses collègues géographes à travers les cas de Trieste et Fiume”, in *Cybergeo: Revue européenne de géographie / European journal of geography*, 2016, p. 13; Jean-Jacques Becker, „Les conséquences des traités de paix”, in *Revue historique des armées*, n° 254, 2009, pp. 3-8.

²⁰ *Travaux du Comité d'études. Atlas. Questions européennes*, Paris: Service géographique de l'armée, 1919, XXI planches; *Travaux du Comité d'études, Questions européennes*, Paris: Imprimerie Nationale, 1919, 880 p.; G. Bowd, *op. cit.*, pp. 111-112; G. Hallair, *op. cit.*, pp. 13-14, 36-37.

stratégiques justifieraient les revendications roumaines. Il a insisté surtout sur les facteurs économiques et stratégiques favorables pour la Roumanie et sur la géographie humaine et statistiques ethnographiques, sur l'histoire romanisée de la Dobroudja, sur les progrès économiques de la Dobroudja roumaine. La mise du Dobroudja était sa valeur économique, le développement de l'agriculture et la transformation du port et de la voie ferrée de Constantza. La Dobroudja était un débouché essentiel à la mer pour Bucarest et sa possession était indispensable à la protection de la capitale. Mais le 6 avril 1919, le Conseil Supérieur des alliés repousse les prétentions bulgares pour la raison suivante: "la commission estime qu'il ne lui appartient pas de proposer ni de recommander une modification de frontière qui entraînerait la cession à un Etat ennemi d'un territoire faisant en droit partie intégrante d'un Etat allié".²¹

Dans un rapport adressé à André Tardieu, en février 1919, Emm. de Martonne défend une thèse, avec des arguments statistiques, - a relativisée la statistique hongroise de 1910 - concernant la trace de la frontière roumano-hongroise, dans les comitats limitrophes de Transylvanie. Au sujet de la frontière transylvaine, De Martonne écrit à Tardieu: „La statistique hongroise exagère le nombre des Hongrois (...) Dans les villes, il faut compter avec la présence de vrais Hongrois, mais artificiellement introduits (fonctionnaires, leur clientèle commerçante), une population en quelque sorte flottante, qui disparaîtrait avec attribution du pays à une autre puissance”.²² Le 24 février 1919, dans une deuxième note sur le nouveau tracé de la délégation française, il examine de façon critique les critères: suivre la limite des groupements compacts; ne pas couper les villes de leur banlieue; et laisser à la Transylvanie les débouchés des vallées descendant des montagnes dans la plaine, avec une voie ferrée les reliant de façon à ce qu'on ne soit pas forcé pour communiquer de vallée à vallée, de passer en territoire hongrois. À la lumière des faits, De Martonne a proposé un compromis qui satisfait tant que possible, aux exigences de ceux qui considèrent surtout la répartition des nationalités, en même temps qu'à celles des économistes. L'intervention concrète du géographe français est retenue par la commission. Le géographe français a insisté sur le besoin roumain, de préserver, tant que possible, les communications ferroviaires.²³

Au moment où de Martonne présente au Comité, le 22 mai 1918, son grand rapport sur la Transylvanie, la situation est extrêmement incertaine: après le trai-

²¹ Oreste Tafrali, „La Dobroudja et les prétentions bulgares par un autochtone”, in *La Roumanie*, tome I, n°. 5, jeudi 14 février 1918, pp. 2-3; T. Ter Minassian, *op. cit.*, pp. 255- 259.

²² G. Bowd, *op. cit.*, pp. 115-116; voir, Nicolae Enciu, Vasile V. Ursu, Emmanuel de Martonne - l'avocat de la Roumanie à la Conférence de Paix: à Paris en 1919-1920 en matière de Bessarabie, Éditions Universitaires Européennes, 2018, 230p.

²³ *Ibidem*, pp. 115-116; T. Ter Minassian, *op. cit.*, pp. 257-258; Emm. Boulineau, *op. cit.*, pp. 368-369; G.-H. Soutou, dir., *Les experts français et les frontières d'après-guerre. Les procès-verbaux du comité d'études 1917-1919*, p. 6. <https://socgeo.com/wp-content/uploads/2016/11/Les-experts-fran%C3%A7ais-et-les-fronti%C3%A8res-dapr%C3%A8s-guerre-MEP.pdf>, consulté le 6 juillet 2019.

té de Bucarest, la Roumanie est isolée dans une Europe orientale dont les Empires centraux sont pour le moment les maîtres. Le rapport est différent au point de vue magyar en Transylvanie. Dans son rapport, De Martonne commence par établir qu'il n'y a pas adéquation entre les limites administratives de la province "hongroise" de Transylvanie et la population de langue et de culture roumaines. Ensuite, laissant de côté la question du Banat, il corrige les statistiques hongroises pour avancer, pour la "Grande Transylvanie", les proportions de 61% de Roumains, 28% de Magyars et 6,7% d'Allemands. De Martonne constate la continuité de la masse sur tout le pourtour montagneux de la cuvette transylvaine et, bien qu'il prenne quelques distances avec les littérateurs et les historiens de Bucarest sur la question de l'origine du peuple roumain, il soutient que, du fait de la forte natalité roumaine, la Transylvanie semblerait destinée à devenir de plus en plus roumaine.²⁴

Le Banat était revendiqué par les Roumains et les Serbes. Dans le contexte où les négociations entre Belgrad et Bucarest n'aboutissant pas à un compromis, Théophile Declassé a assumé le mandat de négociation. Après quelques jours, les deux délégations ont déposé au secrétariat général de la Conférence des mémoires de revendications. La Roumanie devant le Congrès de la paix, la question du Banat de Temeshvar, fait preuve d'une intense élaboration et d'un long travail sur le texte, le document étant structuré en cinq parties: une introduction qui énumère le contexte et les termes de la revendication du Banat; un contenu où on réserve de l'espace pour chaque point fort de l'argumentation ethnique, géographique et économique, historique; une conclusion où on engage la polémique en marge des assertions serbes. Les discussions ont suivi successivement les prétentions roumaines et serbes d'après une grille qui regroupait méthodiquement les principes ethnographiques et statistiques, économiques et stratégiques. Les délégués André Tardieu et Jules Laroche, aidés par les interventions du général Lerond et du géographe Emmanuel de Martonne, ont réussi à imposer la proposition française pour la délimitation dans le Banat. La question du Banat fait l'objet d'un rapport présenté à la séance du 3 février 1919, par Emm. de Martonne. Le plan de sa présentation est le suivant: I. La thèse serbe, II. La thèse roumaine, III. Géographie physique, IV. Les conditions ethniques et V. Solutions diverses du problème. Emm. de Martonne a utilisé encore les statistiques démographiques hongroises les plus récentes. Dans son rapport à la Conférence, De Martonne écrit: „Question du Banat est trop brûlante et trop compliquée pour qu'on puisse espérer en trouver une solution parfaite, du moins est-il désirable d'éviter tout ce qui pourrait créer dans l'avenir des possibilités de mésintelligence entre la Roumanie et le nouvel Etat yougoslave". De Martonne a dressé une carte ethnographique de l'espace roumain

²⁴ G. Bowd, Daniel Clayton, „Emmanuel de Martonne and the wartime defence of Greater Romania: Circle, set square and spine", in *Journal of Historical Geography*, année XXX, 2014, pp.1-14; G. Bowd, *Un géographe français et la Roumanie, Emmanuel de Martonne (1873-1955)*, p. 112; G. Hallair, *op. cit.*, pp 56-57.

qui a été le principal support technique de la commission d'experts français. De la part de la Serbie s'est remarqué le géographe Jovan Cvijić, spécialiste à réputation mondiale, qui influencerait beaucoup le corps d'experts américains pendant les travaux de la Conférence. La question du Banat était discutée en sous-commission, le 12 mars 1919, la frontière roumaine-serbe étant difficile de tracer. La documentation roumaine serait offerte par le juriste Caius Brediceanu et le publiciste Sévère Bocu. De Martonne a comparé, de façon neutre, les revendications serbes et roumaines et leurs conséquences avant de proposer un compromis. La solution de compromis sera trouvée en partie grâce à la médiation de Take Ionescu.²⁵ En ce qui concerne le Banat, la Roumanie a fait face à deux opinions distinctes concernant Bratianu et Take Ionescu. Sous la pression de Sever Bocu, Bratianu voulait tout le Banat. Les représentants de la Roumanie ont exprimé leur souhait d'avoir une frontière naturelle, la situation ne pouvant être résolue, le problème a donc été transmis au Comité territorial de la Conférence de la paix. La Commission territoriale a été frappée par l'opposition de I.I.C. Bratianu, elle a donc fixé la frontière proposée par les Anglais, une ligne partant de la rivière Mures à Tisza et traversant le Banat en diagonale. Bien que Bratianu et Bocu aient continué à soutenir la nécessité de recevoir tout le Banat, la décision a déjà été prise le 10 août 1920, à Sèvres, le traité entre les quatre grandes puissances, d'une part, et la Roumanie et le royaume serbo-croate-slovène de l'autre. De Martonne a proposé deux solutions, une favorable aux Roumains, envisageant des chiffres statistiques. L'expert propose alors d'attribuer à la Serbie les populations slaves le long de la Tisza et du Danube pour protéger Belgrade, et de donner à la Roumanie l'accès aux trois fleuves afin de garantir le débouché des produits de la plaine et de la montagne. Sous l'influence de A. Tardieu et de Emm. de Martonne, la Roumanie reçut une très large partie du Banat, mais elle obtint également gain de cause dans l'évacuation par les Serbes de la partie qu'ils occupaient. De Martonne intervient directement dans les débats de la commission pour les frontières roumano-serbes où il va transmettre des notes au président de la commission, André Tardieu.²⁶

La conception d'Emm. de Martonne sur la question de la Bessarabie reposait sur une argumentation solide des droits historiques et ethniques. Elle a été présentée dans deux documents: „Choses vues en Bessarabie” (Paris, 1919) et, notamment, dans la micro-monographie „La Bessarabie” (1919), édité sous les auspices de la Commission territoriale de la Conférence de paix de Paris. „La Bessarabie” a présenté l'histoire politique de la Bessarabie, les données statistiques pour l'en-

²⁵ Sever Bocu, *Lupta pentru Banat. Două discursuri, cu un excurs istoric de Flaviu Boncea, o postfață de Daniel Vighi și memoriile lui Sever Bocu despre Conferința de Pace de la Paris*, Timișoara, Editura Universității de Vest, 2011, pp. 17-24; G. Bowd, *op. cit.*, pp. 115-116; T. Ter Minassian, *op. cit.*, pp. 255-256.

²⁶ S. Bocu, *op. cit.*, pp. 16-17; ; G. Hallair, *op. cit.*, pp. 42-43; Valeriu-Florin Dobrinescu, *Bătălia diplomatică pentru Basarabia. 1918-1940*, Iași: Editura Junimea, 1991, pp. 88-89; voir Édouard Guérive, *La Bucovine et le Banat, esquisse historique, géographique, ethnographique et statistique*, Paris: Félix Alcan, 1918.

semble du pays, répartition géographique des nationalités, la russification et les sentiments de la population (politique agraire, politique administrative et scolaire, l'autonomie de la Bessarabie et l'union à la Roumanie).²⁷ Les arguments d'Emm. de Martonne en faveur du retour de la Bessarabie dans la culture et la civilisation roumaines reposent sur des faits de nature scientifique et un contact direct avec les réalités de Bessarabie. En juin 1919, il fit une enquête en Bessarabie à la demande de la Conférence de la paix. Il a pu constater que les études qu'il avait précédemment faites sur le caractère roumain de la Bessarabie.²⁸

Le contexte dans lequel Emm. de Martonne est arrivé en Roumanie au cours de ces années est beaucoup plus large. Du 9 au 17 juin 1919, une délégation universitaire française s'est rendue en Roumanie. Elle était composée par Lucien Poincaré, Joseph Bédier, Mario Roques, Emmanuel de Martonne, Charles Diehl, Gustave Fougères, Charles Drouhet, Jouan Victor Balthaz, Daniel Berthelot, Paul Janet, Joseph Bédier et Eugène Meynal, professeurs de différentes institutions françaises. La mission universitaire française, accompagnée du dr. C. Angelescu, ministre des Affaires religieuses et de l'Instruction publique et des quatre professeurs de l'Université de Bucarest, a visité Sinaia, Braşov et Sibiu. À Sibiu, les invités ont été accueillis par Iuliu Maniu, Valeriu Braniste et du général I. Panaitescu. À Bucarest, la délégation a été accueillie au Palais Royal pour les discussions sur les intérêts de la Roumanie. Emm. Martonne s'est rendue en Bessarabie et a raconté ce voyage dans le volume „Choses vues en Bessarabie». De retour à Paris, le 7 juillet 1919, De Martonne a présenté une „Note sur la Bessarabie”, où il explique le bien-fondé du vote du 28 mars 1918, et a repoussé la proposition d'un plébiscite sur l'avenir de la province: „De toutes les provinces qui composent le domaine historique de la Roumanie, la Bessarabie est une des plus nettement roumaines”.²⁹

²⁷ Cf. Ioan G. Pelivan, *Le mouvement et l'accroissement de la population en Bessarabie, de 1812 à 1918. Et quelques dates concernant la géographie de la Bessarabie*, Paris: Imprimerie générale Lahure, 1919, 28 p.; Ioan G. Pelivan, Ion Şt. Codreanu, Serge-Victor Coujba, George Nastase, *Les Roumains devant le Congrès de la Paix. La question de la Bessarabie*, Paris: Imprimerie Dubois et Bauer, Paris, 1919, 27 p.; Ioan G. Pelivan, *L'état économique de la Bessarabie*, Imprimerie J. Charpentier, Paris, 1920, 35 p.

²⁸ Emm. de Martonne, „Choses vues en Bessarabie”, in *La Revue de Paris, Vingt-Sixième Année*, tome Cinquième, septembre-octobre 1919, pp. 499-534; Idem, *La Bessarabie. Avec une Carte et un Appendice*, Paris: Imprimerie Nationale, 1919, 19 p.; Emm. Boulineau, *op. cit.*, pp. 358-369; G. Bowd, *op. cit.*, p.113; T. Ter Minassian, *op. cit.*, p. 257; J. Bariéty, „Le Comité d'Études du Quai d'Orsay et les frontières de la Grande Roumanie”, in *Revue Roumaine d'Histoire*, XXXVe année, n°. 1-2, 1996, pp. 43-51; O. Tafrafi, *op. cit.*, p. 2; V. Dimitriu, „La Bucovine et les prétentions ruthènes”, in *La Roumanie*, tome II, n°. 51, jeudi 2 janvier 1919, pp. 3-4; Gheorghe Năstase, „Basarabia la Conferința de Pace”, in *Arhiva pentru știință și reforma socială*, année I, n°. 2-3, juillet-octobre 1919, pp. 830-831; D.T. Pârnu, *Problema Basarabiei în lumina principilor și actelor juridice internaționale*, Bucureşti:Tipografia Şcoalei Superioare de Război, 1943, pp. 290-291.

²⁹ „Primirea prof. francezi la Sibiu. Vizita la Selişte. Banchetul oferit de Consiliul Dirigent”, in *Românul*, année VII, Arad, n°. 42, 20 juin 1919, p. 1; G. Bowd, *op. cit.*, pp 116.-117;Alexandre Davier, „Emmanuel de Martonne și România Mare”, in *Magazin istoric*, Bucureşti, année XXXVI, n°. 8, 13 août 2001, p. 19.

Dans „La Vérité sur la Bessarabie”, De Martonne a affirmé qu’il a parlé roumain dans presque tous les villages où il a passé, même dans les colonies bulgares du Sud. Dans „En Bessarabie”, De Martonne affirme n’avoir rencontré aucun bolchevique. Aussi, s’est exprimé dans deux articles de presse, qui seront réunis dans une plaquette, Un témoignage français, sur la situation en Bessarabie, pour contrer la propagande antiroumaine.³⁰

Le dessin des frontières du nouvel État roumain est fixé par les traits de Saint-Germain-en-Laye (le 10 septembre 1919), avec l’Autriche, de Neuilly sur Seine (le 27 novembre 1919), avec la Bulgarie et de Trianon (le 4 juin 1920), avec la Hongrie. Le traité de 1920, faisait référence, dans l’art. 27-35, à la frontière roumano-hongroise et dans l’art. 45, on a déclaré que la Hongrie avait renoncé, en faveur de la Roumanie, à ses droits dans l’ancienne monarchie de Transylvanie et du Banat. Une déclaration des grandes puissances, l’Angleterre, la France et l’Italie, publié lors de la Conférence de Londres en février 1920, a reconnu les droits de la Roumanie sur la Bessarabie. Emmanuel de Martonne se satisfait des résultats des travaux de Versailles, mais sans faire le panégyrique de son rôle: dans ses „Titres et travaux” et un article des *Annales de Géographie*: „La Nouvelle Roumanie n’est pas nouvelle sur la carte de l’Europe, a dit De Martonne, mais c’est en 1918 qu’il a pris pour la première fois sa pleine signification”.³¹ La Grande Roumanie a désigné un État national, réunissant la presque totalité des populations roumaines; le territoire et la population de la Roumanie avaient doublé du fait d’intégration survenue dans des régions au potentiel supérieur, sous bien des aspects, à celui du Vieux Royaume des principautés moldo-valaques. Sa contribution à l’obtention des revendications roumaines était incontestable, en tant que grand géographe et expert géographe de la Conférence de la paix, qui fixait les frontières de la nouvelle Europe. Après la Grande Guerre, Emmanuel de Martonne continuera à mettre ses connaissances au service de la Roumanie. Cependant, il sert comme „missionnaire” de la France dans la nouvelle Roumanie. De Martonne était convaincu que „la Nouvelle Roumanie n’est nouvelle que par son extension, double de celle de l’ancien Royaume”, que les régions naturelles de

³⁰ G. Bowd, *op. cit.*, pp.116- 119, 120; J. Bariety, *op. cit.*, pp. 25-33; Taline Ter Minassian, *op. cit.*, pp. 256-257; Nicolae Enciu, George V. Ursu, „Basarabia, în preocupările științifice ale marelui geograf francez Emmanul de Martonne”, in *Revista de Istorie a Moldovei*, n°. 1 (113), 2018, pp. 78-96.

³¹ Emm. de Martonne, „La Nouvelle Roumanie”, in *Annales de Géographie*, année XXX, n°. 163, 15 janvier 1921, p.1; Alexandre Boldur, *La Bessarabie et les relations russo-roumaines. (La Question bessarabiene et le droit international)*, Paris: Éditeur J. Gamber, 1927, pp. 25-35; Emm. Boulineau, *op. cit.*, pp. 368-369; Anne-Marie Cassoly, „Les frontières de la Grande Roumanie : approche géopolitique”, in *Revue Roumaine d’Histoire*, année XXXV, n°. 1-2, 1996, pp. 69-77; Jean-Baptiste Duroselle, *Istoria relațiilor internaționale. 1919-1947*, vol. I, București: Editura Științelor Sociale și Politice, 2006, pp. 9-19; Pierre Milza, *De Versailles à Berlin. 1919-1945*, Paris: Editura Masson et Cie, 1972, pp. 7-11; Gheorghe Buzatu, Valeriu-Florin Dobrinescu, Horia Dumitrescu, dir. *România și Conferința de Pace de la Paris (1919-1920)*, Focșani: Editura Empro, 1999, pp. 84-86.

la Roumanie Nouvelle n'étaient pas „mutilées” par le tracé des frontières, qu'elle a été configuré comme „un pays complet, possédant à la fois des montagnes, des plaines, des collines, des régions forestières et découvertes, agricoles, pastorales et industrielles (...) À tous les points de vue - souligné avec satisfaction De Martonne - elle se présente à nous, non pas comme un État né de la fantaisie des diplomates, non pas comme un État fabriqué en vertu d'un principe abstrait, mais en quel que sorte comme le terme logique d'une évolution. (...) L'État qui perpétue son nom est sensiblement plus grand, mieux équilibré. Aussi rapproché que possible de l'idéal national, il réunit à peu près tous les Roumains, dans des frontières en quel que sortes idéales, autour de cette citadelle carpatique qui a toujours été le coeur de la nation roumaine”.³²

Les nombreux rapports et la carte de Emm. de Martonne, concernant la race des frontières dans les diverses régions appelées à être intégrées au sein du nouvel État roumain forment en quelque sorte „argumentaire” géographique de la Grande Roumanie en 1919-1920. Sa biographie, son rôle diplomatique, sa plaidoirie scientifique en faveur de la Roumanie, dans un contexte historique très difficile, l'inscrit dans le *Panthéon* roumain.

Bibliografie:

- Constantin Botoran dir., *România și Conferința de Pace de la Paris: (1918-1920)*, Iași: Tipo Moldova, 2017, 414 p.
- Gheorghe Buzatu, Valeriu-Florin Dobrinescu, Horia Dumitrescu, dir. *România și Conferința de Pace de la Paris (1919-1920)*, Focșani: Editura Empro, 1999, 362 p.
- Gavin Bowd, *Un géographe français et la Roumanie. Emmanuel de Martonne (1873-1955)*, Paris: L'Harmattan, 2012, 217 p.
- Ioan Chiper, Dumitru Preda, Alexandru Ghișa, *România la Conferința de pace de la Paris: (1919-1920): documente diplomatice*, București: Editura Semne, 2010, 623 p.
- Jean Dresch, *Emmanuel de Martonne*, Paris, 1956, 10 p.
- Jean-Baptiste Duroselle, *Istoria relațiilor internaționale. 1919-1947*, vol. I-II, București: Editura Științelor Sociale și Politice, 2006.
- Nicolae Enciu, Vasile V. Ursu, *Emmanuel de Martonne - l'avocat de la Roumanie à la Conférence de Paix; à Paris en 1919-1920 en matière de Bessarabie*, Éditions Universitaires Européennes, 2018, 230 p.
- Georges-Henri Soutou, dir., *Les experts français et les frontières d'après-guerre. Les procès-verbaux du comité d'études 1917-1919*, Introduction et notes par Isabelle Davion, Préface de Georges-Henri Soutou, Bulletin de la Société de Géographie, Hors-série juin 2015, 248 p.

³² G. Bowd, „Emmanuel de Martone, et la naissance de la Grande Roumanie”, p. 120; N. Enciu, G.V. Ursu, *op. cit.*, pp. 79, 81.

Elena Chiaburu*

CÂTEVA CONSIDERAȚII PE MARGINEA TRILOGIEI *MITROPOLITUL GURIE GROSU*

As the first Romanian holder of the Bessarabia's Metropolitan Church after 106 years of Russian occupation, the Metropolitan Gurie Grosu is one of the characters towards which history still has debts to pay. He was the protagonist of the Romanian conscience renaissance in Bessarabia even before the year 1918 and an active participant in the achievement of the Union with Romania in 1918. He was assigned the difficult mission to bring back the Romanians on the left bank of the Prut river to the national womb by means of the Church and he contributed immensely to the consolidation of the Union. Due to the censorship imposed by the Communist regime on the two sides of the Prut river, this matter is little known today, raising cumbersome political and religious questions. The volume *The Trial and My Defense* represents a valuable but extremely subjective historical source, which implies that much thoughtful consideration must be given and its contents must be mandatorily linked with other sources of information.

From a legal standpoint, Gurie was a resigning metropolitan who did not go down in history by means of a punishment, a rehabilitation in its legal meaning since it didn't have any object. Perhaps *the Man* Gurie had not always risen up to the height of *the Hierarch* but, without any doubt, if all available documentary proofs are to be researched *sine ira et studio* and weighted without judgment, it will be proved that the balance will not tip towards *the Man's* weaknesses but, on the contrary, towards his admirable qualities, namely the contribution of *Hierarch Gurie of Bessarabia* to the 1918 Union and to the consolidation of the Romanian sentiment in this part of the country.

Keywords: Romania's History, Bessarabia's History; The Metropolitan Gurie Grosu; The History of the Romanian Orthodox Church; "The Case Gurie Grosu"; The resignation of a metropolitan.

Una dintre numeroasele consecințe suferite de țările intrate sub dominația URSS după Al Doilea Război Mondial a fost obligația de rescriere a istoriei pentru a folosi doctrinei bolșevice. Atât România cât și Republica Moldova au fost

* Elena Chiaburu, doctor în istorie, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași.

obligate să elimine din conștiința publică orice referire la legăturile dinainte de 23 august 1944, precum și la personalitățile devenite indezirabile pentru noul regim politic. Pe de o parte, au fost epurate persoanele aflate în funcții administrative, militare, culturale etc. ale statului român (majoritatea arestate și condamnate apoi la ani grei de închisoare), iar, pe de altă parte, au fost epurate publicațiile care conțineau o cât de mică referire la un subiect ce putea *aduce atingere bunelor relații cu URSS*¹ – eufemismul care a marcat mai mult de o jumătate de secol de tragedii românești.

Primul titular român al Mitropoliei Basarabiei după 106 de ani de ocupație rusă, mitropolitul Gurie Grosu este una dintre figurile față de care istoria încă are datorii. A fost un protagonist al renașterii conștiinței românești în Basarabia cu un deceniu înainte de anul astral 1918, a fost participant activ la înfăptuirea Re-Unirii acesteia cu România în 1918 și a fost ierarhul căruia i-a revenit greaua misiune de a-i readuce pe românii din stânga Prutului la matcă prin intermediul Bisericii, contribuind esențial la consolidarea Unirii. Gurie Grosu a fost cel care a înfăptuit, pentru puțină vreme, din păcate, marea schimbare a direcției Bisericii basarabene de la Patriarhia rusă, sub care o pusese în 1812 Gavriil Bănulescu-Bodoni, pus de ruși ca ultim mitropolit al Moldovei întregi și primul mitropolit al Chișinăului, ale cărui origini sunt încă neclare, înspre Patriarhia de la București. Din cauza cenzurii impuse de regimul comunist și de o parte și de alta a Prutului, chestiunea este astăzi puțin cunoscută, fiind în același timp dificilă atât din punct de vedere politic cât și religios.

După mai bine de jumătate de secol de ne-cunoaștere, urmașii acestuia, risipiți de vicisitudinile postbelice prin diverse locuri de pe ambele maluri ale Prutului, s-au regăsit. Doamna conferențiar universitar la Facultatea de Jurnalism și Științe ale Comunicării a Universității de Stat din Moldova, Silvia Grossu este descendentă prin alianță a mitropolitului Gurie Grosu și editoarea unei trilogii consacrate acestuia, tipărite la Editura Epigraf din Chișinău pe parcursul mai multor ani, după îndelungate și costisitoare eforturi de documentare.

Volumul întâi a apărut în anul 2007, s-a intitulat *Mitropolitul Gurie – misiunea de credință și cultură* și reprezintă prima încercare de creionare a personalității ilustrului ierarh. Este o culegere ce se deschide cu un *Tabel cronologic* și în cuprinsul a 293 de pagini sunt adunate 18 studii și articole elaborate de diferiți autori în diverse ocazii, privitoare la viața și activitatea lui Gurie Grosu, după cum urmează: Boris Buzilă, *Patriarhie pentru țara întregită, Mitropolie pentru provincia revenită la sânul Țării și Ortodoxismul basarabean*; Mitropolit Nestor Vornicescu, *Mitropolitul Gurie al Basarabiei – osteneți cărturărești*; Ion Țurcanu, *Un părinte spiritual al Basarabiei*; Eugen Onicov, Teodor Olaru, *Viața bisericească din Basarabia la răscrucea secolelor XIX–XX*; Maria Danilov, *Gurie Grosu în do-*

¹ Temeiul juridic fiind art. 16 din *Convenția de Armistițiu*, încheiată cu Guvernele Uniunii Sovietice, Regatului Unit al Marii Britanii și Statele Unite ale Americii la 12 septembrie 1944, preluat apoi în *Tratatul de pace de la Paris* din 1947.

cummente inedite: 1902–1909 /1917–1919; Simion Moraru, Organizarea slujbelor și a cântării bisericești în timpul Mitropolitului Gurie al Basarabiei; Silvia Grossu, Slujitor la două altare – al sacralului și al culturii și Impactul social al problemei modificării calendarului creștin; Gheorghe Palade, Contribuția Mitropolitului Gurie Grosu la înființarea și activitatea Facultății de Teologie din Chișinău; Vasile Malanetchi, Mitropolitul Gurie Grosu: creionări la profitul moral-spiritual; Nina Negru, Cazul Mitropolitului Gurie. Noi puncte de vedere și Gurie, mitropolitul Unirii («Procesul și apărarea mea la o nouă lectură»); Veronica Boldișor, Activitatea Mitropolitului Gurie Grosu după Unire și Suspendarea din scaunul arhipăstoresc a Mitropolitului Gurie al Basarabiei – act justițiar sau diversiune?; Liliana Anghel, Strategii lingvistice de creare a «dublului semantic». Cazul Mitropolitului Gurie al Basarabiei (1928–1941); George Enache, Amestecul puterii politice în organizarea și activitatea Bisericii Ortodoxe Române. Considerații istorice; Alexandru Magola, Noua stemă a Mitropoliei Basarabiei (Blazon al continuității).

Habent sua fata libelli... cărțile au soarta lor. În cazul de față, și cărțile lui Gurie au avut o lungă perioadă soarta omului care le-a scris. La Biblioteca Centrală Universitară din Iași se păstrează tipăriturile lui (de la Chișinău, Iași, București, mănăstirea Noul Neamț). Toate au fost interzise după anul 1945, când cenzura bolșevică a impus epurarea bibliotecilor de cărțile care făceau referire la Basarabia și celelalte teritorii, care s-au aflat până la Al Doilea Război Mondial în componența statului român și la personalitățile devenite indezirabile pentru regimul comunist. Fișele de catalog ale cărților mitropolitului Gurie poartă însemnul făcut în epocă, cu creionul roșu sau mai aproape de noi, la mașina de scris: „S”, litera S de la Fond *Special*, adică *Interzis*, până în 1990 și chiar mai târziu, până spre anul 2000, cercetătorilor nefiindu-le permis accesul la ele.

Prin urmare, abia în anul 2016 a putut apărea volumul al doilea din trilogia ce face subiectul aici. Intitulată *Mitropolitul Gurie – opera zidită în destinul Basarabiei*, cartea conține 303 pagini și este o culegere, care reunește studii și articole elaborate de Maria Danilov, *Argument: Mitropolitul Gurie Grosu și opera zidită în destinul Basarabiei și Repere din istoriografia Mănăstirii Noul Neamț*; Silvia Grossu, Liliana Anghel, *Valențele didactice ale activității culturale a Mitropolitului Gurie*, alături de câteva scrieri teologice și istorice ale ierarhului menționat, care au fost interzise după 1945 atât în Basarabia cât și în România. Unele scrieri sunt sub formă de text, iar altele în reproducere facsimil. Studiul scris de Gurie pe când era arhimandrit: *Istoria Mănăstirii Sfintei Înălțări a Domnului, Noul Neamț* în limba rusă în anul 1911 a fost tradus pentru prima dată în românește de Igor Grosu, strănepotul lui Gurie. Tot el a tradus din limba rusă în română și articolele publicate de ieromonahul Gurie Grosu, apoi arhimandritul Gurie în revista „Monitorul Eparhiei Chișinău” („Кишиневские Епархиальные Ведомости (KEV): studiul *Momente esențiale din istoria tipăririi cărților moldovenești în Basarabia. Începuturile tipăririi cărților în Basarabia și înființarea Tipografiei Eparhiale Basarabene*; („Главнейшие моменты в истории молдавского книгопечатания

Beccapaбuu”, KEV, nr. 2, 1907, p. 57-62; KEV, nr. 3, 1907, p.107-112; KEV, nr. 4, 1907, 139-146; KEV, nr. 5, 1907, p. 173-178) și *Câteva extrase din arhive despre școlile bisericești din Basarabia, înaintea anexării ei de către Rusia*; KEV, nr. 3, 1907. Sub formă de facsimil în volumul II al trilogiei au fost reproduse următoarele: *Bucoavna moldovenească*; *Abecedar moldovenesc* (ediția 1918); *Abecedar moldovenesc*, Partea I (ediția a VIII-a, revăzută și corectată, 1925); *Abecedar moldovenesc*, Partea a-II-a (ediția a V-a, revăzută și corectată, 1921); Mitropolitul Gurie: *Treptele «Scării» Cuviosului Ioan Scărarul*. Volumul este completat cu *Anexe* constând din fotografii și imagini de epocă din colecțiile personale ale descendenților familiei Grosu.

În anul 2018 a apărut cel de-al treilea tom din serie, intitulat *Procesul și apărarea mea: Denunțarea complotului apocaliptic*, 404 p. Substanța volumului este formată din reeditarea lucrării-memoriu omonime tipărite în anul 1937 în București, la Institutul de Arte Grafice A-B-C, lângă care se află textul: *Mitropolitul Gurie Grosu – recurs la repere identitare*, autor Silvia Grossu și cel al prof. Anatol Petrencu: *Mitropolitul Basarabiei Gurie Grosu în fața istoriei, Tabelul cronologic* completat și câteva *Anexe* cu fotografii și facsimile.

Întreaga trilogie consacrată Mitropolitului Gurie este una elegantă, tipărită în condiții grafice deosebite, fapt pentru care Editura *Epigraf* din Chișinău merită întreaga apreciere. Mulțumită eforturilor doamnei profesoare Silvia Grossu și ale cercetătorilor care l-au readus în atenția opiniei publice pe ierarhul Gurie în ultimii ani, astăzi știm despre activitatea culturală-națională a acestuia în timpul stăpânirii rusești asupra Basarabiei și despre contribuția la înfăptuirea Unirii din 1918. Nu cunoaștem însă decât parțial ceea ce i s-a întâmplat în a doua parte a vieții, ca episcop și apoi mitropolit.

Sintetizând informația primelor două volume, *curriculum vitae* al lui Gurie Grosu este următorul: s-a născut la 1 ianuarie 1877 în satul Nimoreni din ținutul Lăpușna, numindu-se ca mirean Gheorghe Grosu. A studiat la Seminarul Teologic din Chișinău și apoi la Academia Duhovnicească din Kiev, înființată de un alt mare român căruia Ortodoxia în general, rusă și românească în special, îi datorează foarte mult, Mitropolitul Petru Movilă. După terminarea studiilor teologice, în decembrie 1902, Gheorghe Grosu a fost călugărit în Mănăstirea Noul Neamț din Chițcani, pe malul Nistrului, și a primit numele de Gurie. A parcurs treptele monahale, a fost „misionar eparhial” prin diverse locuri din cuprinsul Imperiului Țarist, după care s-a întors la Chișinău în 1904. În acel an, a făcut o vizită în România: la mănăstirile Moldovei, la Curtea de Argeș și la Tismana, a cunoscut clerici și oameni de spirit pe care și i-a făcut prieteni și și-a consolidat definitiv sentimentul de apartenență românească.

Se știe că din 1812 în estul Moldovei s-a dus o politică aspră de rusificare prin Biserică. Neputând să distrugă *tradiția* Bisericii locale prin înlocuirea cărților românești cu cele de limbă rusă aplicată timp de peste nouă decenii, la începutul sec. XX politica rusificatoare a administrației țariste s-a reorientat spre

substituirea limbii române prin graiul local «moldovenesc», despre care se afirma că ar fi o altă limbă, deosebită de cea română. Metoda aplicată a fost cea a *dialectizării limbii române* prin introducerea unor calculi lexicali ce au condus la devierea cursului normal de evoluție a limbii sub impactul agresivității limbii ruse a ocupantului.

Revoluția din 1905-1907, care a zguduit autocraticul regim țarist, a permis dezvoltarea unei vieți naționale proprii, inclusiv pentru românii din cuprinsul imperiului, iar Gurie a fost unul din participanții activi la opera de renaștere națională din interfluviul Pruto-Nistrean, el intuind încă din tinerețe că salvarea rezidă numai în trezirea conștiinței de neam. Or, acest lucru se putea face, atunci ca și acum, prin Biserică și prin Școală. Lui Gurie i se datorează reînființarea în anul 1906 la Chișinău a tipografiei eparhiale, desființată de episcopul rus de tristă amintire, Pavel Lebedev pe la 1870, de atunci și până la arhimandritul Gurie Grosu în Basarabia nemitipărindu-se nimic, manualele, cărțile bisericești și presa fiind aduse din capitala Imperiului Țarist, în limba rusă.

Trebuie menționat faptul important, că atunci când se pregătea redeschiderea tipografiei de pe lângă Episcopia Chișinăului, episcopul (rus) Serafim Ciceagov, a admis aceasta cu condiția ca editarea cărților de cult să se facă doar după modelele apărute la Chișinău (știindu-le alterate, deja, din punct de vedere lingvistic și al ritualului) și la Sankt Petersburg. Numai că în Basarabia se producea revigorarea sentimentului național românesc, astfel încât comisia de cărțurari din care făcea parte și Gurie, însărcinată cu selecția textelor și pregătirea lor pentru tipar, a manevrat lucrurile în așa fel încât cele dintâi cărți apărute după lunga întrerupere, *Psaltirea* și *Ceaslovul* din anul 1908, au folosit ca model edițiile mai vechi de la Mănăstirea Neamț din 1843. Având tipografie, Gurie a editat principalele cărți necesare pentru reintroducerea limbii române în cult și în școală (în anii 1907–1908: *Ceaslovul*, *Psaltirea*, *Trebnicul Mare*, *Evanghelia*, *Viețile Sfinților*, *Bucoavna moldovenească*, *Cartea de învățătură despre legea lui Dumnezeu* și *Gramatica moldovenească*). *Bucoavna moldovenească* a fost reeditată în 1917 cu titlul *Abecedar moldovenesc*, fiind prima carte de școală cu grafie latină din Basarabia. O parte dintre ele sunt reproduse în al doilea volum din trilogia prezentată aici, în ediție facsimilată.

Concomitent cu tipărirea cărților, Gurie a desfășurat și o bogată activitate publicistică, alături de alți mari intelectuali și patrioți basarabeni, ce a reaprins curentul național în stânga Prutului. A susținut fondarea primului ziar în limba română numit „Basarabia”, între anii 1906–1907, după care a scos o revistă devenită ulterior extrem de importantă pentru viața culturală din Basarabia, „Luminătorul”, care a apărut din 1908 până în 1944. Prin intermediul acestei reviste s-a făcut popularizarea în limba română a unor subiecte religioase și morale, economice, medicale, de literatură și istorie basarabească, în special utile preoților care, mai ales la sate, s-au aflat în fruntea mișcării patriotice. Cu referire la sensul „Luminătorului”, mitropolitul rus din Chișinău, înverșunatul adversar al românilor

care a fost Serafim Ciceagov îi reproșă lui Gurie faptul că limba în care erau scrise articolele nu e moldovenească, ci românească și că redactorii vor să-i româneze pe moldoveni.

Reacția autorităților țariste la activitatea cu sens național românesc a lui Gurie a fost dură: în 1909, a fost exilat în gubernia Smolensk, spre a fi izolat de mediul național. Dar el s-a întors în Basarabia imediat după revoluția din februarie 1917, chemat de liderii mișcării naționale, care aveau nevoie de un reprezentant recunoscut în lumea clerului. Militant activ pentru Unire, el a fost unul dintre fondatorii Partidului Național Moldovenesc, a binecuvântat deschiderea primului parlament al Basarabiei, la 21 noiembrie 1917. A fost apoi secretar de stat în Ministerul Justiției și de Culte și la 27 martie 1918, în fruntea unui sobor de preoți a oficiat în Catedrala din Chișinău slujba prin care a sfințit Actul Re-Unirii Basarabiei cu România.

După momentul reunificării, ierarhii ruși din fruntea Bisericii est-moldovene au refuzat să intre în Sinodul Bisericii Ortodoxe Române. În contextul politic dificil de atunci, arhimandritul Gurie a fost ales în iulie 1918 de Sf. Sinod din București, arhiepiscop-vicar al Mitropoliei Moldovei, cu titlul „Botoșăneanul” (hirotont la Iași la 15 iulie 1918). S-a întâmplat așa deoarece la momentul 1918 el era singurul ierarh român cu studii teologice de nivel universitar din Basarabia. Potrivit dreptului canonic rusesc impus o dată cu anexarea din 1812 și rămas în vigoare în Basarabia până la *Legea de unificare bisericească din anul 1925*, episcop sau mitropolit putea fi înscăunat numai un ierarh cu studii teologice superioare. Însă după 1812, legislația țaristă în domeniul învățământului aplicată în Basarabia a fost extrem de opresivă: doar unui singur absolvent dintr-o generație de elevi ai Seminarului teologic din Chișinău – unicul din provincie și acesta, respectiv șefului de promoție, îi era permis să meargă la o instituție cu rang de universitate, mai exact la Academia Teologică de la Kiev, căreia îi era arondată Basarabia și evident că, din diferite motive, nu toți mergeau în fiecare an. Se pare că alegerea s-a făcut oarecum împotriva opiniei cercurilor politico-eclesiastice din dreapta Prutului, care se temeau că un ierarh localnic ar fi putut cădea pradă unor tendințe centrifuge de natură a rupe Basarabia de trupul României Mari. S-a dovedit însă că Gurie a fost un ierarh dedicat întru totul României. În 1919 a fost numit arhiepiscop-vicar al Arhiepiscopiei Chișinăului (cu titlul „de Bălți”), iar în februarie 1920 a fost ales titularul Arhiepiscopiei. Lui i-a revenit sarcina să se ocupe de organizarea administrativă a Bisericii Basarabene întoarsă în cuprinsul Regatului României. După ridicarea acesteia la rangul de Mitropolie, în 28 aprilie 1928, a devenit Mitropolitul Basarabiei, cel dintâi român care a ocupat această demnitate după 1812. A păstorit până la 11 noiembrie 1936 când a fost suspendat din cauza unui proces de corupție intrat în istorie drept «cazul Gurie Grosu».

După un lung șir de dificultăți, nemulțumiri, conflicte și procese avute cu Sinodul Bisericii Ortodoxe Române, cu unii dintre miniștri, cu regele Carol al II-lea, dar și cu o parte din reprezentanții clerului basarabean, în urma refuzului de

a demisiona, Gurie a fost trimis în judecată la Înalta Curte de Casație și Justiție a României. Potrivit legislației canonice, clericii de rang înalt se supun mai întâi judecării Sf. Sinod al Bisericii, dar din cauză că Gurie a respins toate încercările de conciliere, potrivit rangului său nu putea fi trimis în fața unui tribunal comun, ci doar la cea mai înaltă instanță, respectiv Curtea de Casație și Justiție.

La puțin timp de la începerea procesului, unul dintre avocații săi, Constantin Cernăianu, o figură deloc onestă, care obișnuia să folosească în loc de argumente juridice, șantajul adversarilor clienților săi, i-a propus să publice o carte «de apărare». Astfel a apărut *Procesul și apărarea mea: Denunțarea complotului apocaliptic*, în care Cernăianu apare ca „avocat-redactor” în numele Mitropolitului. Din păcate, în ciuda titlului percutant, se dovedește că așa-zisul *memoriu* este alcătuit din texte tăieturi din presa vremii, pasaje din cărțile de drept canonic, articole din legi, fragmente de dezbateri parlamentare publicate în *Monitorul Oficial* și chiar... blesteme! Lectura atentă descoperă în volum acte mai degrabă secundare în apărarea Mitropolitului, fragmentele inserate provenind din doar dosarul acuzării sau din întâmpinările pe care avocații acestuia le-au făcut și pe care le explică și le interpretează. Fapt explicabil, deoarece la momentul respectiv Gurie, suspendat din treaptă, se afla cu domiciliul obligatoriu în București și nu s-a mai putut deplasa la Chișinău spre a-și aduce acte originale necesare apărării, iar Mitropolia Basarabiei, parte în proces, a refuzat să răspundă solicitărilor sale de a-i fi trimise.

Pentru valorificarea în mod științific a informațiilor conținute în această operă de pledoarie, specialiștii vor trebui să le analizeze în conexiune cu documentele de arhivă, articolele din presa vremii și dezbaterile parlamentare aferente, cercetate integral și într-o abordare echidistantă.

În cele ce urmează, vom face câteva considerații pe marginea acestui volum, plasându-le în contextul istoriei României abia ieșite din Primul Război Mondial, al istoriei Basarabiei după un secol de stăpânire rusească, dar și al dreptului canonic și civil. Firește, nu putem face afirmații definitive, dorința noastră fiind aceea de a stimula interesul adevăraților specialiști ca să continue cercetările asupra acestui important subiect al istoriei noastre, ocultat decenii de-a rândul.

La începutul anului 1920, Gurie Grosu se afla la Iași în calitate de vicar mitropolitan al Moldovei, iar mitropolitul Nicodim Munteanu, care din iunie 1918 și până în decembrie 1919 fusese plecat peste Prut ca locțiitor de arhiepiscop al Chișinăului pentru a organiza viața bisericească imediat după Unire, l-a numit în locul său și l-a trimis la Chișinău. Aici lucrurile s-au derulat cu repeziciune și la 20 februarie 1920 Gurie a fost ales de Congresul eparhial al Basarabiei ca arhiepiscop titular. Alegerea lui nu a fost în concordanță cu Regulamentul Canonic în vigoare în Regatul României, care prevedea ca arhieriei să fie numiți de Sinodul Bisericii Române, nu aleși pe plan local, dar exista un precedent similar, petrecut la Sibiu: Nicolae Bălan a fost ales mitropolitul Transilvaniei nu prin Marele Colegiu Electoral, ci prin Congresul Național Bisericesc Ardelean, întrunit la 14 februarie 1920 [*Procesul și apărarea mea*, p. 78-79]. În consecință, alegerea

lui Gurie a fost recunoscută de Sinodul de la București la 25 decembrie 1920, iar înscăunarea oficială s-a făcut în mai 1921.

La finele Primului Război Mondial, refacerea economică și uniformizarea administrativă, religioasă, legislativă etc. a statului român a comportat mari dificultăți. Fiecare provincie intrată în componența României în anul 1918 avea particularitățile sale și evident că și Basarabia le avea pe ale ei. Dacă Bisericiile din Transilvania și Bucovina erau autocefale, Biserica Basarabiei avea la 1918 doar statutul unei eparhii din cuprinsul Imperiului Rus, aflându-se sub ascultarea Sinodului de la Sankt Petersburg. Foarte important, în Basarabia secularizarea nu se făcuse, iar aplicarea reformelor civile după anul 1920 a schimbat, practic, situația Bisericii.

Reforma agrară a presupus desigur, și exproprierea moșiilor Bisericii, iar în Basarabia situația a fost diferită față de Bucovina unde *Fondul religios* era foarte bogat sau față de Transilvania, unde din cauza plecării grofilor maghiari proprietari de pământ în Ungaria (așa numiții „optanți”) au rămas disponibile mari suprafețe ce au fost folosite la improprietărire, așa încât Bisericiile bucovineană și transilvană au fost mai puțin afectate de Legea agrară decât cea din Basarabia. Clerul basarabean rusofil a refuzat să accepte exproprierea averilor bisericești, condiționând participarea la unificarea bisericească de păstrarea dreptului de a stăpâni averile la fel ca sub stăpânirea țaristă.

Decretarea limbii române ca limbă oficială a statului unitar român și înființarea școlilor de stat au impus, de asemenea, schimbări la nivelul societății basarabene. Până la 1918, în Basarabia 3/4 din școli erau organizate și întreținute de Biserică, iar o treime - de stat. În școlile de stat se predă numai în limba rusă (școlile de meserii etc.), iar în școlile bisericești (Seminarul Teologic, Școala eparhială de fete, școlile de cântăreți), pe lângă limba rusă se învăța și româna (numită moldovenească). De aceea, atunci când s-a decretat limba română ca limbă oficială a statului român unitar prin Constituția din 1923, Biserica Ortodoxă din Basarabia a primit din nou o anumită lovitură. Pe lângă pierderea întâietății în ceea ce privea învățământul în limba națională, a pierdut și o parte a patrimoniului imobiliar, deoarece ei îi aparțineau și clădirile școlilor bisericești menționate (aproximativ 300 la număr). Asta, în contextul în care Gurie a fost autorul primei *Bucoavne moldovenești*, tipărite în anul 1908, de exemplu, și apoi al primului *Abecedar românesc*, în 1917 – izbânzi remarcabile în contextul Basarabiei țariste, unde de multe decenii nu mai existau nici școală și nici tipografie românească. Cu toate acestea, Gurie nu a renunțat la tutela asupra școlilor: Mitropolitul a continuat să le trimită mijloace de întreținere, lemne de foc, să dea burse elevilor, dar și să meargă în inspecții.

Altă măsură care a afectat biserica basarabeană a fost scoaterea Serviciului Stării civile de sub autoritatea sa și înființarea instituției – unitare la nivelul întregului Regat al României, dar laice, a Ofițerului Stării Civile. În fine, reforma, care s-a dovedit cel mai greu de implementat, a fost cea a Calendarului îndreptat.

Toate aceste schimbări majore, plus altele mărunte, au generat multe greutăți și tulburări, accentuate și de agitatorii bolșevici, numeroși în Basarabia față de alte locuri din țară.

Mitropolitul Gurie a sprijinit măsurile dispuse de guvernele și Biserica de la București, a străbătut Basarabia de la un capăt la altul pentru a lămuri oamenii și a înlătura dificultățile, a editat ziare, a tipărit cărți, a înzestrat școlile, spitalele și orfelinatele, a refăcut bisericile și mănăstirile distruse de război, a oferit burse elevilor și studenților Facultății de Teologie din Chișinău (instituție pentru a cărei înființare a militat cu ardoare), a depus toate eforturile sale umane și n-a precupețit nici o cheltuială materială și financiară ca să contribuie la consolidarea conștiinței românești între Prut și Nistru, însă a făcut-o în felul propriu.

În primii ani ai păstoriei, caracterizați prin haosul de după război și prin vi-dul legislativ cvasi-total, era nevoie de o personalitate puternică pentru a face față situației excepționale. Gurie era un misionar călit și devotat, cu inimă de român, entuziast și capabil de mari eforturi fizice, însă nu cunoștea «Lumea»: îi lipsea experiența în administrație, capacitatea de a organiza și controla o eparhie cu peste 1000 de biserici și de preoți, 40 de protopopiate, mai bine de 30 de mănăstiri și peste trei milioane de credincioși aparținând câtorva etnii. Din păcate, primul român ridicat în scaunul de ierarh după un secol de opresiune rusească, n-a avut nici abilitatea și diplomația necesară unui înalt prelat, devenind ușor victima anturajului rău sfă-tuitor sau chiar ostil. Contemporanul său, comandantul militar al Basarabiei între anii 1923 - 1925, generalul Vasile Rudeanu, îl descria astfel: «nu e lipsit de inteli-gență, dar are reflexe lente <...>. Judecata e bună când e bine luminită asupra unei chestiuni, altfel poate cădea în eroare. <...> Nu-l cred un element discordant, dar e independent și ambițios. Se zice că e încăpățânat, adevărul e că schimbă foarte greu de părere. Ca s-o facă, trebuie bine lămurit» [vezi Vasile Malanetchi, *Mitropolitul Gurie Grosu: creionări la profitul moral-spiritual*, în vol. I al trilogiei: *Mitropolitul Gurie – misiunea de credință și cultură*, Chișinău, Epigraf, 2007, p. 120–123].

Consecința a fost că, pe măsură ce legislația care să reglementeze nenumăra-tele aspecte administrative necesare construcției statului unitar român a început a fi emisă, Gurie s-a trezit în conflict cu noile așezări. Paradoxal, deși a depus toate eforturile pentru a susține schimbările politice, economice, culturale și reli-gioase petrecute atât în Basarabia, cât și în România întregită, el s-a aflat de multe ori pe poziții de polemică și de frondă atât cu autoritățile civile cât și cu cele reli-gioase din țară și din Basarabia, a reacționat în moduri din cele mai neașteptate și nepotrivite cu condiția sa de cleric și a respins încercările de conciliere.

Chestiunile importante care au generat dificultăți în relațiile dintre mitro-politul Gurie și patriarhul Miron Cristea, Sf. Sinod, Ministerul Cultelor, au fost autonomia bisericească și administrarea averilor bisericești. Dificultățile au fost agravate de slăbiciunile lui Gurie: înclinația pentru fast și cheltuieli exorbitante, incapacitatea de a aprecia situațiile și oamenii, nepriceperea de a-și alege colabo-ratori potriviți.

Autonomia bisericească a fost unul dintre aspectele de care episcopul și apoi mitropolitul Gurie s-a preocupat în cel mai înalt grad. Monah fiind, el înțelegea să se comporte în spiritul canoanelor Bisericii primare, conform cărora întreaga autoritate trebuie să-i aparțină necondiționat episcopului; acelui Episcop descris în spiritul canoanelor și al tradiției moștenite de la Biserica Rusă în care el se formase! [*Procesul și apărarea mea*, p. 290]. În plus, la puțină vreme după Declarația de Unire din 27 martie 1918, respectiv în 16 iunie 1918, când România era sub ocupația germană, în urma Păcii de la Buftea, Biserica Basarabiei a primit o Scrisoare Sinodală, prin care i se recunoștea autonomia și menținerea situației avute la acel moment: alegerea ierarhilor se va face de reprezentanții locali, averile Bisericii vor fi păstrate și folosite de aceasta după cum va considera necesar, clerul avea toată libertatea să-și întemeieze școli și așezăminte de binefacere. Scrisoarea a fost semnată de mitropolitul-primat Conon Arănescu-Donici, de membrii Sfântului Sinod al Bisericii Române și de Ministrul Cultelor, în numele guvernului condus de Alexandru Marghiloman [*Procesul și apărarea mea*, p. 43-44]. În ciuda faptului că încă din octombrie 1918, după reluarea ostilităților împotriva Puterilor Centrale, noul guvern al României a anulat toate actele emise de guvernul Marghiloman, Gurie s-a raportat în permanență la acest document și la situația Basarabiei anterioară anului 1918, refuzând cu obstinație pe tot parcursul păstoriei sale să ia în considerare schimbările politice și economice petrecute atât în Basarabia, cât și în România întregită.

Până în 1925, când s-a dat *Legea de organizare a Bisericii Ortodoxe Române* și noul *Statut Bisericesc*, Bisericele din fiecare provincie unită cu România în 1918 au funcționat după legislația existentă anterior în Imperiul Austro-Ungar și Rus. În Basarabia, episcopul Gurie a continuat deci, timp de șapte ani după Unire să se ghideze după legislația bisericească rusă, fără a putea fi considerat în afara legii. Numai că după această dată, comportamentul lui Gurie nu s-a adaptat noilor împrejurări. A considerat mereu că toate instituțiile eclesiastice create în întreg Regatul României în virtutea așa-numitului *Statut Șagunian*, ce sporea implicarea laicilor în viața Bisericii: Adunarea eparhială, Consiliul eparhial și Consistoriul spiritual eparhial, îi datorează ascultare, el nefiind dator să țină seama de opiniile lor [*Procesul și apărarea mea*, p. 70-71]. Similar, dreptul de a numi, transfera sau destitui după cum consideră de cuviință clericii de orice rang, i-ar fi revenit în mod absolut tot lui, iar aceia îi datorează supunere necondiționată. Oricare tentativă de a proceda altfel, decât dispunea el, a catalogat-o în permanență drept „sovietizarea conducerii bisericii”.

Cel dintâi și cel mai îndelungat conflict al lui Gurie cu Sf. Sinod cauzat de alegerea colaboratorilor a vizat situația din Episcopia Cetății Albe, înființată în anul 1923. Încă de la început, Gurie a refuzat să îl accepte pe episcopul numit de Sf. Sinod, Nectarie Cotlarciuc, preferându-l pe starețul mănăstirii Suruceni, Dionisie Erhan, deși acesta nu îndeplinea condiția necesară de a avea studii teologice superioare [*Procesul și apărarea mea*, p. 69]. Nectarie a condus episcopia doar

un an, după care a fost numit mitropolitul Bucovinei, dar Sf. Sinod l-a numit în locul lui pe Iustinian Teculescu de la Alba Iulia, astfel încât lui Gurie i-a trebuit un deceniu de încercări pentru a reuși să-l impună pe Dionisie Erhan. Încă din 1920 l-a numit pe Dionisie vicarul său, postul nefiind condiționat de pregătirea universitară. În 1932, la moartea lui Iustinian, l-a delegat locțiitor al Episcopiei de Cetatea-Albă și în 20 octombrie 1933 l-a ales titular, dar Sf. Sinod nu l-a confirmat. Subterfugiul găsit a fost de a i se conferi titlul de „doctor honoris causa” de către consiliul Facultății de Teologie din Chișinău, la 21 martie 1934, astfel încât la 19 aprilie 1934 Sinodul Bisericii Ortodoxe Române a validat alegerea, iar Episcopul Dionisie a fost investit în 27 aprilie 1934 de către Regele Carol al II-lea prin decret regal.

Gurie a avut conflicte pentru gestionarea personalului clerical și pe plan local, în Basarabia, cele mai cunoscute fiind protejarea preotului Mihail Cecati, acuzat de imoralitate, și a fratelui mitropolitului, preotul Andrei Grosu, adus în Chișinău dintr-o parohie satească și însărcinat neoficial cu administrarea economiei eparhiale, fapt ce i-a cauzat mitropolitului mari probleme.

Cea de-a doua chestiune majoră care l-a plasat pe mitropolitul Gurie pe poziții de conflict atât cu Sinodul Bisericii Române și Ministerul Cultelor de la București, cât și cu o parte a reprezentanților clerului basarabean a fost administrarea averilor bisericești. Lipsit de experiența administrativă și raportându-se cu îndârjire la autonomia promisă Bisericii basarabene în anul 1918 de guvernul Marghiloman, a repetat mereu: „toate aceste averi și instituții au fost stăpânite și administrate de clerul Bisericii Basarabene independent nu numai față de stat, dar și de Sinodul Rus. Nici Statul, nici Sinodul rus n-a controlat, n-a verificat și n-a cerut darea de seamă despre administrarea, exploatarea și conducerea acestor averi și instituții, pentru că nici Statul, nici Sinodul n-au contribuit cu nimic la înființarea lor” [*Procesul și apărarea mea*, p. 52]. Acuzat tot mai frecvent că a folosit în mod discreționar lemnul din pădurile cu care fusese înzestrată Arhiepiscopia / Mitropolia Basarabiei în anul 1922, justificarea lui a fost: „pentru mine, cel puțin, expresiunea întrebuințată de către decizia Ministerului de Domenii, când zice: «Se aprobă a se da în folosință absolută a fiecărei Mitropolii», precum și expresia «Vor putea dispune de materialul lemnos rezultat din exploatarea pădurilor, așa cum le vor povățui interesele», erau în deplină concordanță cu ideile despre autoritatea și demnitatea puterii spirituale din Biserica Rusă, de unde veneam eu și de care am fost profund înrăurit, din mica mea copilărie, prin înălțimea, autoritatea, puterea poruncitoare și ascultarea desăvârșită ce se dădea Arhiereului, precum și de fastul extraordinar în care se înfățișau și slujeau Episcopii și Mitropolii ruși <subl. ns., Elena Chiaburu>, impresionând sufletele până la paroxism” [*Procesul și apărarea mea*, p. 228].

Acest mod de a acționa a fost favorizat în bună măsură de vidul legislativ existent o lungă perioadă de timp după Primul Război Mondial. Până în anul 1930, în România Reîntregită nu a existat o *Lege a Contabilității Publice*; aceasta

a fost emisă în iulie 1929 și a intrat în vigoare de la 1 ianuarie 1930. În consecință, Gurie a procedat *„conform legii și conform tradiției moștenite în Basarabia de la Biserica Rusă, nu eram ținut nici la o descărcare cu conturi în regulă, nici la o contabilitate amănunțită, nici la o dare de seamă anuală, care nici nu mi s-a cerut, decât după 10 ani. Când mi s-au cerut însă lucrurile acestea ca să umple o formalitate, am făcut-o deci ca o simplă formalitate* <subl. ns., Elena Chiaburu> care analizată la microscop desigur că poate fi găsită că nu corespunde unei precise contabilități desăvârșite, care nici nu s-a ținut, căci nu era cerută de lege, dar corespunde fondului real și adevărat” [Procesul și apărarea mea, p. 359].

Un alt capăt de acuzare, ce l-a adus pe Mitropolitul Gurie în fața instanțelor judecătorești era acela că pe lângă administrarea discreționară a averii mitropoliei a făcut cheltuieli exorbitante, contractând și mari datorii bănești. Statul fiind secătuit din punct de vedere financiar în urma distrugerilor Primului Război Mondial, *Legea de unificare bisericească din 6 mai 1925* nu a prevăzut decât cheltuielile indispensabile funcționării instituțiilor bisericești, nu și cele eufemistic numite de episcopul Gurie „cheltuieli de reprezentare”: vizite canonice, sfințiri de biserici, hirotonii și alte deplasări în teritoriu. Din acest motiv, el s-a considerat îndreptățit să folosească veniturile eparhiei „fără să fie obligat să facă conturi de gestiune și să dea descărcare către cineva, *pe motivul că aceste operațiuni ar fi fost o povară inutilă pentru Mitropolit și ar fi necesitat ținerea contabilității, însemnate cheltuieli în plus* <subl. ns., Elena Chiaburu>, grele față de sărăcia și de lipsurile în care se zbătea Mitropolia Basarabiei sub mine, neajutorată de nimeni și, din contră, boicotată sub toate formele și în toate împrejurările” [Procesul și apărarea mea, p. 228-229].

Cert este că de la an la an, cheltuielile mitropolitului au devenit neîndestulătoare și a început să ia bani cu împrumut. Creditele au fost făcute nu doar în sistemul Bisericii: de la mănăstirea Hârjauca, de la Casa de Credit a clerului din București, de la Banca Clerului, ci și de la băncile civile: Banca Basarabiei și Banca Românească din Chișinău. Chestiunea a fost agravată de faptul că numeroase datorii au fost făcute fără știrea Consiliului Eparhial, de fratele mitropolitului, preotul Andrei Grosu, și girate cu bunurile Bisericii.

Argumentele mitropolitului au fost: „m-am împrumutat ca să pot promova interesele bisericești, pentru gospodăria de pe cesiunea arhiepiscopală, pentru construirea unei case, prăvălii a Casei Arhieresti, în Chișinău, pentru instalații și îmbunătățiri la moara și proprietatea mea din Bălăbănești destinată a fi lăsată după moartea mea, Arhiepiscopiei, pentru că atât eu cât și Chiriarii ce vor urma să nu se mai găsească în starea în care m-am găsit, lipsit de orice mijloace și orice ajutor în exercitarea grelei și împovăratei cu tot felul de nevoi și cerințe misiuni arhiepiscopale și mitropolitane a Basarabiei” dar și „*spre a face față împrejurărilor extraordinare de ordin bisericesc și național pe care le-am reprezentat în Basarabia, în calitatea mea de Arhiepiscop și Mitropolit, convins că trebuie să fac față cu orice preț unor astfel de împrejurări* <subl. ns., Elena Chi-

aburu> așa cum am și făcut, neajutorat de nimeni și boicotat de toți” [*Procesul și apărarea mea*, p. 288-290].

Repetatele afirmații privitoare la lipsa mijloacelor de subzistență trebuie privite cu prudență, deoarece a fost de notorietate în epocă faptul că, tributar habitudinilor episcopilor ruși, ierarhul pune mare preț pe fastul liturgic și pe solemnitatea rangului său, fiind «foarte gelos pe considerațiunea ce i se cuvenea», după expresia generalului Vasile Rudeanu [vezi Vasile Malanetchi, *loc. cit. infra*]. Gurie însuși mărturisește: întotdeauna a făcut vizite canonice cu cel mai mare fast și cu mare alai, fiind însoțit nu doar de protoiereii și subalternii săi, dar și de toate autoritățile de stat și județene [*Procesul și apărarea mea*, p. 272], motivând faptul că așa era obișnuită populația de pe vremea stăpânirii ruse, ai cărei arhierei mergeau întotdeauna cu un cortegiu fastuos. El, ca mitropolit român în Basarabia s-a simțit obligat să nu rămână mai prejos spre a da prilej de comparații nefavorabile Bisericii și Statului român. „De aceea, se impune ca eu, spre a reprezenta maiestatea bisericii și neamului meu, să merg în caretă arhiepiscopală, trasă de cel puțin patru cai de rasă, să merg înveșmântat ca un adevărat Arhiepiscop și să mă comport cu cea mai mare pompă, eleganță și strălucire posibilă. Slujbele mele arhieresti le făceam ore lungi, nesfârșite, pe cât era posibil mai întotdeauna înconjurat de arhimandriți cu mitră și cu cârjă. Nu fără niciun scop ierarhii creștini se prezintă la slujbele lor bisericești îmbrăcați în aur și purpură, împodobiți cu pietre nestemate, cu mitră și cu cârjă împăratească. În Basarabia, atât pentru poporul românesc, cât și pentru minoritățile care trăiesc între noi, în atmosfera tulbure și în situațiunea dificilă a începutului de regim românesc, lângă granițele Rusiei, era o necesitate ca și absolută, de o reprezentare nobilă și fastuoasă cu pompă și ostentațiune, tocmai pentru întărirea, mângâierea și flatarea sentimentului nostru bisericesc și național, spre a nu mai fi contestați de ceilalți și spre a ne da nouă înșine încrederea în noi, în neamul și în biserica noastră <subl. ns., Elena Chiaburu>. Eu eram nevoit, pentru consolidarea românească și pentru unificarea sufletească a basarabenilor sub români, să nu fac o vizită, două sau trei, ci, din contră, să stau încontinuu pe drum, străbătând toate colțurile Basarabiei. <...> Eu, ca Arhiepiscop, când simțeam că este vreo neînțelegere stilistă sau de orice alt fel, nu pregetam să pornesc la drum, chiar pe ploaie și ninsoare, mergând zi și noapte. <...> Am conștiința că din punct de vedere bisericesc și românesc mi-am îndeplinit în Basarabia, după unirea ei cu patria-mumă, o misiune neasemănat mai însemnată decât cea pe care mi-am îndeplinit-o pe același tărâm și pentru același scop și sub regimul țarist. Pentru îndeplinirea acestei misiuni <...> și spre a pune în evidență nobilă regimul românesc, nu a fost jertfă pe care eu să nu fi crezut că trebuie să o fac, cu orice preț. Și lucrul pe care am crezut că trebuie să-l jertfesc mai cu ușurință și fără nicio precupețire au fost tocmai mijloacele materiale de care puteam dispune” <subl. ns., Elena Chiaburu> [*Procesul și apărarea mea*, p. 272-274].

Acest mod de a proceda, valabil la nivel de principiu, era total neadecvat în România anilor 1920–1930. Într-o vreme în care țara era sărăcită după un

război în timpul căruia cea mai mare parte a teritoriului fusese ocupată și jefuită sistematic de inamici, iar cea care rămăsese liberă fusese istovită de surplusul de populație, de trupe militare și luptele purtate, urmată de marea criză economică din anii 1929–1933, în timpul căreia mulți negustori, meseriași, proprietari au dat faliment, salariile profesorilor, ai funcționarilor publici și chiar ale preoților n-au mai putut fi plătite cu lunile, fastul mitropolitului era cel puțin nepotrivit.

Consiliul Eparhial de la Chișinău, mitropolitul Moldovei Nicodim Munteanu, Visarion Puiu al Bucovinei și însuși patriarhul Miron Cristea au luat atitudine. La începutul anilor 1930, atât Ministerul Cultelor cât și Sinodul Bisericii Ortodoxe de la București au trimis la Chișinău câteva inspecții care să verifice situația financiar-contabilă a mitropoliei. Pentru o parte din cheltuieli, mitropolitul însuși recunoaște că a fost exonerat, dar sumele rămase nejustificate erau foarte mari: „ancheta Consiliului Central Bisericesc, cercetând rapoartele părintelui inspector D. Antal, le-a găsit în cea mai mare parte neîntemeiate și tendențioase, rămânând în discuție numai câteva cifre <subl. ns.>” [Procesul și apărarea mea, p. 336]. În alt loc, se spune și ce însemnau acele „câteva cifre”: din administrarea pădurii eparhiale „rămâne de justificat diferența de 3.408.833 lei”. Tot acolo: „iau de bună cifră de 3.408.833, cu care, în calitatea mea de conducător al Bisericii Basarabiei, în lipsă de orice alte mijloace de la Stat, atât ca cheltuieli de reprezentare, am făcut față timp de zece ani tuturor nevoilor așa «cum am crezut de cuviință», conform art. 44 din lege și conform tradiției moștenite din Biserica Rusă <subl. ns.>” [Procesul și apărarea mea, p. 355]. Mai jos, apare și justificarea: „niciodată și de nimeni nu s-a înțeles ca Biserica să lucreze fără mijloace materiale. De aceea, bisericile au fost înzestrate cu tot felul de bunuri. Nu este oare o nedreptate strigătoare ca mie, ca Mitropolit al Basarabiei să mi se fi răpit dreptul acesta, pe care l-am moștenit din Biserica Rusă și pe care l-a consacrat și legea noastră bisericească? Ce înseamnă oare veniturile acestea ale pădurii pentru niște nevoi ca ale Mitropolitului Basarabiei în conducerea Eparhiei sale, care de 17 ani n-a primit de la stat nicio centimă pentru nevoile materiale și de reprezentare?” [Procesul și apărarea mea, p. 356].

Pentru scoaterea la lumină a numeroaselor aspecte ale «cazului Gurie Grosu» trebuie reeditate *Lucrările Adunării Eparhiei Chișinăului* tipărite în anii 1930, 1932, 1936 și 1937, sursele oficiale care prezintă situația economico-financiară a Mitropoliei Basarabiei – chestiunea principală de litigiu la Înalta Curte de Casație, din care se pot restabili o serie de aspecte esențiale pentru elucidarea problemei.

Mitropolitul Gurie nu a recunoscut autoritatea Ministerului Cultelor în chestiunea administrării averilor bisericești, a cheltuielilor sale și a unor măsuri organizatorice pe care el le-a luat, dar Ministerul le-a anulat. A trimis scrisori de protest, memorii și a contestat deciziile ministrului, pe considerentul că un cleric de rangul său nu poate fi judecat decât din punct de vedere spiritual, de către Sfântul Sinod [Procesul și apărarea mea, p. 291]. Lucru mai puțin obișnuit din partea unui înalt ierarh, Gurie a dat în judecată Ministerul Cultelor și chiar Sf. Sinod. Într-unul din procese el a fost reprezentat de Decanul Facultății de Teolo-

gie din Chișinău, N. Popescu-Prahova [*Procesul și apărarea mea*, p. 282]. Este de datoria teologilor și a specialiștilor în drept să limpezească aspectele de acest fel, plasându-le în contextul legislației civile și bisericești a epocii.

În acest stadiu al cunoașterii, se pare că *Ierarhul* a fost dominat de *Om*. Mitropolitul Gurie a fost mereu pe poziții de polemică, de frondă și de sfidare, nu a recunoscut nicio autoritate, fie ea religioasă sau laică, a reacționat în moduri dintre cele mai neașteptate la solicitările venite din partea acestora și a respins orice încercări de rezolvare a diferendelor. Iată două exemple de atitudine cel puțin nepotrivită din partea ierarhului în relațiile cu contemporanii săi. Mai întâi, bine cunoscutul caz al camilafcei albe. Când a fost numit Mitropolit, Societatea Doamnelor Ortodoxe i-a făcut cadou o camilafcă albă, scumpă, împodobită cu o cruce cu briliante, pe care el a purtat-o în mai toate împrejurările oficiale, în ciuda faptului că a generat un incident canonic cu implicații foarte serioase. Până în 1918, toți arhierii ruși în Basarabia au purtat camilafcă albă, dar în ritualul bizantin (aplicat în Biserica Română), care are câteva diferențe față de cel slav, camilafca albă este numai atributul Patriarhului. Pe de o parte, Gurie a încălcat disciplina canonică, sfidându-l pe patriarhul Miron Cristea, iar pe de altă parte i-a servit pe adversarii Unirii Basarabiei, care au speculat amănuntul, acreditând ideea că el se consideră în continuare sub ascultarea Bisericii Ruse. Reacția lui Gurie la atenționările primite a fost următoarea: a comandat camilafce albe identice, extrem de costisitoare, pentru toți Mitropoliții din Regat și le-a făcut cadou!

Al doilea exemplu este dintr-un registru diferit: după începerea procesului la Înalta Curte de Casație, a fost chemat la București și suspendat din rangul de mitropolit. Conform disciplinei canonice, trebuia trimis la o mănăstire și i s-a oferit posibilitatea să-și aleagă una. A refuzat, astfel încât i s-au propus mănăstirile Putna sau Dragomirna; le-a refuzat pe amândouă din cauză că erau în eparhia marelui său rival, Visarion Puiu, mitropolitul Bucovinei. Atunci ministrul Ion Inculeț i-a oferit, prin intermediul prefectului de Chișinău, să se întoarcă în Basarabia, la mănăstirea Hârbovăț. Numai că mănăstirea Hârbovăț era de partea acuzării în proces; a refuzat și această variantă și a ales, într-un mod neobișnuit pentru un cleric, să stea la hotel în București (hotelul Boulevard). Mai mult decât atât: din cauza suspendării urma să primească doar jumătate din salariul de mitropolit. A făcut o serie de întâmpinări la Patriarhul Miron Cristea, care a decis să i se plătească totuși, salariul integral. Răspunsul lui Gurie a fost următorul: „*este cea mai crudă ironie ce se întrebuițează față de mine și de cauza mea din partea Înalt Preasfinției Voastre și a Sf. Sinod. <...> Se vede clar și categoric cum la cererea mea din 3 februarie primesc răspunsul abia la 23 martie, adică după o lună și 20 de zile, iar însăși hotărârea Sf. Sinod pentru accelerarea cercetării și achitarea salariului mi se comunică atât mie, cât și Ministerului cu o întârziere de cel puțin 12 zile* <subl. ns., Elena Chiaburu> care apare ca cea mai crudă ironie și persecuție” [*Procesul și apărarea mea*, p. 326-327].

Chiar și în aceste circumstanțe, Biserica și guvernul României au dorit să rezolve situația prin înțelegere. Însuși Gurie mărturisește că ministrul Victor Ia-

mandi, care venise la Chișinău în 2 iunie 1935 cu Regele Carol al II-lea, i-a promis că i se vor plăti datoriile: „ați avut amabilitatea și bunăvoința să-mi oferiți și să-mi promiteți personal că îmi veți plăti datoriile – ca și Î. P. S. Miron, ceea ce nu s-a făcut numai din cauză că eu nu am stăruit și nu m-am preocupat de acest lucru cu interesul cu care ar fi stăruit altul în locul meu” [*Procesul și apărarea mea*, p. 354].

Dintr-un alt punct de vedere, lipsit de experiență politică și sub influența unora dintre colaboratorii săi din instituțiile eparhiale, Gurie s-a comportat cu ostilitate față de guvernele și politicienii din Regat, dar a acceptat cu naivitate sugestiile subversive de a-și constitui în primii ani de păstorie partidul propriu, format din preoțimea și clericii basarabeni (Partidul *Evangelia*), fapt ce l-a plasat o dată în plus pe poziții de adversitate. Lipsei de diplomatie trebuie atribuit și reproșul rostit Regelui Carol al II-lea în timpul vizitei acestuia la Chișinău. Incidentul a fost grav, desigur, dar situația lui Gurie în raport cu contemporanii săi era de multă vreme foarte deteriorată, astfel încât nu credem că trebuie considerat a fi unicul declanșator a ceea ce a urmat.

Gravă a fost cauționarea extremei drepte: legionarii și cuziștii. Cel mai răsunător eveniment al acestora pe care mitropolitul Gurie l-a oficiat a fost sfințirea cimitirului legionar de pe muntele Susai (Predeal), la 22 septembrie 1940, în care au fost reînțumați legionarii asasini ai prim-miniștrilor I. G. Duca și Armand Călinescu și al lui Mihail Stelescu (asasinați la rândul lor din ordinul regelui Carol al II-lea în anul 1939 pe când se aflau în închisorile de la Vaslui, Miercurea Ciuc și Râmnicu Sărat), în cadrul unei mari solemnități la care au participat Wilhelm Fabricius, ministrul Germaniei în România, și Pellegrino Ghigi, ministrul Italiei la București. Finalmente, dosarul mitropolitului aflat pe rol la Înalta Curte de Casație a fost casat tocmai în timpul guvernării național-legionare, aspect spinos ce sporește astăzi dificultatea cercetării subiectului.

Figură importantă, firește că mitropolitul Gurie a avut oponenți. Îl urau rușii și rusificații pentru intransigența în chestiunea națională; alții îl urau pentru intransigența cu care a militat pentru revenirea Bisericii Basarabene la Stilul nou și în general pentru desprinderea Bisericii est-moldovene de sub tutela Patriarhiei Ruse și intrarea ei în cuprinsul celei de la București. Prezentarea drept victimă a ingratitudinii semenilor săi și ținta unor comploturi chiar și din partea basarabeană trebuie privită cu rezerve. Este de datoria istoricilor și a teologilor să limpezească afirmațiile de acest fel, plasându-le în contextul epocii, al legislației civile și canonice și într-o abordare nepărtinitoare. Mersul în direcția căutării de comploturi și persecuții este inadecvat și păgubos: disciplinări de episcopi au mai existat în istoria Bisericii, iar Gurie nu trebuie transformat într-o victimă, pentru că nu a fost! nici prin fire și nici, mai ales, prin realizările sale de însemnătate istorică.

Recent a fost editată la Chișinău o lucrare importantă pentru cunoașterea istoriei bisericii basarabene în perioada interbelică: Constantin N. Tomescu, *Jurnal din viața mea*, editor Silvia Corlăteanu-Granciuc, Chișinău, Editura Cartdidact,

2019. Volumul conține mărturii consistente și de mare însemnătate despre mitropolitul Gurie, consemnate de unul dintre principalii săi colaboratori (și după unele opinii, chiar adversar de la un anumit moment). Constantin Tomescu a fost secretarul eparhial al Basarabiei, martor ocular și participant atât la lumina zilei cât și în culise la toate evenimentele importante ale perioadei. *Jurnalul* său trebuie folosit pentru completarea datelor privitoare la mitropolitul Gurie, cu rezerva necesară acestei categorii de surse de informare, extrem de subiective, firește.

Pentru continuarea investigației, sursele de informare reprezentate de arhivele de Chișinău și București, precum și de presa vremii, dobândesc o mare însemnătate. În ceea ce privește reflectarea în presă a „cazului Gurie” se impune plasarea într-o poziție neutră, spre a obține echilibru în analiză și găsirea tonului cel mai just. În primul volum al trilogiei s-a publicat un text (Liliana Anghel, *Strategii lingvistice de creare a «dublului semantic»*. *Cazul Mitropolitului Gurie al Basarabiei (1928-1941)* despre „dublul semantic” folosit de ziarele epocii care fac referire la chestiune. [*Mitropolitul Gurie – misiunea de credință și cultură*, Chișinău, Epigraf, 2007, p. 196-234]. Este știut că presa este o sursă de informare ce trebuie privită cu prudență: firește că o parte s-a aflat de partea mitropolitului și alta – de cea a oponentilor săi și firește că a fost cenzurată! Chiar dacă niște rezerve ce derivă din particularitățile canonice ale instituției Bisericii s-au manifestat, totuși cenzura presei nu l-a privit neapărat pe mitropolit, ci era consecința stării de asediu sub care s-a aflat România² aproape în toată perioada interbelică. La Arhiva Națională a Republicii Moldova (A. N. R. M.), fond 723, inv. 1, dosar 20, fila 100-101, se păstrează Directivele Comisiei de cenzură a presei, în care punctul 5 prevedea în mod expres că „nu se vor admite discuțiuni și polemici care să atace biserica” [document publicat de Nicolae Enciu, *op. cit.*, p. 290].

Stabilirea cursului adecvat al chestiunii impune o cercetare sistematică a presei publicate în epocă, într-o abordare cronologică. Însuși Gurie scrie că Victor Iamandi, ministrul Cultelor, în anul 1936 „a răspuns că *despre publicitatea cazului în ziare Domnia Sa nu poartă nici o răspundere și faptul se datorește Î.P.S. Gurie. Domnia Sa a luat măsuri ca să nu transpară nimic în public, de aceea l-a invitat pe Î.P.S.S. la București să-i vorbească în patru ochi și vorba să rămâie între dânsii. După audiență Î.P.S.S., plecând la Chișinău, în loc să reflecteze la ceea ce are de făcut, a dat un interviu prin presă, că eu l-aș persecuta pe Î. P. S. S. pentru vreun interes. <...> Eu, ca Ministru, îndeplinesc hotărârile Guvernului. Și dacă a fost zădărnită presa în mod neexact, am fost obligat să dau și eu în public încheierea*

² Starea de asediu a fost decretată în intervalele 1916 - 1928, 1933 - 1938 fie pe întreg teritoriul României, fie doar în anumite regiuni. În zonele de frontieră, cum era și Basarabia, starea de asediu a fost permanentă. La 11 februarie 1938, când a fost instalat guvernul Goga-Cuza și regimul carlist, starea de asediu a fost decretată pe întregul teritoriu al țării și a durat până în 1944 (Nicolae Enciu, *În componența României întregite: Basarabia și basarabenii de la Marea Unire la notele ultimative sovietice*, București - Brăila, Editura Academiei Române - Editura Istros, 1918, p. 290; vezi și http://www.historica-cluj.ro/anuare/AnuarHistorica2018/19_Pintilescu.pdf).

Contenciosului Ministerului, pe temeiul căreia este a se începe acțiunea Justiției prin Înalta Curte de Casație <subl. ns.>” [*Procesul și apărarea mea*, p. 181]. Se știe astăzi că tot la A. N. R. M., fondul 742 conține materiale cenzurate și neadmise pentru publicare în presa vremii [cf. Nicolae Enciu, *op. cit.*, p. 349], care trebuie examinate spre a se vedea cum, dacă și în ce măsură „cazul Gurie” a fost cenzurat în presă.

Atenție în ceea ce privește presa credem că trebuie acordată și buletinului oficial al Patriarhiei Române, reprezentat de revista „Biserica Ortodoxă Română” și, dintr-un alt punct de vedere, publicațiilor legionare „Buna Vestire” și „Cuvântul” - acesta din urmă fiind proclamat oficial drept organul central de presă al Mișcării legionare.

Potrivit relatărilor din epocă, *Procesul și apărarea mea*, care în multe locuri are stilul unei publicații de șantaj, fiind complet nepotrivit pentru o publicație ce apare în numele unui înalt ierarh, mai degrabă i-a dăunat lui Gurie, înveninând și mai mult relațiile cu Ministerul Cultelor și Sinodul Bisericii Ortodoxe. În plus, i-a îndepărtat de mitropolit și pe unii dintre cei care până atunci fuseseră de partea lui (Nicolae Iorga, de pildă). Cert este că apariția acestei tipărituri nu a grăbit nicidecum încheierea procesului și nu l-a readus pe Gurie în scaunul de la Chișinău. Procesul de la Curtea de Casație a durat cinci ani, iar în decembrie 1940 dosarul a fost casat în urma unei amnistii colective date de Regele Mihai, la cererea conducătorului statului, mareșalul Ion Antonescu, prin care o serie de fapte cu caracter penal, între care s-au numărat și cele imputate mitropolitului Gurie, au fost prescrise. Ierarhul nu s-a mai putut întoarce în Basarabia, rămânând la mănăstirea Cernica până la sfârșitul vieții, în anul 1943, dar nu trebuie uitat că între timp contextul politic intern și internațional se schimbase: Basarabia fusese din nou ocupată de ruși și Al Doilea Război Mondial era în desfășurare.

Procesul și apărarea mea reprezintă o sursă istorică valoroasă, dar extrem de subiectivă, motiv pentru care considerată cu multă prudență și conținutul său pus în relație în mod obligatoriu cu alte surse de informare.

«Cazul Gurie Grosu» este atât de important pentru istoria noastră, însă atât de puțin cunoscut deocamdată în totalitatea articulațiilor sale încât necesită cercetări aprofundate, multidisciplinare și de durată. Înțelegerea reclamă cooptarea în echipa de cercetători, și a teologilor și a juriștilor, specialiștii în drept civil și canonic fiind cei mai în măsură să lămurească unele chestiuni care exced competenței istoricilor și jurnaliștilor. Pentru obținerea imaginii complete și corecte asupra chestiunii trebuie analizate toate sursele de informare disponibile, edite și inedite, și corelarea acestora cu întregul cumul de factori ce au determinat ori au favorizat apariția așa-numitului «caz».

Pentru scoaterea completă la lumină a vieții și activității mitropolitului Gurie Grosu este necesar să fie reeditate *Lucrările Adunării Eparhiei Chișinăului din anii 1930-1937*, tipărite la Chișinău, sursele oficiale care prezintă situația economico-financiară a Mitropoliei Basarabiei, așa cum am arătat mai sus, spre a

se corobora informațiile integrale ale acestora cu pasaje folosite în *Procesul și apărarea mea*. La fel de importante sunt documentele de arhivă privitoare la diversele aspecte ale funcționării Mitropoliei Basarabiei în timpul păstoriei lui, care s-au păstrat și trebuie editate spre a se înlătura zonele întunecate din biografia acestuia.

O întreprindere absolut necesară este investigarea cronologică, comparativă și în extenso a presei vremii, prin alăturarea publicațiilor editate cu șpalturile Cenzurii păstrate la A.N.R.M., și care poate constitui substanța unui volum de sine stătător.

În concluzie, ceea ce știm sigur în acest moment este că din punct de vedere juridic Gurie a fost un mitropolit demisionar care nu a intrat în istorie cu o pedeapsă. Prin urmare, o reabilitare în sensul juridic al noțiunii, este fără obiect.

După clarificarea raportului dintre luminile și umbrele biografiei lui Gurie Grosu, accentul cercetărilor ar trebui mutat asupra faptelor vrednice de pomenire ale celui dintâi mitropolit român al Basarabiei. Doamna profesoară Silvia Grossu merită întreaga prețuire pentru eforturile pe care le face spre a readuce în memorie exemplul marilor bărbați de stat ai României. Certamente, Domnia sa a făcut cu prisosință dovada că este în măsură să coaguleze cercetările viitoare și are nevoie de susținerea instituțiilor și a specialiștilor avizați, spre a-l dezvălui în lumina adecvată pe mitropolitul Gurie al Basarabiei.

Poate că *Omul* Gurie nu s-a ridicat întotdeauna la înălțimea necesară *Ierarhului*, dar sigur, cercetate *sine ira et studio* și cântărite cu justă măsură toate mărturiile documentare disponibile, se va dovedi că balanța nu se înclină sub scăderile *Omului*, ci dimpotrivă, sub greutatea admirabilelor sale calități, a contribuției *Ierarhului Gurie al Basarabiei* la înfăptuirea Unirii de la 1918 și la consolidarea simțământului românesc în această parte de țară.

Anatol Țăranu*

POLITICA FISCALĂ ÎN MOLDOVA SOVIETICĂ ÎN ANUL 1944: IMPACTUL ASUPRA FOAMETEI

This study highlights the particularities of fiscal policy in Soviet Moldova in 1994 and its consequences on famine from 1946 to 1947. Attention is drawn to the methods of transposing fiscal policy, abuses committed by authorities in the campaign for the collection of agricultural products. The interdependence of the natural causes of the economic famine is analyzed, as a result of the war and the subjective causes of hunger - the disproportionate fiscal policy. It is concluded that the Soviet political regime applied fiscal measures in 1944, which paved the way for triggering famine and human mortality through unbalanced policies of food requisition from peasant families.

Keywords: fiscal policy, famine, the Soviet regime, requisition, individual households.

Politica fiscală a statului sovietic în perioada imediat postbelică în sensul larg poate fi caracterizată ca o combinație a relațiilor politice, economice și juridice legate de impozitarea venitorilor bănești ale populației, dar și de confiscarea rentei funciare de la producătorii agricoli prin impunerea cotelor obligatorii de predare către stat a produselor agricole. În sens restrâns, politica fiscală includea un set de impozite, taxe și livrări obligatorii a cotelor din produsul agricol. Din punct de vedere al formei de plată, ele erau monetare și naturale. Pe lângă impozitele și taxele ale căror plată obligatorie se făcea în mod legal, se efectuau și taxe în natură și în numerar, care erau considerate drept facultative, dar erau impozabile de facto.

Reintroducerea în anul 1944 în RSS Moldovenească a sistemului sovietic fiscal, alături de livrările obligatorii a unor cote din producția agricolă de către populația de la sate a avut un impact major asupra stării de asigurare cu alimente a populației. Principalul impozit care influența cel mai mult situația alimentară îl constituia impozitul agricol anual, așa-numita – „postavca”. Al doilea impozit după gravitate era cel financiar. În afară aceste două impozite

* **Anatol Țăranu**, doctor în istorie, cercetător științific coordonator, Institutul de Istorie.

obligatorii, statul sovietic pe larg utiliza colectarea fondurilor bănești de la populație sub formă de împrumuturi care, de fapt, și ele erau obligatorii. În afară de dările obligatorii sub formă de produse agricole, statul sovietic a fixat în 1945 și un impozit suplimentar de cereale – pentru fondul de pâine al Armatei Roșii. În 1944 populația RSSM a fost obligată de către autoritățile sovietice să participe la campania de colectare a banilor pentru construcția coloanei de tan-curii „Moldova sovietică”, iar în 1945 a fost introdus impozitul militar în bani. Cumulativ, toate aceste impozite au avut un impact direct asupra alimentării a populației, căreia îi era sortit în viitorul cel mai apropiat să se confrunte cu fenomenul dezastruos al foametei.

În perioada sovietică istoriografia oficială a abordat unilateral politica fiscală a statului, accentele fiind puse pe înlesnirile acordate păturilor nevoiașe la perceperea impozitelor¹. O asemenea abordare trunchia sau chiar lăsa fără răspuns cauzele adevărate ale dezastrului foametei postbelice. Doar descătușarea istoriografiei naționale de clișeele ideologice sovietice au permis readucerea dezbaterii istoriografice în albia adevărului istoric bazat pe cunoașterea bazei documentare a evenimentelor și a competiției ideilor în interpretarea lor.

Reintroducerea la Est de Prut a economiei socialiste de tip sovietic și modul în care aceasta s-a răsfrânt asupra aprovizionării populației cu produse alimentare a devenit o preocupare a istoriografiei foametei odată cu slăbirea constrângerilor ideologiei comuniste, care blama ideea economiei de piață și de proprietate privată. Deja în primele publicații consacrate problemei foametei s-a atras atenția asupra rolului fiscalității de tip sovietic în provocarea dezastrului². Apariția în 1993 a culegerii de documente dedicate foametei postbelice în Moldova sovietică³ a asigurat baza documentară pentru o investigație obiectivă a problemei. Una dintre primele abordări complexe a rolului politicii fiscale sovietice în declanșarea mecanismului foametei în Moldova postbelică o găsim în lucrarea istoricului M. Gribincea, în care această problemă este cercetată într-un capitol aparte⁴. Cu trecerea timpului, istoriografia foametei postbelice s-a diversificat considerabil prin apariția unei serii de lucrări, în capitole mari ale cărora a fost abordată problema în cauză.⁵ În anul 2017 apare versiunea revăzută și completată a culegerii

¹ Vezi de exemplu: *История народного хозяйства Молдавской ССР (1917-1958)*, Кишинев, Штиинца, 1974.

² Царану А., *Еще раз о голоде 46 года. Молодёжь Молдавии*, 16 августа 1988; Țăranu A., *Anii 1946-1947: Învățămintele foametei în Moldova (material pentru lectori)*, Chișinău, 1989; Бомешко Б., *Засуха и голод в Молдавии. 1946-1947 гг.*, Кишинёв, Штиинца, 1990; Țurcanu I., *Foamea din Basarabia în anii 1946-1947*, Chișinău, Universitas, 1993.

³ *Голод в Молдове (1946-1947)*, Кишинёв, Штиинца, 1993.

⁴ Gribincea M., *Basarabia în primii ani de ocupație sovietică (1944-1950)*, Cluj-Napoca, Dacia, 1995.

⁵ Vezi de exemplu: *История Республики Молдова. С древнейших времен до наших дней*, Кишинев, Елан полиграф, 2002; Pasat V., *RSS Moldovenească în epoca stalinistă, 1940-1953*, Chișinău, Cartier, 2011; Cașu I., *Dușmanul de clasă. Represiuni politice, violența, și rezistența*

de documente despre foametea din anii 1946-1947, în limba română⁶.

Populația a luat cunoștință de modelul sovietic de gospodărire, inclusiv de cel fiscal, încă din momentul invaziei sovieticilor în Basarabia, în 1940, chiar dacă aplicarea acestui model în toată plinătatea sa a fost întârziată de cel de-al Doilea Război Mondial.

La 15 august 1940, prin hotărârea guvernului de la Moscova „Cu privire la impozitele de pe gospodăriile țărănești din Basarabia și nordul Bucovinei” a fost introdus sistemul fiscal sovietic⁷. După cum menționează documentele timpului, prin această hotărâre statul sovietic a lichidat impozitele „burgheze” pentru gospodăriile individuale ale țăranilor, muncitorilor și slujbașilor „din localitățile satești și altele”, înlocuindu-le cu impozitul agricol unic perceput în bani în raport cu mărimea venitului de la principalele surse de producție agricolă⁸. Impozitul agricol unic a funcționat în RSS Moldovenească până în anul 1953, când s-a produs înlocuirea lui cu un alt sistem de impozitare.

Calcularea impozitului în bani se făcea în dependență de suma venitului obținut de fiecare gospodărie agricolă. Însă statul sovietic nu se complica cu calculul venitului real obținut de o gospodărie țărănească. Venitul impozabil de la fiecare sursă agricolă în gospodăria țărănească se calcula după norme de venit stabilite anual de guvern. Venitul impozabil total al unei gospodării se calcula prin însumarea venitului impozabil de la toate sursele de venit agricole și neagricole. Practic, acest sistem de impozitare ignora venitul real al gospodăriei care depindea de roada obținută, de productivitatea vitelor, de alte condiții de forță majoră. La aceasta trebuie adăugată și scara progresivă după care se calcula impozitul agricol: cu cât venitul gospodăriei calculat arbitrar de stat era mai mare, cu atât creștea și suma impozitului în bani perceput de la gospodărie. Așa, de exemplu, conform normelor stabilite de guvern pentru anii 1944-1946, o gospodărie agricolă cu 1 ha de arătură, 0,5 ha de livadă, 2 vaci, 2 cai și un porc avea un venit impozabil anual de 2150 de ruble. În acei ani, o gospodărie cu venit de la 2000 până la 3000 de ruble erau obligate să plătească impozit în mărime de 130 de ruble, plus 8 copeici de fiecare rublă venit ce depășea suma de 2000 ruble. Iar o gospodărie cu venit impozabil de la 8000 până la 10000 de ruble, plătea la stat impozit 1100 ruble, plus 35 de copeici de fiecare rublă peste suma de 8000. Deci, o gospodărie cu venitul impozabil de 2150 ruble, exemplificată mai sus, plătea un impozit anual de 142 ruble⁹.

în R(A)SS Moldovenească. 1924-1956, București, Cartier, 2014; Guzun V., *Imperiul foamei: foametea artificială din URSS și impactul asupra spațiului românesc. 1921-1922, 1931-1933, 1946-1947*, București, Filos, 2014; Istoria Moldovei. v-III, Moldova în perioada contemporană (1917 – începutul secolului XXI-lea), Chișinău, Tipografia Centrală, 2016; ș.a.

⁶ *Foametea în Moldova sovietică (1946-1947). Culegere de documente*, Coord. A. Țăranu, Chișinău, Litera, 2017.

⁷ *Istoria RSS Moldovenești*, Chișinău, Cartea Moldovenească, 1970, v-II, p. 393.

⁸ Gribincea M., *Basarabia în primii ani de ocupație sovietică (1944-1950)*, p. 43.

⁹ *Ibidem*, p. 44-45.

Aici este necesar de menționat că statul sovietic obliga țăranimea colectivizată, dar și cea din gospodăriile individuale în anii imediat postbelici să furnizeze statului cote obligatorii de produse agricole contra prețuri derizorii, normativele cărora au fost calculate și rămase neschimbate încă din anul 1928. În conformitate cu aceste normative țăranii erau obligați să livreze statului grâu la preț de 10 copeici kg, 5 copeici pentru un kg de cartofi, 25 copeici pentru un kg de carne, 2 ruble pentru o mie de ouă¹⁰. Deci, pentru a achita impozitul către stat în bani la suma menționată mai sus de 142 de ruble, o gospodărie țărănească putea să obțină această sumă după ce a predat cota obligatorie de grâu în cantitate de 1 tonă și 420 kg, s-au de 2 tone 840 de kg de cartofi, sau de 71 de mii de ouă. Este evident, că banii obținuți de gospodăriile țărănești de la așa numita „postavcă”, nu puteau să ajungă pentru achitarea impozitului în bani. Era nevoie de alte surse de venit bănesc pentru achitarea cu statul. De regulă, aceste sume erau obținute din vânzarea produselor agricole la piețe, fapt ce lovea grav în rezervele de produse alimentare din familiile țărănești, necesare pentru alimentația cotidiană.

Concomitent cu impozitul în bani, gospodăriile țărănești individuale, cum s-a menționat deja, erau supuse de către stat dărilor obligatorii de produse agricole în natură. Și în acest caz statul a diferențiat cotele de produse agricole livrate obligatoriu în dependență de mărimea lotului de pământ în posesie. În anul 1944 gospodăriile țărănești din județele Soroca, Bălți și Orhei au fost divizate în trei categorii în dependență de mărimea lotului de pământ: până la 5 ha, de la 5 până la 10 ha, mai mare de 10 ha. În județele Chișinău și Bender s-a adăugat categoria a patra, cu mărimea lotului de pământ ce depășea 15 ha¹¹.

Și supunerea la cote obligatorii se făcea la scară progresivă după principiul: un lot de pământ mai mare ducea invariabil la mărirea cotei obligatorii de livrare către stat a produselor agricole. Așa, gospodăriile țărănești cu cel mai mic lot de pământ din prima categorie din județul Soroca, erau obligate în anul 1944 să livreze statului de pe fiecare hectar de arătură câte 110 kg cereale, 30 kg floarea soarelui, 10 kg cartofi, și câte 30 kg de carne, 120 ouă de pe gospodărie, 100 litri de lapte de la fiecare vacă. Iar gospodăriile cu un lot de pământ peste 10 ha – respectiv 210 kg cereale, 60 kg floarea soarelui, 20 kg cartofi, 100 kg carne, 250 de ouă, și 180 litri de lapte¹². Atrage atenția faptul, că prin hotărârea guvernului RSSM din 21 aprilie 1944, au fost introduse „în raioanele eliberate al RSS Moldovenești cotele obligatorii de predare la stat de către gospodăriile colhoznice și gospodăriile individuale: carne și ouă – indiferent dacă dețin sau nu vite și păsări”¹³. Deci, țăranii care nu dispuneau în propriile gospodării de suficiente vite

¹⁰ Зима В., *Голод в СССР 1946-1947 годов: происхождение и последствия*, Москва, ИИ РАН, 1996, p. 16-17.

¹¹ Gribincea M., *Basarabia în primii ani de ocupație sovietică (1944-1950)*, p. 46.

¹² *Ibidem*, p. 47.

¹³ *Foametea în Moldova sovietică*, d-2, p. 26.

și păsări pentru achitarea cotelor la carne și ouă, erau nevoiți să procure aceste produse pe bani sau să le schimbe pe alte produse agricole.

Pentru a înțelege mai bine ce însemna real în conformitate cu practicile anului 1940 achitarea cu statul pentru o gospodărie țărănească cu 6 ha de pământ în folosință este suficient să menționăm, că pentru grâul de toamnă era nevoie de livrat roadă de pe 0,60 ha și porumb de pe 0,45 ha., respectiv: floarea soarelui de pe 2,50 ha și soia de pe 1,22 ha. În total, o gospodărie țărănească individuală urma să livreze statului pe un preț de nimic recolta obținută de pe 4,87 ha, suprafața totală fiind de 6 ha. Altfel spus, țăranul era obligat să pună la dispoziția statului 81% din recolta obținută. De menționat că anul 1940 a fost unul dintre cele mai roditoare din prima jumătate a sec. XX¹⁴.

În 1944, după cea de a doua recucerire a Basarabiei de către sovietici, neașteptând ocuparea deplină a acestui teritoriu, administrația sovietică a purces la impozitarea populației din teritoriul controlat prin impunerea impozitului agricol unic, concomitent cu introducerea încă a unei legi speciale, care prevedea livrarea obligatorie la stat a unor cote din producția agricolă, similară celei din 1940¹⁵. Încă de pe la mijlocul lunii aprilie 1944, când aproape o jumătate din teritoriul Basarabiei (raioanele nord-estice) a fost ocupat de trupele Armatei Roșii, odată cu revenirea guvernului și CC al PC(b), care s-au instalat temporar în orașul Soroca, a demarat imediat procesul de restabilire în teritoriu a organelor de partid și sovietice. Printre primele acțiuni ale administrației sovietice au fost măsurile de ordin fiscal. Deja, la 17 aprilie 1944, este emisă Hotărârea guvernului RSSM și CC al PC(b)M „Cu privire la cotele obligatorii de predare la stat a cerealelor, porumbului, florii soarelui și soiilor în raioanele și județele eliberate ale RSS Moldovenești din recolta anului 1943”¹⁶. La scurt timp, pe 21 aprilie 1944, este emisă de aceleași organe sovietice hotărârea „Cu privire la cotele obligatorii de predare la stat a cărnii, laptelui, ouălor și lăunii în raioanele eliberate ale RSS Moldovenești”¹⁷.

Dările din recolta pe anul 1943 urmau să fie percepute în cantități de 10 600 de tone de cereale și 4000 de tone de oleaginoase de la colhozurile din stânga Nistrului, iar gospodăriile colhoznicilor trebuiau să achite 1000 de tone de cereale; în teritoriile basarabene, județul Soroca trebuia să achite 27 500 de tone de cereale și 10 800 de oleaginoase; județul Bălți – respectiv, 26 500 și 17 200 de tone; județul Orhei (la acel moment doar parțial sub control sovietic) – 8000 și 2000 de tone. În total, Soroca, Bălți și o parte a județului Orhei trebuiau să achite statului 60 100 de tone de cereale și 30 000 de tone de oleaginoase. Înștiințarea despre obligativitatea livrărilor și cuantumul lor pentru fiecare țăran individual, colhoznic, colhoz sau sovhoz trebuia efectuată în trei zile, iar achitarea urma să fie încheiată până

¹⁴ Șişcanu I., *Deștărânerile bolșevică în Basarabia*, Chișinău, ADRIAN, 1994, p. 36.

¹⁵ Gribincea M., *Basarabia în primii ani de ocupație sovietică (1944-1950)*, p. 46.

¹⁶ *Foametea în Moldova sovietică*, d-1, p. 25.

¹⁷ *Ibidem*, d-2, p. 27-29.

la 15 mai 1944¹⁸. Termenele trebuiau respectate în modul cel mai strict, întrucât imediat după încheierea impozitării din recolta anului 1943, urma anunțarea po-verii fiscale pentru anul în curs.

Deci, în anul 1944 gospodăriile țărănești și cele colective urmau să achite statului cote de produse agricole provenite din recoltele anilor 1943 și 1944. Aici se cere de menționat că din recolta anului 1943 impozitul agricol deja a fost perceput de la gospodăriile țărănești de la Est de Prut de către statul român. Țăranii nu erau pregătiți pentru un impozit agricol dublu, când cel românesc urma să fie suplimentat cu impozitul sovietic. Este evident că achitarea impozitului agricol sovietic din recolta anului 1943 în multe cazuri s-a făcut din rezerva produselor agricole destinate alimentației de toate zilele a familiilor de la sate. Aceasta a fost prima lovitură aplicată de fiscalitatea sovietică aprovizionării cu alimente a populației în anul 1944, impunând gospodăriile țărănești să achite impozitul agricol din rezervele de produse păstrate pentru aplanarea cazurilor excepționale cum ar fi, de exemplu, secetele.

În încercarea de a justifica politica de stoarcere a produselor agricole de către sistemul administrativ sovietic din populația Basarabiei, istoriografia sovietică cu mult zel condamna politica fiscală a statului român, deplângând soarta țăranului basarabean. Așa, de exemplu, I. Levit menționa că țăranii basarabeni erau impuși de către autoritățile române să facă declarații despre cantitatea de grâne stocate în gospodăriile țărănești, precum și despre alte produse agricole. În baza acestor date, agenții agricoli ale statului român efectuau ridicarea impozitului în produse agricole. Însă chiar și istoricii sovietici erau nevoiți să recunoască, că impozitul agricol românesc se percepea în condițiile când se urmărea necondiționat obiectivul asigurării minime a unei cantități de 80 kg de cereale pentru hrana fiecărui adult și 40 kg pentru fiecare copil¹⁹.

Este lesne de înțeles că în condițiile stării de război economia gospodăriei individuale țărănești avea mult de suferit. Gradul de asigurare cu produse alimentare a familiilor țărănești din Basarabia în perioada războiului a scăzut mult. Cu toate acestea, starea alimentară a populației la momentul reînălării regimului sovietic, nu era în nici un catastrofală. Despre aceasta vorbesc martorii oculari. Astfel, la operațiunile militare din 1944 în Moldova a participat locotenentul sovietic Vasili Bikov, devenit cunoscut scriitor sovietic. Peste mai mulți ani el mărturisea că în 1944 soldații sovietici au întâlnit între Prut și Nistru o stare alimentară a populației, care se deosebea foarte mult de situația din Ucraina. În fiecare casă a moldovenilor se găsea pâine, chiar și albă, era mult lapte, unt, brânză, fructe uscate...²⁰.

Însă soldații sovietici, ajunși în 1944 în Basarabia, tratau populația băștinașă ca una dintr-un teritoriu inamic. Se poate judeca despre această atitudine a mili-

¹⁸ *Ibidem*, d-1, p. 25.

¹⁹ Левит И., *Участие фашистской Румынии в агрессии против СССР: истоки, планы, реализация*, Кишинёв, Штиинца, 1981, p. 300.

²⁰ Млечин Л., Брежнев. *Разочарование России, глава - Хозяин республики*, <http://loveread.ec/contents.php?id=69267>

tarilor sovietici din mărturia lui Alexei Guzun din satul Chițcani, Telenești, care povestea că în 1944 „soldații ne-au măturat ultimele rămășițe de orz din pod. În casa noastră bătrânească s-au încartiruit 12 soldați într-o cameră și încă 12 – în cealaltă. ... Ostașii ceia ... hrăneau caii și nu se uitau la oamenii din sat. Poate că dacă ne lăsau cele câteva puduri de orz din pod, mai ieșeam cumva din nevoi și când a mai dat și năpasta asta de secetă, lumea a rămas fără nimic”²¹.

Degradarea situației privind asigurarea cu produse alimentare a populației a început să se intensifice odată cu punerea în aplicare a sistemului fiscal sovietic pentru anul 1944. Deja pe data de 20 mai 1944 a fost emisă o nouă hotărâre de tip fiscal cu privire la lărgirea nomenclatorului de produse agricole supuse prestărilor obligatorii care se intitula „Cu privire la cotele obligatorii de predare la stat a cerealelor, florii-soarelui, cartofilor și fânului din recolta anului 1944 de către gospodăriile țărănești individuale din raioanele din dreapta Nistrului ale RSS Moldovenești”²². La acel moment, o jumătate din gospodăriile individuale țărănești în Basarabia încă se găseau sub jurisdicția administrativă românească, dar sovieticii deja le-au contabilizat la sistemul fiscal sovietic pe picior de război.

În august 1944, autoritățile RSSM se stabilesc la Chișinău. Din acest moment toată republica devine parte a fiscalității sovietice. Satele erau atrase în sistemul de livrări obligatorii către stat a produselor agricole din contul recoltei anului 1943, concomitent peste ele s-au suprapus și acțiunile fiscale pentru recolta anului 1944. Astfel, la 15 octombrie 1944, printr-o hotărâre comună a guvernului sovietic și CC al PC(b) Moldovei a fost aprobat planul de predare a cerealelor la stat pentru acel an în cantitate de 14 mil. de puduri sau 224 mii tone.²³ După părerea istoricului I. Cașu, în anul 1944 țăranii moldoveni ar fi acceptat cu localitatea aceste măsuri fiscale ale oficialităților sovietice, fiindcă „era război și statul avea nevoie de resurse alimentare pentru a-l duce la bun sfârșit”²⁴.

După toate probabilitățile, la momentul scrierii lucrării citate, de altfel o carte care merită atenția cititorului interesat de istoria Basarabiei, autorul nu dispunea încă de documente care să nuanțeze atitudinea populației de la sate în raport cu măsurile fiscale ale sovieticilor în perioada anului 1944, ca și sentimentele de „patriotism sovietic”. Din datele documentare de care dispunem, populația Moldovei de la Est de Prut numai de „patriotism sovietic” în masă nu putea fi bănuită. Unul dintre primele semnale de acest fel transpare din informația strict secretă adresată de către CC PC(b) al Moldovei conducerii de la Moscova, „Cu privire la bilanțul mobilizării persoanelor supuse obligațiilor serviciului militar în Armata Roșie pe teritoriul eliberat al RSS Moldovenești și cazurile de dezertare”. Din datele acestui document rezultă că la 15 august 1944 în RSSM au fost mobilizați și

²¹ Turea L., *Cartea foametei*, București, Cartea Veche, 2008, p. 52

²² *Foamea în Moldova sovietică*, d-3, p. 29-32.

²³ *Ibidem*, d – 15, p. 54.

²⁴ Cașu I., *Dușmanul de clasă. Represiuni politice, violență și rezistență în R(A)SS Moldovenească 1924-1956*, București, Cartier, 2014, p. 192.

trimiși în unitățile militare 112 073 de persoane. În document se constată cu îngrijorare rata mare de cazuri privind eschivarea de la obligațiunea de mobilizare a recruților. Așa, numai în intervalul de timp dintre aprilie și iunie al anului vizat organele NKVD au reținut 4 321 de persoane, dintre care 3 819 dezertori și 502 persoane care se eschivau de la recrutare²⁵.

Într-un alt document care se referă la examinarea scrisorilor adresate țăranilor din RSS Moldovenească de către militarii în termen ai Armatei Roșii și de rudele care locuiau în regiunile estice ale URSS, cenzura militară a detectat numeroase îndemnuri de a nu preda la stat grâne și alte produse agricole și a le ascunde de oficialități. În document sunt citate cele mai caracteristice dintre ele:

- Expeditorul scrisorii BELECCIU (orașul Borisoglebovsk, poșta militară 29808c), în scrisoarea pe numele lui BELECCIU C. V. (RSSM, județul Soroca, raionul Otaci, satul Sauca), scria: „...dragă soție, păzește bine grânele, fă o groapă după cuptor și pe cea pe care a săpat-o Colia, și lipește-o bine, pentru că va veni nunta încă o dată. Nu preda lapte, nu te teme...”

- Expeditorul scrisorii GUȚCU (poșta militară 77035m), în scrisoarea pe numele lui GUȚCU A.I. (satul Noua Suliță, județul Hotin), scria: „... mamă și Alioșa, Vă previn ca să păziți grâul pe care îl aveți și ascundeți-l în așa fel ca să nu-l găsească nimeni. Faceți cât mai multe gropi, lipiți-le bine, numai să fie uscate. Ascundeți hainele sub podea, iar cât privește vitele, vedeți singuri, lăsați-vă vouă numai o singură vacă...”

- Expeditorul scrisorii FRUMUSACHI Iacov Dmitrievici (or. Stalingrad, poșta militară 1088s), pe numele lui FRUMUSACHI Zinovia Ivanovici (RSSM, județul Soroca, satul Gârbova), scria: „...Dragă soție, adu grâul acasă, treieră-l și pune-l în cămară. Fă o groapă și ascunde câte ceva din pâine pentru că nu vei avea ce să mănânci cu copiii, e destul că eu trăiesc bine...”

- Expeditorul scrisorii BOTOAREAN Fiodor (or. Kursk), pe numele lui BOTOAREAN Elena Fiodorovna (RSSM, județul Bălți, raionul Edineț, satul Trinca), scria: „... te previn să păstrezi pâinea pentru că aici ea e foarte scumpă – 100 de ruble kilogramul, aici totul e scump și rublele sunt foarte ieftine, ca la noi lei...”

- Expeditorul scrisorii Chișiniovski D.S. (poșta militară 89538t), pe numele lui MICȘANSKI Ivan (RSSM, județul Bălți, raionul Brătușeni, satul Gașpar), scria: „... Te rog să fii stăpână pe pâine. Păzește-o și n-o irosi. Ascunde mai mult pentru tine, ca să nu știe nimeni. Nici militarilor nu le da nimic nici pe bani, nici fără bani, pentru că nouă nimeni nu ne dă nimic...”

- Expeditorul scrisorii GRUMEZA Andrei (poșta militară 48558g), pe numele lui POMZAR Ivan (RSSM, raionul Bălți, satul Heciul – Veci), scria: „... dragă Elizaveta, păzește pâinea, îmblățește porumbul și ascunde-l pentru că e criză mare de produse...”

- Expeditorul scrisorii URSACHI Ivan (or. Kaluga), pe numele lui URSACHI

²⁵ *Foametea în Moldova sovietică (1946-1947)*, d-10, p. 42, 44.

Porfirie (RSSM, raionul Ocnîța, satul Paladea), scria: „...dragi părinți, Vă previn, păstrați pâinea, pentru că aici populația civilă suferă tare de foame...”

- Expeditorul scrisorii ANDRIUȚA Filip (or. Kongur, poșta militară 07822u), pe numele lui ANDRIUȚĂ Grigore, județul Soroca, satul Șeptilici, scria: „... Dragi părinți, totul este bine, numai aveți grijă cu produsele alimentare, pentru că la voi va fi foame...”

- Expeditorul scrisorii VERU Mihail (poșta militară 36860), pe numele lui VERU Axinia Vasilevna (RSSM, raionul Lipcani), scria: „...Dragă mamă, Păziți pâinea și ascundeți-o pentru că fără pâine este foarte greu. În locurile acestea unde mă aflu nici vorbă de pâine...”

- Expeditorul scrisorii MALANCIUC Mihail (or. Kirov, poșta militară 55355a), pe numele lui MALANCIUC Maria M. (județul Hotin, satul Colicăuți), scria: „...Ți-am scris în multe scrisori să păstrezi pâinea pentru că aici ea e foarte scumpă și nu e de găsit...”

- Expeditorul scrisorii ROJCO S. (regiunea Novosibirsk, stația Berdea, poșta militară 34070), pe numele lui ROJCO E.S., (satul Coteleu, raionul Noua Suliță), scria: „... Dragă soție, cosește grânele, adu-le acasă și păzește-le cum poți pentru că e mare criză de pâine. Sapă în ogradă o groapă, împrăștie prin ogradă țarină și în groapă pune grâu, astupă așa ca să nu se observe...”²⁶.

Cu data de 11 decembrie 1944 este semnată de către liderul de partid de la Chișinău, N. Sologor, o informație adresată lui Gh. Malenkov, secretarul CC PC(b) din toată Uniunea, „Cu privire la stările de spirit politice ale populației RSS Moldovenești în perioada de efectuare a colectării cerealelor”. Alături de cazurile „despre pretinsa recunoștința a țăranilor pentru eliberarea Moldovei de așa-zișii ocupanți români”, de altfel, relatări obligatorii pentru orice document de acest fel expediat la Moscova, documentul conține numeroase mențiuni despre atitudinea adevărată a satului moldovenesc față de colectările forțate ale produselor agricole. Iată cele mai relevante dintre ele:

- Chiaburul din satul Cureșnița, raionul Soroca, ANTONOVICI, a declarat în cadrul unei convorbiri cu țăranii: „Sovietele iau grânele de la țărani pe degeaba, ei nu au cu ce să plătească pentru grâne. În satul nostru au luat demult toate grânele, dar au plătit numai 4000 de ruble”.

- Chiaburul din satul Chirilovca, raionul Florești, CRINIȚCHI, a declarat într-o convorbire cu țăranii: „Ce fel de Putere Sovietică e asta, ia de la noi totul, dar bani nu plătește, de fapt nici nu are cu ce să plătească”.

- Locuitorul satului Giurgiulești, raionul Vulcănești, județul Cahul, CANGE Dimitri Ivanovici, într-o convorbire cu țăranii care duceau grâne la centrul de înmagazinare, spunea: „Cu legile sovietice vom rămâne flămânzi, statul sovietic ne va lua toate cerealele. Nu ne vor plăti bani. Mai bine ar fi din nou la noi puterea cea românească”.

²⁶ *Ibidem*, d-13, p. 51-52.

- Locuitorul raionului Baimaclia, RADULOV David Afanasievici, în timp ce îi erau înmânate angajamentele de predare a cerealelor a spus în prezența țăranilor: „Puterea sovietică ne va lăsa pe toți flămânzi, va lua toate grânele de la țărani. Pe vremea românilor nu lua nimeni grânele de la țărani”.

- Chiaburul din același raion, CHELIM Ivan Petrovici, în timpul înmânării angajamentelor de predare a grânelor, a declarat, adresându-li-se țăranilor: „Iată și Puterea Sovietică pe care am așteptat-o, ia totul până la ultimul grăuncior, dar să știți că degrabă ea n-o să mai fie. Stăpânii noștri vor fi dintr-un alt stat, în care nu e comunism”²⁷.

Din aceste relatări ale organelor de partid se profilează adevărata atitudine a țăranilor față de politica fiscală a statului comunist. Majoritatea dintre ei nu aveau o experiență suficientă pentru a se acomoda cu succes metodelor de constrângere extraeconomică practicate la scară largă în cadrul sistemului socialist de gospodărire. Se știe că politica agrară stalinistă era axată pe folosirea în colectiv a pământului în scopul producerii produselor agricole, în primul rând, a cerealelor și predării lor obligatorii la stat. În condițiile sistemului sovietic administrativ supracentralizat, devenea imposibil ca producătorii agricoli din gospodăriile țăranesti individuale, dar și din colhozuri, să poată beneficia de rezultatele muncii lor. Unul din cei mai vizati cercetatori ruși al fenomenului foametei sovietice postbelice, Veniamin Zima, atrăgea atenția asupra atitudinii lui Stalin în problema asigurării populației cu produse alimentare. „Agricultura, scrie V. Zima, era preocuparea lui Stalin doar din punctul de vedere al acumulării rezervelor de produse alimentare de către stat. Achiziționarea forțată a produselor agricole devenea criteriul de bază în aprecierea eficienței activității funcționarilor din sfera agriculturii. Acei dintre ei care manifestau milă și compasiune față de țărani, erau tratați ca indezirabili”²⁸.

Funcționarii sovietici responsabili pentru îndeplinirea planului de colectare a produselor agricole pe parcursul anilor au trecut o selecție dură și au fost instruiți să obțină pâinea de la țărani cu orice preț. Una din cele mai dure școli de educație administrativă în vederea estorcării prin cele mai drastice metode a pâinii de la familiile de țărani înfometate, funcționăria sovietică a trecut-o în timpul foametei fără precedent din 1932-1933. Astfel, de exemplu, pentru tărgănarea îndeplinirii planului de colectare a pâinii în anul 1932, numai în luna noiembrie și primele cinci zile ale lunii decembrie în Ucraina au fost arestați 340 de președinți de colhoz, 750 de membri ai consiliilor de conducere a gospodăriilor colective, sute de conducători de brigăzi de producție, contabili ș.a. Nici nomenclatura de partid, cea mai privilegiată castă a funcționării sovietice, nu era cruțată. Pentru compromiterea planului de predare a pâinii către stat în Ucraina, în 1932, au fost deferiți justiției și au primit sentințe grave 375 de lucrători de partid

²⁷ *Ibidem*, d-16, p. 56-57.

²⁸ Зима В., *Голод в СССР 1946-1947 годов: происхождение и последствия*, Москва, ИИ РАН, 1996, p. 20-21.

de diferite nivele. În 68 de raioane din cele 83 existente în anul 1932 în Caucazul de Nord, din același motiv au fost condamnați 6208 oameni, dintre care 175 au primit pedepse capitale²⁹.

De menționat că sistemul administrativ sovietic, bine pus la punct pe parcursul anilor de estorcare a produselor agricole de la țărani, a fost plenar exportat în dreapta Nistrului și aplicat cu toată rigurozitatea, începând cu anul 1944. Un element indispensabil al acestui sistem îl constituia instituția așa-ziselor împuterniciți responsabili pentru realizarea cu succes a campaniei predării obligatorii a produselor agricole la stat. După cum menționează un document al timpului, numai în anul 1944, „acordându-i o importanță politică excepțional de mare îndeplinirii cu succes a predării obligatorii a produselor agricole la stat, CC al PC(b) al Moldovei a detașat în județe, raioane și sate 162 de persoane din activul de partid și sovietic republican”³⁰.

Sistemul împuterniciților funcționa și la nivel de județe și raioane și era completat, de regulă, din funcționari de partid și sovietici ai nivelurilor administrative corespunzătoare. Veriga de jos a acestui sistem îl constituiau așa-numitele active sătești, constituite pe lângă sovietele sătești și care aveau obligația de a îndeplini toate indicațiile transmise de la raion sau județ. Acești activiști proveneau, de regulă, din familii sărace și, cel mai des, purtau pică familiilor înstărite, fiind dornici de afirmare. Împreună și cu îndrumarea împuterniciților pentru colectări din raioane și județe, activul sătesc reprezenta mecanismul nemijlocit de rechiziționare forțată a produselor de la țărani. Acest mecanism își începea activitatea cu procedura de îndoctrinare în cadrul adunărilor generale ale locuitorilor la care se citeau diferite referate sau lecții cu caracter propagandistic. Pe larg erau practicate acțiunile de organizare a întrecerii socialiste din preajma sărbătorilor sovietice. Colhozurile, colhoznicii și țărani individuali, erau antrenati în întrecerea socialistă cu scopul de a-și asuma angajamente de a îndeplini planul de predare a cerealelor până la aniversările sărbătorii „Marii revoluții socialiste din Octombrie”. După cum menționează M. Țăranu, pentru o mai mare eficiență satele erau împărțite în mahalale a câte zece case – așa numita „deseatcă”. În fruntea fiecărei „deseatci” era numit un împuternicit agricol – „deseatnic”, care aștepta ca omul să treiere după care îi confisca roada. Pentru a asigura colectarea impozitelor, fiecare împuternicit agricol era însoțit de un membru al comitetului executiv sătesc, un membru a organizației de femei și un comsomolist. De regulă, în gospodăriile oamenilor, pentru a căuta cereale, mergeau toți trei. Își puneau banderole roșii la mână, și, în cazul în care, totuși, se mai găseau ceva produse agricole, unul mătura neapărat podul³¹.

²⁹ Зеленин И., Ивницкий Н., Кондрашин В., Осолков Е., *О голоде 1932-1933 годов и его оценке на Украине*. Отечественная история, 1994, № 6. <http://Annales.info/rus/small/golod.htm>

³⁰ *Foametea în Moldova sovietică*, d-16, p. 55.

³¹ Țăranu M., *Modalitățile de rechiziționare a produselor agricole la locuitorii RSSM în timpul foametei organizate*, în *Akademos*, 2018, nr. 1, p. 94.

Deci, alături de acțiunile de propagandă, în îndeplinirea planurilor de rechiziții a produselor agricole pe larg erau folosite procedurile de intimidare a țăranilor. Cazurile de încălcare grosolană a legalității și a abuzurilor frecvent admise de colectorii de impozite agricole erau în permanență fixate în multe documente oficiale. Așa, în notă informativă a secției organizatorice și de instructori a CC al PC(b)M „Despre cazurile de încălcare a legalității revoluționare în raioanele județelor Cahul și Bender ale RSSM”, întocmită la începutul anului 1945, se menționa multitudinea de încălcări grave „a legalității revoluționare...., a unor stări de spirit politice nesănătoase în rândul unei părți a populației sărace și mijlocașe, generate de cele mai multe ori de încălcările admise în practica de lucru a organelor de partid, sovietice, de colectare ș.a.”³² În continuarea documentului citat sunt relatate zeci de cazuri de intimidare grosolană a țăranilor de către colectorii de impozite, concentrate în două compartimente cu titluri sugestive: 1 - „Încălcări ale legislației revoluționare în timpul desfășurării colectărilor de produse agricole și a impozitelor pecuniare în anul 1944” și 2 - „Încălcări ale Constituției staliniste cu privire la inviolabilitatea persoanei cetățenilor. Percheziții și confiscări ilegale ale bunurilor țăranilor”³³.

Printre cele mai frecvente abuzuri comise pe parcursul îndeplinirii planului de stat de predare a cerealelor au fost practicile de punere a unor sarcini suplimentare țăranilor, peste cantitatea de cereale stabilită conform obligațiilor. Cel mai des întâlnite erau cazurile predării cerealelor în fondul Armatei Roșii, când țăranilor le erau impuse sarcini fixe. De exemplu, în Sovietul sătesc Burlăceni din raionul Vulcănești (județul Cahul), împuternicitul Comitetul raional al PC(b) al Moldovei Malkov, secretar al comitetului raional al comsomolului, indiferent de îndeplinirea de către țărani a angajamentelor de predare obligatorie la stat a cerealelor, le aducea la cunoștință sarcini fixe suplimentare. Țăranilor care aveau până la 5 ha de pământ li se suplimenta sarcina cu 230 kg, între 5 și 9 ha – cu 430 kg, între 10 și 12 ha – cu 800 kg și mai mult de 12 ha – cu 1000 kg pentru fiecare gospodărie³⁴.

În raionul Cahul, împuternicitul raional al Comisariatului Poporului al Colectărilor, Pavliucenko, i-a cerut președintelui Sovietului sătesc Moscovei să oblige fiecare gospodărie să predea la stat câte 1 – 2 tone de cereale suplimentar la obligațiile inițiale. Această directivă a fost anulată de comitetul raional de partid abia atunci când multe gospodării îndepliniseră deja sarcina. 2369 de gospodării din raion au predat în total la stat peste obligațiile lor 1095 tone de cereale³⁵. Evident, cantitatea de cereale abuziv rechiziționată de la țărani nu a fost restituită gospodăriilor păgubase.

Existau și cazuri de abuz cu totul ieșite din comun, cum era cel din satul Vulcănești din același raion, când cetățeană fără de pământ, Cilinghir Maria, a

³² *Foametea în Moldova sovietică (1946-1947)*, d-29, p. 83.

³³ *Ibidem*, p. 83-88.

³⁴ *Ibidem*, p. 83.

³⁵ *Ibidem*, p. 84.

fost obligată să predea la stat 270 kg de cereale. După îndeplinirea acestei sarcini, i s-a propus să mai predea încă 300 kg de porumb și atunci Cilinghir s-a adresat la comitetul executiv raional cu rugămintea de a fi scutită de predarea obligatorie suplimentară a cerealelor. Președintele comitetului executiv raional Vulcănești, Martinov, a pus, peste 20 de zile, pe cerere rezoluția: „Să se respingă”³⁶.

Abuzurile frecvente ale împuterniciților cu colectări ale produselor agricole provocau revolta și rezistența din partea țăranilor. În satele la Est de Prut se desfășurau drame adevărate când țăranii basarabeni, neadaptați la realitățile modului de viață sovietic, nu puteau să se conformeze rechizițiilor forțate, îndeosebi când în aceste acțiuni erau antrenați consătenii lor pe post de activiști sovietici. Satele basarabene s-au împlut de ură și intoleranță, făcând aproape imposibile manifestările de coeziune și ajutor reciproc în relația între oameni. Emoțiile răbufneau la suprafață, creând condiții de revoltă maximă. Au fost atestate chiar și cazuri de asasinare a împuterniciților cu colectări, cum a fost cazul din satul Comrat unde, pe 5 ianuarie 1945, unul din cei mai zeloși activiști ai satului țăranul, Gherasimov F. D., din categoria celor săraci, a intrat în casa unei familii, restanțiere cu „postavca”, în scopul achitării cât mai grabnice a obligațiunilor la predarea fânului și a florii-soarelui. În final, s-a iscat o ceartă între activist și țăranul datornic la stat, care s-a terminat cu asasinarea primului³⁷.

Nici dreptul la înlesniri, de care se bucurau legal familiile cu mulți copii și cu membrii de familie ce își satisfăceau serviciul militar în Armata Roșie, nu salva de abuzurile împuterniciților cu colectarea cotelor obligatorii. În satul Selemet, raionul Cimișlia, țăranul Cobzac, care avea o familie din 12 persoane iar un fiu își satisfăcea serviciul militar în Armata Roșie, avea obligația să predea la stat 225 kg de cereale, dar de fapt a predat 487 kg. În consecință, Sovietul sâtesc l-a obligat să mai predea 350 kg. Cobzac a îndeplinit și această sarcină. În satul Gura Galbenei, raionul Cimișlia, cetățeanului Grișciuc în vârstă de 50 de ani și care avea doi fii în Armata Roșie, fără a se ține cont de norma predării la stat, a fost obligat să predea toate cerealele pe care le avea în gospodărie. Grișciuc a îndeplinit și această însărcinare. La fel a procedat Sovietul sâtesc și cu țăranul sărac Balan Vasile în vârstă de 60 de ani. Abuzul generalizat în procesul de colectări obligatorii a produselor agricole i-a determinat pe autorii notei informative a secției organizatorice a CC PC(b) M să constate că în majoritatea județelor „în realitate aproape că nu erau aplicate înlesnirile prevăzute de legea cu privire la predarea obligatorie la stat a produselor agricole în anul 1944 pentru familiile militarilor, invalizilor Războiului pentru Apărarea Patriei, cu mulți copii, vârstnicilor ș.a.”³⁸.

Chiar dacă organele de partid și administrative ierarhic superioare au adoptat în repetate rânduri hotărâri prin care organizațiile de colectare erau obligate să le plătească țăranilor toate datoriile pentru produsele agricole recepționate,

³⁶ *Ibidem*, p. 83.

³⁷ *Ibidem*, d-22, p. 67.

³⁸ *Ibidem*, d-29, p. 84.

în realitate multe organizații de colectare și mai ales „Zagotzerno,” nu executau aceste hotărâri. În total, sistemul de colectare a cerealelor „Zagotzerno” nu le-a achitat țăranilor pentru anul 1944 doar în județul Bender suma de 1 280 de mii de ruble³⁹.

Neîncasând sumele de bani pentru cotele obligatorii de produse agricole livrate statului la prețuri derizorii, gospodăriile țărănești, în schimb, erau obligate să plătească fără nici o reținere impozitele bănești către statul sovietic. Pretutindeni se înregistrau încălcări grave în promovarea politicii fiscale, îndeosebi la calcularea impozitelor bănești. În anul 1944 secțiunile raionale de finanțe din județe foarte des nu luau la evidență gospodăriile care aveau dreptul la înlesniri, ci dimpotrivă îi obligau pe toți țăranii să plătească impozitele. Abia în ianuarie și februarie 1945, când majoritatea țăranilor își plătiseră deja impozitele, organele financiare au purces la acordarea înlesnirilor. Era răspândită practica, când contribuabililor nu le erau înmânate avizele de plată. Bani erau recepționați de la țărani fără a li se da chitanțe, ceea ce conducea la denaturarea procesului de evidență și crea condiții pentru noi abuzuri.

Multiplele acte de violență ale reprezentanților puterii sovietice în procesul promovării politicilor fiscale provocau revolta satelor. Aceste stări de spirit erau periodic fixate în dările de seamă expediate din județe și raioane la Chișinău. Cu privire la situația ce s-a creat în anul 1944 unul din aceste documente menționa că „existența unor excese serioase de încălcare a legalității revoluționare, admise în activitatea organizațiilor locale ale unui șir de raioane generează nemulțumirea față de puterea sovietică a unei părți a țăranimii sărace și mijlocașe și creează la această parte din populație stări de spirit politice răutăcioase. În afară de aceasta, încălcările legalității revoluționare creează teren favorabil pentru activitatea dușmănoasă contra puterii sovietice... O agitație dușmănoasă deosebit de puternică se desfășoară pentru eschivarea moldovenilor de la serviciul în rândul Armatei Roșii, iar ca urmare în aceste județe cazurile de dezertare și eschivare de la înrolarea în rândurile Armatei Roșii a muncitorilor și țăranilor sunt foarte răspândite”⁴⁰.

Pentru a depăși rezistența țăranilor și a îndeplini planurile fiscale, reprezentanții puterii sovietice recurgeau la noi acte de violență. Șefii de la Chișinău erau informați că „într-un șir de raioane ale județelor Cahul și Bender au fost înregistrate numeroase cazuri, când președinții sovietelor satești, unii lucrători ai organizațiilor raionale, lucrătorii comisariatelor militare și ostașii batalioanelor de vânătoare îi bat și îi arestează ilegal pe țărani, efectuează confiscări ilegale ale bunurilor acestora”. Iată doar câteva cazuri care descriu atmosfera de teroare din satele Moldovei sovietice din anul 1944, care se conțin în documentul menționat: „Împuternicitul comitetului raional Căușeni al PC (b) al Moldovei în Sovietul

³⁹ *Ibidem*, p. 85.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 88.

sătesc Ermoclia, Poleakov, desfășurând activitatea de îndeplinire a planului de colectare a cerealelor, îi bătea și îi aresta pe țărani și pe activiștii satului. Astfel, pentru reținerea predării pâinii la stat, Poleakov l-a bătut pe țăranul Gușciu M. N. Pentru faptul că nu a asigurat ca un țăran să vină la el, Poleakov l-a bătut și l-a băgat în beci pe șeful grupului de pază a ordinii publice, Șorgorodski. Amintindu-l cu arestarea, Poleakov i-a ordonat să-i găsească o pereche de ciubote de piele. Speriat de Poleakov, Șorgorodski i-a cedat ciubotele sale. Poleakov îi bătea pe împuterniciții agricoli din satul Ermoclia. El l-a bătut, de asemenea, pe medicul spitalului din Ermoclia, Tulcinski. La 18 noiembrie 1944, Poleakov a fost transferat în satul Popovka, unde a continuat acțiunile sale provocatoare. La Popovka, el i-a bătut pe vicepreședintele Sovietului sătesc, Ostu P. A., și pe membrul grupului pentru asigurarea ordinii publice, Zapsu N. H. Acțiuni provocatoare la fel de revoltătoare le comitea în satul Feștelița din raionul Căușeni președintele Sovietului sătesc Muntean. Muntean l-a arestat pe cetățeanul Ceban Andrei Grigorevici și l-a bătut de câteva ori. Ultima bătaie a continuat până atunci, când lui Ceban a început să-i curgă sânge din urechi. Muntean i-a bătut și pe cetățenii Țurcan G.I., Cerneac S. A., Muntean R. M. și pe alți cetățeni. În demersul țăranilor satului Feștelița sunt numite până la 20 de cazuri de bătaie, percheziții ilegale și confiscare a bunurilor. Țăranii scriu că Muntean îi tratează mai rău decât jandarmii români. Toate aceste acțiuni provocatoare Muntean le săvârșea, fără a fi pedepsit. Bătaia țăranilor, perchezițiile ilegale și confiscarea bunurilor acestora au avut loc în raioanele Căinari, Cimișlia și în alte raioane⁴¹.

Planul de predare a cotelor obligatorii către stat fost distruse complet era transpus în practică fără nicio tăgadă indiferent de faptul că în cadrul acțiunilor militare, care s-au desfășurat pe teritoriul Moldovei în primăvara și vara anului 1944, mari suprafețe de semănături, precum și de fânațuri au pierit sau au fost deteriorate. O cantitate mare de produse agricole a fost preluată de unitățile militare fără a li se elibera furnizorilor vreun document, multe produse alimentare au fost confiscate de la țăărani de trupele aflate în marș fără nici o recompensă. Peste 5000 tone de cereale, oleaginoase și cartofi au fost colectate în gospodăriile țăărănești de către unitățile militare ale Frontului 1 și 3 Ucrainean fără perfectarea bonurilor de comandă pe baza recipiselor temporare și actelor. Tentativele de a înlocui aceste documente cu bonuri de comandă nu s-au soldat cu rezultatele⁴².

Dările exagerate la care erau supuse familiile de țăărani erau greu de îndeplinit luând în considerare și faptul că pe timpul luptelor din vara anului 1944 a avut loc strămutarea forțată a populației civile din zona de 25 de kilometri de lângă front. Strămutarea a fost efectuată în 16 raioane, dintre care 8 raioane au fost evacuate în întregime (Ungheni, Cornești, Bravicea, Orhei, Susleni, Dubăsari, Slobozia, Criuleni). În 3 raioane (Sculeni, Telenești și Chișcăreni) au rămas nestrămutate

⁴¹ *Ibidem*, p. 86.

⁴² *Ibidem*, d-23, p. 69.

câte 3-6 localități. În 5 raioane (Fălești, Sângerei, Chiperceni, Grigoriopol și Tiraspol) a fost efectuată strămutarea parțială. A fost strămutată în întregime populația orașului Tiraspol. În total din 16 raioane și or. Tiraspol au fost strămutate 71461 de gospodării, cu o populație de 268 776 de oameni⁴³.

Strămutarea forțată a provocat mare nemulțumire și chiar rezistență în rândul populației. Așa, locuitorii mai multor localități din raionul Cornești, în total circa 4000 de persoane au încercat să mimeze strămutarea, stabilindu-se la o distanță de 7 kilometri de front și refuzând categoric să plece mai departe. La somația militarilor s-a răspuns că: „Militarii Armatei Roșii ne-au luat pâinea, ne-au distrus gospodăriile, trag cu arma în icoane. Cine vrea să plece de bună voie în Siberia, numai acela poate să se strămute, noi însă murim pe loc, dar nu mergem”. Împotriva sătenilor răzvrătiți a fost trimis un batalion de ostași, o femeie protestatară a fost împușcată pe loc și abia după aceasta rezistența țăranilor a fost reprimată și toată populația a fost strămutată⁴⁴.

Au fost atestate cazuri când grupuri de femei opreau căruțele celor care se strămutau și îndemnau populația: „Nimeni nu trebuie să plece, dar voi plecați. Din cauza voastră vom fi nevoite să plecăm și noi în Siberia – în colhozuri”. Într-un document al timpului se menționa, că toate cazurile de opunere a rezistenței strămutărilor forțate s-au produs pe malul drept al Nistrului⁴⁵, unde populația încă nu cunoștea cât de dură poate fi puterea sovietică în raport cu orice manifestare de nesupunere în fața autorităților.

Populația se opunea strămutării din localitățile de baștină, deoarece bănuia că va pierderea sau i se vor deteriora bunurile aflate de proprietate. Examinarea efectuată de autorități în 14 localități și 4 centre raionale a constatat multiple cazuri de prădare a proprietății lăsate de țărani, de deteriorare a construcțiilor locative, bisericilor, școlilor, livezilor ș.a. Numai în satul Lucăceni, raionul Sculeni, la 90% din construcțiile mici au fost scoase ramele și ușorii, distruse ușile și podelele. La toate casele țărănești au fost scoase lacătele, luate toate obiectele de uz casnic și bunurile personale. De furtul proprietăților s-au ocupat militarii corpului 5 de tancuri și ai regimentului 315 de artilerie din armata a 27-a. În satul Valea – Rusului, raionul Sculeni, au fost supuse distruse și jefuite 50% din casele de locuit. Locuitorii satului au declarat că militarii au luat de la majoritatea lor toate rezervele de alimente, mobilierul din casă și le-au distrus construcțiile⁴⁶.

După cum se menționează în nota informativă a liderului de partid, N. Sologor, expediată către conducerea de partid de la Moscova, majoritatea satelor examinate au fost supuse jafului în proporție de 30-40%. La fel a fost constatat un șir de cazuri când clădirile școlilor și tehnicumurilor au fost, de asemenea, jafuite și deteriorate. Astfel, de exemplu, în satul Horești, raionul Sculeni, din clădirea școlii

⁴³ *Ibidem*, d-4, p. 32-33.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 33.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 34.

⁴⁶ *Ibidem*, d-12, p. 49.

au fost scoase ramele, sparte sticlele și distruse băncile. În satul Valea – Rusului, același raion, proprietatea școlii a fost furată – au fost distruse băncile, mesele, tablele ș.a. De la tehnicumul din Cucuruzeni (raionul Chiperceni), militarii diviziei 375 au sustras 2 cositoare, spitalul militar nr. 474 al armatei a 4-a a luat 50 de tone de porumb, 50 de paturi, o trăsură, o ladă de sticlă de oglindă. Toate obiectele acestea au fost furate prin spargerea lacătelor de la magazin. Ambulanța militară veterinară de campanie nr. 5158 a prădat atelierele-model de instrucție ale tehnicumului (de lăcătușărie, de fierărie, de tâmplărie și de dulgherie). În satele Horești, Bocșa și Risipeni bisericile au fost aduse într-o stare greu de imaginat. În interiorul bisericilor au fost împrăștiate și rupte arhivele bisericești, distruse de gloanțe candelabrele, rupti praporii, deschis cavoul, smulse de pe pereți icoanele, sparte podeaua și tavanul. De prădarea și devastarea bisericilor s-au ocupat ostașii brigăzii 56 mecanizate a corpului 23 mecanizat al armatei a 52-a. Într-un șir de sate examinate terenurile agricole au fost grav deteriorate și supuse jafului sistematic din partea unor unități militare. În satul Horești viile pe o suprafață de 50 de hectare au fost distruse în mod sistematic. Daune mari le-au fost cauzate viilor de brigada 9 mecanizată a armatei a 6-a de tancuri⁴⁷.

Toate materialele referitoare la cazurile de nelegiuire și furturi au fost expediate de CC al PC(b) al Moldovei Consiliului Militar al Frontului 2 Ucrainean în trei rânduri – la 12.VI-, 3.VI- și 14.VII-1944, însă măsuri de contracarare a acestor nelegiuiri așa și nu au fost luate. În aceste condiții CC al PC(b) al Moldovei se adresa cu rugămintea secretarului CC al PC(b) din toată Uniunea, Malenkov, să-i adreseze „comandamentului Fronturilor 2 și 3 Ucrainene indicația să facă ordine și disciplină în unele unități militare care staționează în raioanele RSS Moldovenești, să pedepsească cu strictețe persoanele din rândul militarilor care se ocupă de nelegiuiri și de furtul proprietăților care aparțin instituțiilor și întreprinderilor de stat și populației”⁴⁸.

Indiferent de pagubele suportate de gospodăriile țărănești din cauza războiului, mecanismul de colectare a produselor agricole de la țărani lucra la turații maxime. Astfel, în contul cotelor de predare obligatorie la stat a cărnii, până la 1 ianuarie 1945 au fost furnizate 13 677 tone sau cu 2298 tone mai mult decât suma sarcinilor calculate. Planul de predare obligatorie la stat a lăunii a fost îndeplinit în proporție de 107,3%. În același timp, planul de predare obligatorie la stat a laptelui a fost îndeplinit în proporție de 45, 6 %, planul de predare obligatorie a ouălor – de 47,8%, însă cea mai mare parte a îndeplinirii planului la lapte și ouă a fost acoperită din contul înlocuirii lor cu carnea. Neîndeplinirea planurilor de predare obligatorie la stat a laptelui și ouălor s-a produs din cauza pregătirii insuficiente a bazei tehnico-materiale a organizațiilor de colectare, care refuzau să recepționeze producția⁴⁹.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 50.

⁴⁸ *Ibidem*.

⁴⁹ *Ibidem*, d-23, p. 69.

În anul 1944 colhozurilor și gospodăriilor țărănești le-au fost atribuite sarcini de predare obligatorii numai la cereale – 171 096 tone, floarea soarelui – 44 339 tone, cartofi – 15 337 tone⁵⁰. Planul de colectare a cerealelor a fost supra îndeplinit cu 107,4%, ajungând la cifra de 208 907 tone sau cu 37 811 tone mai mult decât suma sarcinilor atribuite⁵¹. Suplimentar au fost predate peste prevederile planului în fondul Armatei Roșii peste un milion de puduri de cereale. Planul de colectare a cărnii a fost îndeplinit cu 120,4%⁵². Alături de aceste constatări de depășire a planurilor de colectări organele de partid cu jumătate de voce erau nevoite să constate și metodele prin care au fost atinse aceste rezultate, care includeau multiple „cazuri de violare a principiului liberului consimțământ la colectarea pâinii în fondul Armatei Roșii și de aplicare a metodelor pur administrative la efectuarea altor colectări benevole”⁵³.

Despre condițiile în care se desfășura mersul perceprii de către statul sovietic al cotelor predări obligatorii a produselor agricole de la țărani vorbește următorul pasaj din documentul citat. „Înlesnirile stabilite de guvern pentru gospodăriile care au avut de suferit din cauza acțiunilor militare în raioanele din dreapta Nistrului în cea ce privește cerealele și floarea soarelui nu au fost acordate deloc. În cea ce privește cartofii, înlesnirile au fost acordate în cantitate de 2 035 tone”⁵⁴. De fapt, este o recunoaștere indirectă a oficialilor sovietici despre extragerea din familiile țărănești a produselor alimentare din rezervele strict necesare supraviețuirii fizice a oamenilor.

O asemenea politică fiscală a statului sovietic a declanșat procesul subrezirii fatale a rezervelor vitale de produse alimentare în familiile țărănești din Moldova sovietică. Deja la începutul anului 1945 se atestă semnale despre rezultatele dezastruoase produse de sistemul fiscal sovietic asupra stării de asigurare a mai multor familii din zonele rurale cu produse alimentare. Deja la începutul anului 1945 organele de partid județene trimit la Chișinău semnale alarmante despre starea de asigurare cu alimente a populației. De exemplu, conducerea de partid din Soroca pe data de 21 ianuarie 1945 informează Chișinăul că „într-o parte considerabilă a gospodăriilor țărănești din unele raioane ale județului Soroca s-au creat dificultăți alimentare. Aceste dificultăți influențează negativ starea de spirit politico-morală a țăranilor, sunt folosite de elementele dușmănoase pentru agitația antisovietică, pentru agitația contra politicii colectării cerealelor în legătură cu faptul că majoritatea covârșitoare a țăranilor care nu au acum alimente și-au achitat în întregime datoria față de stat la predarea cerealelor”⁵⁵. Pentru redresarea situației privind asigurarea cu alimente a populației din județ, conduce-

⁵⁰ *Ibidem*, p. 68.

⁵¹ *Ibidem*.

⁵² *Ibidem*., d-25, p. 71.

⁵³ *Ibidem*, d-29, p. 85.

⁵⁴ *Ibidem*, d-23, p. 68.

⁵⁵ *Ibidem*, d-24, p. 70.

rea de partid Soroca adresează centralei de la Chișinău rugămintea de a repartiza județului un împrumut alimentară în volum de 1150 de tone. Este semnificativă rezoluția aplicată de conducerea de la Chișinău asupra acestei rugămînți: „...la ora actuală nu există posibilități”⁵⁶.

Reține atenția faptul că penuria de alimente s-a format, cu precădere, în familiile care s-au achitat în întregime cu statul la capitolul predarea cotelor de produse alimentare în cadrul politicii fiscale sovietice, aplicate în anul 1944. Țăranii care au manifestat loialitate maximă față de politica fiscală sovietică au fost deposezați fără milă de către stat de toate rezervele de produse alimentare și condamnați să suporte foame deja în anul 1945. Politica fiscală sovietică aplicată în 1944 la Est de Prut a fost disproporționată atât în ceea ce privește volumul al cotelor obligatorii de predare la stat a produselor agricole, dar și în ceea ce privește suma contribuțiilor, situația fiind agravată de abuzurile administrative generalizate în procesul de percepție a impozitelor. La toate acestea s-au adăugat impozitele supra exagerate, așa numite, facultative – fapt ce a diminuat drastic rezervele alimentare păstrate tradițional în familiile țărănești pentru cazuri excepționale. Aplicarea acestei politici fiscale făcea inevitabilă catastrofa alimentară, previziune ce s-a adeverit în următorii doi ani.

⁵⁶ *Ibidem.*

Alexandru Malacenco*

COMISARIATUL POPORULUI PENTRU SECURITATEA STATULUI AL RSS MOLDOVENEȘTI: STRUCTURA ORGANIZATORICĂ (1944-1946)

The study that we bring to your attention aims to continue a larger research of the process of the (re)sovietisation of Bessarabia from the perspective of the soviet “secret police” NKGB-MGB, during first postwar years. In the present study, the author will focus on analyzing the institutional structure of the NKGB-MGB of the Moldavian SSR in the period 1944-1946. Therefore, this work will contribute to understand whether the People’s Commissariat for National Security (NKGB) - Ministry of National Security (MGB) of the Moldavian SSR was an authentic institution designed to defend and protect the interests of the majority of Bessarabia’ population or it was just a smaller appendix, an integral part of the institutional security apparatus of the USSR, whose priority task was the sovietisation of the newly acquired territory.

This study is mainly based on unpublished documents from the administrative fund of the archive of the Security and Intelligence Service of the Republic of Moldova (ASISRM), published documents and other historiographical sources.

Keywords: The Soviet secret police (NKGB-MGB), Moldavian SSR, organizational structures, reorganization, archives, USSR.

Introducere. Crearea și organizarea instituțională a Comisariatului Poporului pentru Securitatea Statului (NKGB-ului sovietic)¹ în RSS Moldovenească² în anii 1944-1946, precum și rolul instituției date în contextul (re)sovietizării acestui spațiu și „construcției socialismului”, este un subiect care suscită interesul public și astăzi, dar care în mod paradoxal, după mai bine de 70 ani, este

* **Alexandru Malacenco**, doctorand la Școala Doctorală de Istorie, Arheologie și Filosofie a Facultății de Istorie și Filosofie a Universității de Stat din Moldova.

¹ Acronimul NKGB (Народный комиссариат государственной безопасности СССР) provine de la denumirea oficială a poliției secrete a URSS între anii 1943-1946.

² În textul prezent denumirea de RSS Moldovenească va fi utilizată ca sinonim pentru Basarabia și viceversa.

prea puțin cunoscut și cercetat în spațiul istoriografic din Republica Moldova.

Prezentul studiu face parte dintr-o cercetare mai vastă, inițiată anterior de către autor³, a procesului (re)sovietizării Basarabiei din optica „poliției secrete” sovietice NKGB-MGB, în primii ani postbelici, fiind focusat pe analiza structurii instituționale a NKGB-MGB a RSS Moldovenească între anii 1944-1946. Astfel, în demersul științific pe care îl propunem atenției ne vom concentra pe analiza următoarelor aspecte: procesului de edificare și reorganizare a „poliției secrete” sovietice –NKGB RSS Moldovenească, în contextul ocupării Basarabiei în 1944 de către Armata Roșie; relațiile centru-periferie în cadrul structurilor teritoriale ale NKGB RSS Moldovenească între anii 1944-1946; structura organizatorică a NKGB RSS Moldovenească între anii 1944-1946, precum și transformările parcurse comparativ cu cele din cadrul NKGB-MGB a URSS.

Prin urmare, cercetarea acestor aspecte va permite să înțelegem dacă NKGB-MGB al RSS Moldovenești era o instituție autentică, menită să apere și să protejeze interesele populației majoritare din Basarabia sau era doar o anexă mai mică, parte integrantă a aparatului instituțional de securitate al URSS, având ca sarcină prioritară sovietizarea teritoriului nou ocupat.

Cercetarea noastră se va baza, în mare parte, pe materiale documentare inedite din fondul administrativ al arhivei Serviciului de Informații și Securitate al Republicii Moldova (ASISRM)⁴, documente editate⁵, precum și alte surse istoriografice. Sursele documentare inedite de arhivă cercetate de autor conțin numeroase directive, ordine și indicații ale conducerii NKGB-MGB al RSS Moldovenești privind organizarea, desfășurarea și neajunsurile activității operative de agentură, în contextul lichidării elementelor ostile consolidării regimului sovietic în Basarabia în primii ani postbelici. De asemenea, aceleași surse documentare din ASISRM conțin date și informații valoroase referitoare la edificarea și organizarea NKGB-ului (MGB) în RSS Moldovenească între anii 1944-1946, date importante privind atribuțiile unor subdiviziuni ale instituției, precum și alte informații referitoare la efectivul de conducere, de execuție etc.

Istoriografie. Tematica serviciilor secrete create în Basarabia, reanexată în anul 1944 de către sovietici, a fost abordată în istoriografia din Republica Moldova pentru prima dată după destrămarea URSS în 1991. Anterior, din motive

³ Pentru detalii: Alexandru Malacenco, *NKGB-ul Sovietic pe Frontul Invizibil în Basarabia*, martie-iunie 1944, în *Studia Universitatis Moldaviae*, Revistă științifică 2016, An. IX, nr. 10 (100), pp. 103-110; *Conlucrarea NKGB cu NKVD și SMERȘ în RSS Moldovenească (1944)*, în *AKADEMOS*, Revistă de știință, inovare, cultură și artă (2018, nr. 4(51)), pp. 89-95; *First directives of the Soviet NKGB in Bessarabia, March-August 1944*, în curs de publicare în revista *Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Seria Historia*.

⁴ ASISRM, Fa., inv. nr. 6, d. nr. 1, 3, 4.

⁵ В. Данилов, *Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1918—1939, том 2, Документы и материалы*, (Москва Издательство РОССПЭН, 2000); *Лубянка: ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КТБ, 1917-1991*. Справочник/Под ред.акад. А.Н. Яковлева; авторы-сост.: А.И. Кокурин, Н.В. Петров. М. МФД, 2003.

bine cunoscute, problema dată nu a fost cercetată, pentru că era unul dintre cele mai tabuizate subiecte în societatea din RSS Moldovenească, în particular, și în cea sovietică, în ansamblu. Problema structurii instituționale a NKGB-MGB în RSS Moldovenească în contextul sovietizării teritoriului basarabean nu a fost reflectată în lucrările scrise până în prezent pe tematica serviciilor secrete în RSS Moldovenească. Puținele lucrări publicate pe subiectul dat ating doar tangențial unele aspecte cercetate în studiul de față.

Astfel, una din primele lucrări apărute în spațiul istoriografic din Republica Moldova consacrată istoriei serviciilor secrete ale Moldovei și a altor state a fost redactată de doi autori, Tudor Botnaru și Alexandru Ganenco, ambii au activat și au deținut funcții de conducere în KGB al RSSM, precum și în Ministerul Securității Naționale (MSN) al Republicii Moldova. Lucrarea a fost intitulată foarte pretențios - „Istoria Serviciilor Secrete (1940–2007)”⁶, dar autorii menționați, s-au focusat, de fapt, pe compilarea biografiilor conducătorilor serviciilor secrete din mai multe state, printre care și Moldova, pentru perioada 1940-2007. Totodată, de menționat că în conținutul lucrării amintite lipsesc trimiteri la surse documentare, îndeosebi la capitolele care se referă la conducătorii serviciilor secrete ale Moldovei din 1940-2007⁷. Deși lucrarea este prima care abordează subiectul serviciilor secrete în câmpul istoriografic moldovenesc, considerăm că valoarea științifică a informațiilor expuse de autori referitor la biografiile conducătorilor serviciilor secrete ale Moldovei din 1940-2007, poate fi pusă la îndoială, din moment ce nu se raportează la vreun document sau altă sursă bibliografică. Astfel, constatăm că în lucrarea respectivă în mare parte nu au fost analizate aspecte ce țin de structura instituțională, atribuțiile funcționale ale NKGB RSS Moldovenească, începând cu anul 1944, care constituie obiectul de studiu al prezentului demers științific.

O lucrare mai amplă, cu caracter de analiză istorică a activității serviciilor speciale ale Republicii Sovietice Socialiste Moldovenești (NKVD-NKGB-MGB-KGB) a fost publicată de către istoricul Pavel Moraru⁸ în anul 2008. Lucrarea reprezintă o primă analiză cu caracter general a activității organelor sovietice de securitate în spațiul dintre Prut și Nistru, începând cu 1940 până la destrămarea

⁶ Teodor Botnaru, Alexandru Ganenco, *Istoria Serviciilor Secrete (1940–2007)* [Breviar], (Chișinău: Museum, 2004), 220 p.

⁷ Ibidem., În speță de la pagina 88 până la 104 a lucrării în cauză, unde sunt expuse date biografice despre conducătorii serviciilor speciale ale Moldovei, începând cu 1940 până în anii de după obținerea independenței, nu sunt făcute trimiteri la sursele bibliografice consultate. În situația dată, putem doar să înaintăm o presupunere că generalul Tudor Botnaru, în calitatea sa de ministru al MSN (predecesorul SIS) al Republicii Moldova, împreună cu colegul său de breaslă, colonelul Alexandru Ganenco, au avut acces la materiale documentare din arhiva SIS-MSN-KGB RSSM, pe care le-ar fi putut consulta.

⁸ Pavel Moraru, *Urmașii lui Felix Dzerjinski: organele Securității Statului în Republica Sovietică Socialistă Moldovenească. 1940-1991*, (București: Institutul Național pentru Studiul Totalitarismului, 2008), 272 p.

URSS în 1991. Autorul, în funcție de sursele documentare de care a dispus, s-a concentrat pe „evidențierea rolului NKVD-moldovenesc în timpul războiului germano-sovietic din 1941-1944”⁹, revenirea organelor sovietice în anul 1944, rolul organelor sovietice de represiune „în lupta cu rezistența antisovietică basarabeană, persecutarea bisericii ortodoxe din RSS Moldovenească, deportări, precum și activitățile KGB-MAI în perioada post-stalinistă în republică până în anul 1991. În lucrarea respectivă, autorul s-a bazat în mare parte pe surse istoriografice, însă mai puțin pe surse documentare inedite de arhivă¹⁰. Prin urmare, constatăm că în lucrarea istoricului Pavel Moraru¹¹ nu au fost atinse aspectele ce țin de structura instituțională a NKGB-MGB al RSS Moldovenească pentru perioada 1944-1946, doar limitându-se cu referiri episodice la instituția în cauză.

În anul 2013, istoricul Pavel Moraru revine la problema serviciilor secrete sovietice în Basarabia cu lucrarea „Smerș în Basarabia, 1944-1954”¹². Fiind o lucrare mult mai documentată ca precedenta¹³, istoricul Pavel Moraru se concentrează prioritar pe analiza activității structurilor sovietice de contrainformații militare SMERȘ în Europa și în RSS Moldovenească în anii celui de-al Doilea Război Mondial, precum și organizarea activității organelor de securitate și de interne NKVD-MAI în republică în prima decadă postbelică. Deși lucrarea amintită a istoricului Pavel Moraru¹⁴ se prezintă a fi mai bine documentată, nici în această monografie autorul nu abordează problema de cercetare a studiului de față, decât în mod fragmentar, referindu-se la NKGB ca organ de securitate în RSS Moldovenească, transformarea instituției din „comisariat al poporului” în „minister” MGB în 1946.

Considerăm că, autorii menționați mai sus au fost niște „deschizători de drumuri” în problematica istoriei serviciilor de securitate din RSS Moldovenească în istoriografia moldovenească, însă, fără a reflecta date mai complete privind constituirea și organizarea etapizată a instituției „poliției secrete” sovietice-NKGB(MGB) în Basarabia în anii 1944-1946, direcțiile de activitate, etc., precum rolul instituției în procesul de (re)sovietizare a spațiului dintre Prut și Nistru în primii ani postbelici. Dar, accesul limitat la sursele documentare de arhivă a determinat caracterul general al lucrărilor, care nu se referă la problema pe care autorul și-o propune să o analizeze în studiul de față, și anume, dacă NKGB-MGB al RSS Moldovenești era o instituție autentică menită să servească interesele populației autohtone din Basarabia sau era doar o anexă mai mică, parte integrantă a aparatului instituțional de securitate al URSS, având sarcina prioritară sovietizarea teritoriului nou ocupat.

⁹ Ibidem, p.1.

¹⁰ Ibidem, pp. 242-253.

¹¹ Idem, *Urmașii lui Felix Dzerjinski*, op. cit.

¹² Idem, *SMERȘ în BASARABIA 1944-1954*, (București: Editura Militară, 2013), 334 p.

¹³ Idem, *Urmașii lui Felix Dzerjinski*, op. cit.

¹⁴ Idem, *SMERȘ în BASARABIA*, op.cit.

Structura organizatorică și atribuțiile NKGB-MGB al RSS Moldovenești (1944-1946). Edificarea și organizarea NKGB RSS Moldovenească are o legătură indisolubilă cu reorganizările parcurse de către NKGB URSS, atât în anii celui de al Doilea Război Mondial, cât și în primii ani postbelici. Pentru a înțelege mai complet structura organizatorică a NKGB din RSS Moldovenească, este justificată trecerea în revistă în mod succint a datelor ce se referă la transformările instituționale ale NKGB-ului sovietic din anii celui de al Doilea Război Mondial. Poliția secretă sovietică – NKGB, în anii celui de al Doilea Război Mondial a parcurs câteva reorganizări instituționale. Astfel, prin „Ordinul Sovietului Suprem al URSS din 14 aprilie 1943 din componența NKVD al URSS, iarăși, ca și în anul 1941, a fost constituit Comisariatul Poporului pentru Securitatea Statului al URSS (NKGB al URSS). Structura NKGB al URSS a fost determinată de hotărârea Biroului Politic II 40/91 din 14 aprilie 1943, „Despre formarea NKGB al URSS”, anunțată prin decretul Sovietului Comisarilor Poporului al URSS Nr. 393-129cc din 14 aprilie 1943”¹⁵. Din hotărârea Biroului Politic II 40/91 din 14 aprilie 1943, „Despre formarea NKGB al URSS” prezintă interes prioritar pentru lucrarea de față aspectul ce este reflectat în pct. 6, care stabilea „organizarea comisariatelor pentru securitatea statului la nivelul republicilor unionale și autonome, iar în regiuni – direcție a Comisariatului pentru Securitatea Statului”¹⁶.

Pe măsura apropierii frontului germano-sovietic de teritoriul basarabean la începutul anului 1944, ocuparea Basarabiei de către sovietici devenea iminentă. În primăvara anului 1944, în nordul Basarabiei, odată cu trupele Armatei Roșii, au revenit și organele de securitate ale Uniunii Sovietice. Una dintre primele instituții sovietice care s-au stabilit inițial cu sediul la Soroca a fost Comisariatul Poporului pentru Securitatea Statului – NKGB, începând cu luna martie 1944. În fruntea NKGB al RSS Moldovenești a fost numit ucraineanul Iosif Mordoveț (1944-1955), care a avut ca obiectiv edificarea și reorganizarea „poliției secrete” pe teritoriul RSS Moldovenești în spiritul modelului NKGB-ului sovietic. Despre Comisarul poporului pentru securitatea statului din RSS Moldovenească, Iosif Mordoveț, în anul „1946 în ziarul „Sovetskaia Moldavia” se scria în mod elogios că de la numirea sa în această funcție „tovarășul Mordoveț a făcut multe pentru consolidarea puterii sovietice în republică”¹⁷. „Conform aprecierilor colegilor de serviciu, Iosif Mordoveț era un profesionist de marcă, reușind într-o perioadă minimă, în condițiile unei economii semi distruse, secondate de haos și panică, să resta-

¹⁵ Лубянка. Справочник. ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ 1917 – 1960, Сост. Кокурин А.И., Петров Н.В. Научн. редактор Пихоя Р.Г. М. Издание МФД, 1997, р. 34.

¹⁶ Лубянка, 1917–1991, *op. cit.*, pp. 622-623.

¹⁷ Pavel Moraru, *Serviciile Secrete și Basarabia, dicționar 1918-1991*, București, Editura Militară, 2008, p. 163.

bilească¹⁸ aparatul organelor securității de stat, în mare parte, cu ofițeri aduși din Rusia, Ucraina și alte republici ale URSS¹⁹.

În baza documentelor cercetate, autorul a constatat că, din punct de vedere organizatoric, structura organelor teritoriale ale NKGB al RSS Moldovenești era formată din următoarele subunități: *direcții județene, secții raionale și secții orășenești*. Astfel, *organele periferice* ale NKGB RSS Moldovenească în teritoriul republicii se ramificau în 6 direcții județene (Chișinău, Bălți, Soroca, Orhei, Bender, Cahul), secții raionale, secții raionale din stânga Nistrului și secții orășenești²⁰. De menționat că materialele de arhivă consultate nu reflectă date exacte referitoare la numărul secțiilor raionale, al secțiilor orășenești precum și numărul secțiilor raionale din stânga Nistrului ale NKGB-MGB RSS Moldovenească. Totodată, istoricul Pavel Moraru²¹ în una din lucrările sale, făcând referință la documente din arhiva Ministerului Afacerilor Interne al Republicii Moldova și alte surse istoriografice menționează că după ce „în lunile mai-iunie 1944, au fost aprobate statele de funcțiuni și structura organizatorică a secțiilor județene, orășenești și raionale ale NKVD a RSS Moldovenească s-au format 6 secții județene (Chișinău, Bălți, Orhei, Bender, Soroca și Cahul) și 52 secții raionale”²², precum și „șapte (7) secții raionale NKVD a RSS Moldovenești aflate în stânga Nistrului”²³. Prin urmare, putem presupune că divizarea organelor teritoriale ale NKGB în republică era realizată după același model cu structurile teritoriale ale NKVD RSS Moldovenească, într-o mare măsură corespunzător divizării teritorial-administrative a RSS Moldovenească în primii ani postbelici.

În continuare, aceleași surse documentare cercetate ne arată că o direcție județeană a NKGB RSS Moldovenească era constituită din câteva secții raionale. Fiecare direcție județeană, secție raională și orășenească era condusă de un șef. În ordine ierarhică, secțiile raionale se subordonau direcțiilor județene din care acestea făceau parte. Direcțiile județene, la rândul lor, raportau către NKGB al RSS Moldovenești, atât pentru activitatea acestora, cât și pentru secțiile raionale pe care le coordonau. Însă, direcțiile raionale din stânga Nistrului se subordonau și raportau nemijlocit NKGB al RSS Moldovenească²⁴.

¹⁸ După formarea RSS Moldovenești la 2 august 1940, în fruntea securității statului a fost numit Nikolai Sazikin (n.1910, satul Kolobovka, județul Țarevsk, gubernia Astrahan). Interesant este faptul că numirea lui Sazikin în fruntea NKVD-ului RSS Moldovenească, a avut loc la 7 august 1940, cu o zi înainte de formarea NKVD RSS Moldovenească (înființat prin ordinul NKVD al Uniunii Sovietice nr.00961 din 8 august 1940). După reorganizarea NKVD când, prin dedublarea lui, s-a format NKGB la 26 februarie 1941, a fost numit la conducerea noii structuri de securitatea statului, pe care a condus-o până la 18 iulie 1941. Din postul deținut de șef al NKVD-NKGB a coordonat acțiunile de consolidare a regimului sovietic de ocupație în Basarabia. Ibidem, p. 239.

¹⁹ Ibidem, p. 164.

²⁰ ASISRM, Fondul administrativ (F.a.), inventar (inv.) nr.6 dosarul (d.) nr.1, fila (f.) 99.

²¹ Pavel Moraru, *SMERȘ în BASARABIA 1944-1954, op.cit.*

²² Ibidem, p. 159.

²³ Ibidem, p. 191

²⁴ ASISRM, F.a., inv. nr. 6, d. nr. 1, f. 41.

Deosebirea dintre modul de raportare și subordonare a subunităților teritoriale din dreapta și stânga Nistrului față de centrala de la Chișinău a NKGB RSS Moldovenească ne indică o atitudine privilegiată față de secțiile raionale din stânga Nistrului ale NKGB²⁵. Deducem că acest fapt se explică prin parcursul istoric diferit al spațiului dintre cele două maluri ale Nistrului. Având în vedere că raioanele din stânga Nistrului au constituit nucleul teritorial la formarea în 1924 a Republicii Autonome Sovietice Socialiste Moldovenești²⁶ în componența URSS (în RSS Ucraineană), dar și faptul că teritoriul respectiv nu a fost parte a României în anii interbelici, spre deosebire de Basarabia, și a parcurs mai devreme etapele „tradiționale” ale sovietizării (deznaționalizare, colonizare cu alogeni, colectivizare, deportări, foamete²⁷, represiuni, etc.)²⁸, raioanele din stânga Nistrului ale RSS Moldovenești beneficiau de un tratament preferențial²⁹ comparativ cu cele din dreapta Nistrului, inclusiv și la capitolul de promovare a cadrelor din rândul populației băștinașe, care erau privite a fi mai loiale față de regimul sovietic.

Studierea și analiza documentelor de arhivă referitoare la directivele Comisariatului pentru Securitatea Statului pentru anul 1944 în RSS Moldovenească ne-a

²⁵ În acest context, prezintă relevanță aprecierea istoricului Dumitru Lisnic în lucrarea sa recentă, precum că la nivelul unităților teritorial-administrative, raioanele din stânga Nistrului, de asemenea, aveau un „statut superior față de raioanele de pe malul drept al Nistrului”. Astfel, potrivit acestuia, „regiunea din stânga Nistrului care intra în componența RSSM a rămas împărțită în raioane, la fel ca restul teritoriului URSS, raioanele transnistrene fiind subordonate direct autorităților de la Chișinău și având deci un statut superior față de raioanele de pe malul drept al Nistrului, care făceau parte din județe”. A se vedea Dumitru Lisnic, *Elitele Moldovei Sovietice. Recrutare, rețele informale, identități sociale și etnice în Bălți, 1940-1941, 1944-1950*, (Chișinău: Editura ARC, 2019), p. 43.

²⁶ Istoricul sovietic de origine evreiască ce a activat în RSS Moldovenească, Mihail Bruhis (stabilit ulterior în Israel) aprecia că sovieticii în vederea legitimizării pretențiilor pentru anexarea Basarabiei au recurs la crearea RASSM în 1924. Astfel, „după eșuarea conferinței sovieto-române în problema Basarabiei, la Viena, în martie-aprilie 1924, în URSS se luau măsuri, în ritm alert, pentru crearea pe teritoriul Ucrainei, a unei amenințări permanente împotriva Statului Român – Republica Autonomă Moldovenească...”. A se vedea Mihail Bruhis, *Rusia, România și Basarabia. 1812, 1918, 1924, 1940*. (Chișinău Universitas, 1992), pp. 148-171.

²⁷ Un „raport de sinteză nr.16” a poliției secrete sovietice - OGPU, ce datează „din 23 iulie anul 1925”, referitor la situația din regiunile URSS afectate de „recolta precară”, confirmă foametea în masă în RASS Moldovenească în 1925. A se vedea A.Береловици (coord.), В.Данилов, *Советская деревня... op.cit.*, p.333, 335.

²⁸ A se vedea lucrările: Igor Cașu, *Dușmanul de Clasă. Represiuni politice, violență și rezistență în R(A)SS Moldovenească, 1924-1956. Ediția a II-a*, (Chișinău: Cartier, 2015), pp. 21—118; Vadim Guzun, *Marea Foamete Sovietică, 1926-1936*, (Baia Mare: Editura Universității de Nord, 2011, pp. 41-103; Coord. Demir Dragnev, Ion Jarcuțki, Elena Negru, Igor Cașu și alții, *O Istorie a Regiunii Transnistrene din cele mai vechi timpuri până în prezent*, (Chișinău: Editura Civitas 2007), pp.265-294.

²⁹ „Drept urmare, după 1940 și apoi 1944, RSSM va fi condusă decenii la rând de e elită transnistreană rezultată din epurările de cadre din timpul *Marii Terori*, o elită mult mai obedientă față de interesele Kievului și ale Moscovei în regiune și mult mai indiferentă față de interesele moldovenilor decât cea care fusese înlăturată în anii 1937-1938”. Igor Cașu, *Dușmanul de Clasă, op.cit.*, p.117.

permis să constatăm că prima directivă semnată de Iosif Mordoveț la reședința NKGB RSS Moldovenească transferată la Chișinău, datează din 31 august 1944³⁰. Evidențiem că datarea documentelor din dosar³¹ ne oferă informații valoroase ce contribuie la reconstituirea itinerarului cronologic al instalării poliției secrete sovietice în RSS Moldovenească, începând cu primăvara-vara anului 1944.

Sursele documentare inedite de arhivă cercetate de autor arată că NKGB al RSS Moldovenească se subordona entităților ierarhic superioare: Comitetului Central al Partidului Comunist (bolșevic) Moldovenesc (PC(b)M) și conducerii NKGB al URSS, informând constant structurile menționate despre situația în republică³².

Structura organizatorică din RSS Moldovenească a Comisariatului pentru Securitatea Statului reprezenta o replică de dimensiuni mai mici a organigramei NKGB-ului URSS, edificată și organizată în raport cu mărimea teritorială a republicii unionale. Astfel, numărul, denumirea și atribuțiile subdiviziunilor NKGB al RSS Moldovenești erau în mare parte similare cu cele ale NKGB al URSS. Așadar, structura organizatorică a NKGB al RSS Moldovenești în perioada anilor 1944-1945 avea următoarea configurație:

- Conducerea (comisarul de stat, adjunctul comisarului de stat, comitetul de partid);
- Secretariatul;
- Direcția 1 - Informații externe;
- Direcția 2 - Contrainformații și contraspionaj³³;
- Direcția 4 - Informativ-diversionistă³⁴;
- Direcția 5 - Cifrare – descifrare;
- Direcția 6 - Paza conducătorilor de partid și de stat;
- Direcția operativă;
- Direcția de investigații;

³⁰ ASISRM, F.a., inv. nr. 6, d. nr. 1, f. 84.

³¹ Ibidem

³² Ibidem, f. 11.

³³ Contraspionaj – componentă specializată a activității contrainformative, care presupune identificarea planurilor și obiectivelor spionajului și asigurarea prevenirii, contracarării și neutralizării acțiunilor acestuia. *Vezi* George Cristian Maior, *op. cit.*, p. 409. În literatura de specialitate pot fi găsite și alte definiții ale acestei noțiuni, dar în esență păstrând același sens.

³⁴ Din 14 aprilie 1943, după ce Comisariatul Poporului pentru Securitatea Statului a fost separat de NKVD, direcția/directoratul 4 din cadrul NKVD a fost transferat sub controlul NKGB-ului. Alexander Gogun, *Comandourile lui Stalin: partizanii ucraineni (1941-1944)*, (Târgoviște: Cetatea de Scaun, 2018), p. 35; Pavel Sudoplatov în perioada 12.05.1943-15.10.1946 a fost șeful direcției 4 a NKGB-MGB URSS, subdiviziune specializată în organizarea operațiunilor diversioniste și teroriste în spatele inamicului, precum peste hotarele URSS, pentru detalii vezi: Петров Н.В. *Справочник, Кто руководил органами госбезопасности 1941 – 1954*, (Москва: Издательство Звенья, 2010), p. 52, 825; Pavel Sudoplatov, Anatoli Sudoplatov, Jerrold L. Scheckter, Leona P. Scheckter, *Misiuni speciale. Memoriile unui maestru al spionajului sovietic*, (București: Litera, 2013), pp. 200-262; В.В. Дорошенко, В.М. Чебриков, *op.cit.* p. 344, 347.

- Secția „A” - Evidențe – arhivă;
- Secția „B” - Utilizarea tehnicii operative;
- Secția „B” - Trierea corespondenței poștale;
- Direcția Cadre;
- Direcția Administrativă, logistică, Finanțe³⁵. (*A se vedea Anexa nr.1*)

Materialele de arhivă și sursele istoriografice cercetate arată că această organigramă ce prezintă structura instituțională a NKGB RSS Moldovenească între anii 1944-1946, a suferit schimbări nesemnificative în această perioadă. Astfel, în condițiile adaptării NKGB-ului sovietic la noile realități postbelice în RSS Moldovenească în anul 1945, direcția 4 (informativ-diversionistă), responsabilă de organizarea acțiunilor subversiv-teroriste și diversioniste în spatele liniilor inamice pe teritoriile ocupate de germani în anii războiului (organizarea războiului de partizani, crearea rețelelor de agenți în teritoriul ocupat, infiltrarea agenților secreți în formațiunile de partizani inamici etc.)³⁶, a fost desființată³⁷. Având în vedere că specificul atribuțiilor acestei subunități operaționale erau utile pe timp de război, odată cu încheierea celui de al Doilea Război Mondial, după reanexarea Basarabiei în 1944, direcția 4 a NKGB RSS Moldovenească a fost desființată. În același context, peste un an de zile, la nivel unional, prin Ordinul MGB al URSS (*succesorul instituțional al NKGB*) cu nr. 00447 din 9 octombrie 1946, direcția 4 a fost dizolvată³⁸.

În anul 1946, Uniunea Sovietică a cunoscut o întreagă restructurare a instituțiilor de stat de la nivelul unional până la nivelul republicilor unionale și autonome din componența URSS. Prin urmare, potrivit Ordinului NKGB al URSS, nr. 00107 din 22 martie 1946, în conformitate cu hotărârea Sovietului Suprem al URSS din 15 martie 1946, Comisariatul Poporului pentru Securitatea Statului (NKGB) al URSS a fost redenumit în Ministerul Securității de Stat al URSS (abreviat ca MGB URSS). Conform pct.2 al ordinului respectiv, Comisariatele Poporului ale Securității Statului ale republicilor unionale și autonome sunt redenumite în Ministere ale Securității de Stat ale republicilor unionale și autonome, iar comisarii poporului pentru securitatea statului – miniștri ai securității statului³⁹. Corespunzător, au fost redenumite direcțiile locale și secțiile din cadrul NKGB în direcții și secții ale MGB⁴⁰. Odată cu metamorfoza instituțională prin care poliția politică sovietică în 1946 a fost transformată din comisariat al poporului în mi-

³⁵ Лубянка. Справочник, 1917 – 1960, *op. cit.*, p. 34; Unele date despre structura organizatorică ale NKGB RSS Moldovenească, începând cu anul 1944 pot fi găsite și pe link-ul: http://shieldandword.mozohin.ru/nkgb4353/terr_org/respublik/moldav.htm (accesat pe 09 mai 2019).

³⁶ A se vedea pentru mai multe detalii lucrările din nota de subsol cu nr.34.

³⁷ Vezi: http://shieldandword.mozohin.ru/nkgb4353/terr_org/respublik/moldav.htm (accesat pe 09 mai 2019).

³⁸ Лубянка. Справочник, 1917 – 1960, *op. cit.*, p. 35.

³⁹ Лубянка, 1917–1991, *op. cit.*, p. 634, 635.

⁴⁰ Лубянка. Справочник, 1917 – 1960, *op. cit.*, p. 35

nister, adică din NKGB în MGB, instituția a suferit un șir de restructurări interne, atât la nivel central, cât și la nivelul republicilor unionale.

În măsura în care sursele cercetate au permis elucidarea subiectului privind tranziția NKGB-ului la MGB în RSS Moldovenească, autorul a identificat că în decursul anului 1946 au fost operate mai multe reorganizări în interiorul instituției. Restructurarea instituțională a fost făcută în conformitate cu directivele Moscovei, așa cum se desprinde din documentele de arhivă⁴¹. Documentul semnat la 13 aprilie 1946 de către ministrul securității statului al RSS Moldovenești, general-maior Iosif Mordoveț, stipula că, „conform indicației nr. 28 a MGB URSS din 23 martie 1946, legitimațiile și permisele de acces eliberate personalului MGB-ului RSS Moldovenească pe blancuri NKGB, până la următoarea înștiințare să fie considerate valabile. De asemenea, organelor periferice li se permite utilizarea blancurilor din posesie cu ștampila NKGB RSS Moldovenească pentru corespondența inter- ministerială”⁴². Totodată, în 1946 „Direcția 6-a a fost transformată în Direcția „Pază”, iar direcția 5 și-a schimbat numărul de ordine, devenind direcția a 6-a. De asemenea, au fost create câteva subunități: Direcția a 4-a (Investigații), Direcția „Inspecția Ministrului”, Secția „Д” (confecționarea și expertiza documentelor), Secția „О” (clerul) și Secția „Р” (contrainformații radio). În noiembrie 1946, direcția operativă (a NKGB-ului) a fost reorganizat în direcția 5 (incluzând secția „Politice-Subversive” [отдел секретно-политический] și secția Filaj)”⁴³.

În anul 1946, după ce poliția politică sovietică a fost transformată din comisariat al poporului în minister al securității statului, organigrama MGB al RSS Moldovenească era structurată în felul următor:

- Conducerea (ministrul, adjunctul ministrului, comitetul de partid);
- Secretariatul;
- Direcția 1 - Informații externe;
- Direcția 2 - Contrainformații și contraspionaj;
- Direcția 4 - Investigații⁴⁴;
- Direcția 5 - Operativă⁴⁵ (secțiile „Politici subversive” [отдел секретно-политический] și Filaj);
- Direcția 6 - Cifrare – descifrare;

⁴¹ ASISRM, F.a., inv. nr. 6, d. nr. 4, f. 74.

⁴² Ibidem, f. 74.

⁴³ http://shieldandword.mozohin.ru/nkgb4353/terr_org/respublik/moldav.htm (accesat pe 10 mai 2019).

⁴⁴ Subunitate ce asigura căutarea agenților ai serviciilor de informații străine infiltrați în URSS, precum și alte elemente ostile. *Лубянка. Справочник, 1917 – 1960, op. cit.*, p. 35

⁴⁵ Direcția „Politice-Subversive” (отдел секретно-политический), asigura „lupta contra activităților ostile ale membrilor partidelor și grupurilor antisovietice, foștilor albardiști, clerici antisovietici, sectanți, precum și naționaliști care nu aveau legături cu organizațiile naționaliste de peste hotare. Din 14 aprilie 1943, Direcția „Politice-Subversive” a intrat în componența direcției

(2) Contrainformații a NKGB URSS. A se vedea linkul: <https://counterintelligence.academic.ru/>.

- Secția „A” - Evidențe – arhivă;
- Secția „B” - Utilizarea tehnicii operative;
- Secția „B” - Trierea corespondenței poștale;
- Secția „D” - Confecționarea și expertiza documentelor;
- Secția „P” - Contrainformații radio;
- Secția „O” - lucru operativ asupra clerului tuturor cultelor;
- Direcția Paza conducătorilor de partid și de stat;
- Direcția Inspekția Ministrului (securitate internă)
- Direcția Cadre;
- Direcția Administrativă, Logistică, Finanțe⁴⁶.

Analiza surselor documentare inedite de arhivă și a surselor istoriografice a demonstrat că nu există date absolut complete în vederea descrierii atribuțiilor funcționale ale fiecărei subunități a NKGB-MGB-ului RSS Moldovenească. Cu toate acestea, datele și informațiile depistate din sursele cercetate ne-au permis să întocmim organigramele NKGB-MGB a RSS Moldovenești pentru perioada 1944-1946, fapt ce ne oferă o claritate și o cunoaștere primară asupra evoluției structurii instituționale a poliției secrete edificate de sovietici în RSS Moldovenească, în perioada anilor 1944-1946.

Sursele documentare publicate⁴⁷ indică faptul că majoritatea reorganizărilor interne a subunităților NKGB-MGB la nivel unional se răsfrângeau și asupra celor de la nivelul republicilor unionale și autonome, însă existau și anumite excepții. Considerăm că aceste excepții erau determinate de noua conjunctură internațională în care s-a pomenit Uniunea Sovietică după 1945. Iminența unei confruntări cu noii adversari în persoana foștilor aliați, apărută la orizont în contextul începutului Războiului Rece, determina necesitatea creării și organizării unei subunități specializate în cadrul NKGB URSS (ulterior MGB) responsabile de spionajul atomic. Astfel, în vederea obținerii de către URSS a datelor și informațiilor utile pentru construcția propriei arme nucleare, la 15 noiembrie 1945, în componența NKGB-ului a fost organizat departamentul „K” angajat în crearea bombei atomice. De asemenea, prin ordinul comun al NKGB și NKVD al URSS nr. 0014/0032 din 10 ianuarie 1946 departamentul „C” (responsabil de explorarea și prelucrarea materialelor privind problema atomică) a fost transferat de la NKVD al URSS la NKGB al URSS⁴⁸. Prin urmare, asemenea subunități ale NKGB al URSS ca departamentul „K” și „C” nu se regăseau în organigrama NKGB-ului (*nici a succesorilor instituționali - MGB și KGB*) RSS Moldovenească, prin extensie, cu o doză înaltă de probabilitate putem estima că nu se regăseau nici în celelalte republici unionale din componența URSS. Chestiunile și sarcinile de ordin strategic ale Uniunii Sovietice erau executate și îndeplinite de către structurile și subunitățile

⁴⁶ Лубянка. Справочник, 1917 – 1960, *op. cit.*, p. 35, 36. A se vedea linkul: http://shieldandsword.mozohin.ru/nkgb4353/terr_org/respublik/moldav.htm (accesat pe 10 mai 2019).

⁴⁷ Лубянка, 1917–1991, *op. cit.*, p. 634, 635.

⁴⁸ Лубянка, Справочник, 1917 – 1960, *op. cit.*, p. 35.

centrale ale serviciilor speciale sovietice, iar la nivelul republicilor unionale se realizau obiectivele de ordin republican și local, desigur în consonanță cu cele dictate de la Moscova.

Analiza evoluției structurilor organizatorice ale NKGB-MGB în perioada anilor 1944-1946, indică asupra faptului că din succesiunea numerică a subunităților instituției lipsește *direcția 3*. Prin urmare, la nivel unional „o schimbare și extindere cardinală a structurii MGB al URSS a avut loc începând cu 4 mai 1946, atunci când în locul lui V. N. Merkulov, ministru al securității de stat al URSS a fost numit V. S. Abakumov, care conducea până la acea dată Direcția Contrainformații „SMERȘ”⁴⁹ a Ministerului Forțelor Armate al URSS, care a fost trecută în structura MGB URSS. În temeiul acestei hotărâri, în cadrul MGB URSS a fost inclusă direcția contrainformațiilor militare în calitate de direcția generală autonomă a III-a”⁵⁰. Cu toate acestea, deducem că sursele documentare cercetate nu reflectă careva date ce ar atesta eventuala constituire similară a *direcției a III-a contrainformații militare* în cadrul MGB-ului al RSS Moldovenești în anul 1946. În opinia noastră, direcția 3 de contrainformații militare este specifică unui stat autentic, independent, în care suveranitatea este deținută de popor, liber de a determina politica internă și externă a țării, cu structuri de securitate și forțe armate proprii, capabile să protejeze siguranța națională și integritatea teritorială. Având în vedere că RSS Moldovenească a fost creată ca o entitate statală artificială la 2 august 1940, din teritoriul basarabean anexat de URSS, care nu dispunea de forțe armate proprii și alte atribute inerente unui stat suveran, o subunitate de contrainformații militare în cadrul NKGB-MGB al RSS Moldovenești nu era dezirabilă pentru metropola sovietică.

Concluzii. În rezultatul cercetărilor materialelor inedite de arhivă, documentelor editate, precum și a surselor istoriografice, putem formula următoarele concluzii:

1. Cercetarea surselor istoriografice privind structura organizatorică a NKGB (MGB) a RSS Moldovenești și confruntarea cu informațiile din sursele documentare inedite descoperite în arhiva Serviciului de Informații și Securitate al Republicii Moldova, ne-a permis să concluzionăm că:

⁴⁹ Direcția Generală de contrainformații SMERȘ îndeplinea funcția de contrainformații în sectorul militar și se subordona Comisariatului Poporului pentru Apărare. Atribuțiile de bază a organului de contrainformații militare SMERȘ a URSS prevedeau: lupta contra activității spionajului inamic, diversionismului, terorismului, precum și a altei activități subversive a serviciilor străine de spionaj în subunitățile și corpurile Armatei Roșii; lupta contra elementelor anti-sovietice, pătrunse în subunitățile și corpurile Armatei Roșii, etc. Organele de contrainformații SMERȘ sunt o structură centralizată prezentă pe fronturi, în secțiile contrainformații SMERȘ ale armatelor, districtelor militare, corpurilor de armată, diviziilor, brigăzilor și în alte subunități ale Armatei Roșii, etc. Pentru mai mulți detalii a se vedea: Лубянка, 1917–1991, *op. cit.*, pp. 623-626.

⁵⁰ Лубянка, *Справочник*, 1917 – 1960, *op. cit.*, p. 35.

- NKGB-ul sovietic a fost restabilit în RSS Moldovenească odată cu ocuparea etapizată a teritoriului Basarabiei în primăvara-vara anului 1944 de către Armata Roșie;

- Din punctul de vedere al structurii organizatorice, NKGB-MGB RSS Moldovenească reprezenta o replică de dimensiuni mai mici sau o copie în miniatură a „poliției secrete” sovietice a URSS. Totodată, structura organizatorică teritorială a NKGB-MGB RSS Moldovenească avea un specific determinat de mărimea teritorială, precum și de divizarea teritorial-administrativă a republicii, în perioada anilor 1944-1946, fiind compusă din 6 *direcții județene, secții raionale și orașenești și secții raionale din stânga Nistrului*. În ordine ierarhică, secțiile raionale se subordonau direcțiilor județene din care acestea făceau parte. Direcțiile județene, la rândul lor, raportau către NKGB al RSS Moldovenești, atât pentru activitatea acestora, cât și pentru secțiile raionale pe care le coordonau. Însă, direcțiile raionale din stânga Nistrului se subordonau și raportau nemijlocit NKGB al RSS Moldovenești. Comparând relația dintre centru și periferie în cadrul NKGB al RSS Moldovenești, constatăm că modelul de subordonare aplicat pentru secțiile raionale din dreapta Nistrului este distinct față de tipul de relaționare cu secțiile raionale din stânga Nistrului, ultimele având privilegiul de a raporta direct centralei NKGB de la Chișinău. Această distincție se explică prin faptul că raioanele din stânga au făcut parte din vechile teritorii ale URSS, moștenite încă de la Imperiul Țarist, și erau considerate ca având un grad mai înalt de loialitate comparativ cu teritoriul de pe malul drept al Nistrului, care a făcut parte din România, stat adversar URSS-ului în anii celui de al Doilea Război Mondial.

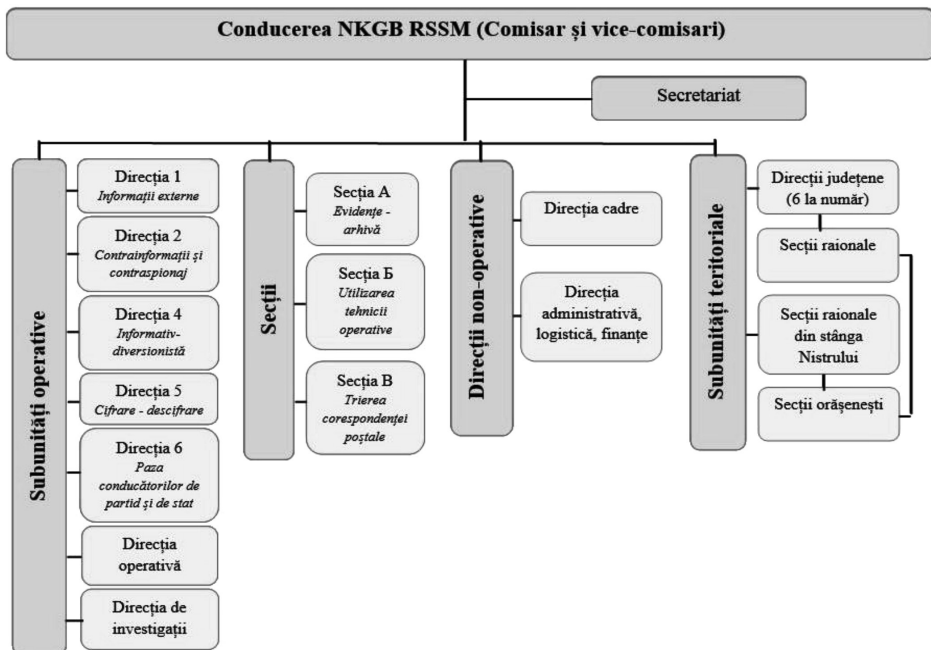
- Numărul, denumirea și atribuțiile subdiviziunilor NKGB (MGB) al RSS Moldovenești erau în mare parte similare cu cele ale NKGB(MGB) al URSS, însă cu unele excepții. Una din diferențele semnificative dintre NKGB-MGB URSS și NKGB-MGB RSS Moldovenească consta în faptul că structura „poliției secrete” a RSS Moldovenești nu includea direcția 3 de contrainformații militare. Având în vedere că RSS Moldovenească a fost creată ca o entitate statală artificială la 2 august 1940, din teritoriul basarabean anexat de URSS, care nu dispunea de forțe armate proprii și alte atribute inerente unui stat suveran, prezența subunității de contrainformații militare (direcția 3) în structura NKGB-MGB a RSS Moldovenească nu era dezirabilă din punctul de vedere al metropolei sovietice.

1. Urmare a studierii materialelor de arhivă, am constatat că prima directivă semnată de Iosif Mordoveț la reședința NKGB RSS Moldovenească transferată la Chișinău datează din 31 august 1944. Evidențiem că datarea documentelor de arhivă ne-a oferit informații valoroase ce contribuie la reconstituirea itinerarului cronologic al instalării poliției secrete sovietice - NKGB în Basarabia de la Soroca la Chișinău, în primăvara-vara anului 1944.
2. Materialele de arhivă și sursele istoriografice cercetate de către noi atestă că structura instituțională a NKGB RSS Moldovenească până în anul 1946 a fost constantă, suferind unele schimbări neesențiale, determinate de înche-

ierea celui de al Doilea Război Mondial, anume desființarea direcției 4 (informativ-diversionistă), care era necesară doar în timp de război. Începând cu anul 1946, NKGB al RSS Moldovenești a suferit reorganizări substanțiale, fiind transformat din „Comisariat al Poporului” în Minister al Securității Statului, adică din NKGB în MGB al RSS Moldovenești, condus în continuare de Iosif Mordoveț. Restructurarea instituțională a „poliției secrete” a RSS Moldovenești a fost determinată de directivele Moscovei, precum și de reformarea întregului aparat de stat al Uniunii Sovietice începând cu martie 1946. Desigur, transformările instituționale ale NKGB în MGB în RSS Moldovenească, în conformitate cu cele la nivel unional, erau determinate și de provocările noilor realități postbelice. Documentele de arhivă cercetate ne scot în evidență că sarcinile și prioritățile contrainformative ale NKGB (MGB) RSS Moldovenească erau în consonanță cu directivele trasate de la Moscova, subiect care va fi dezvoltat într-un studiu de perspectivă.

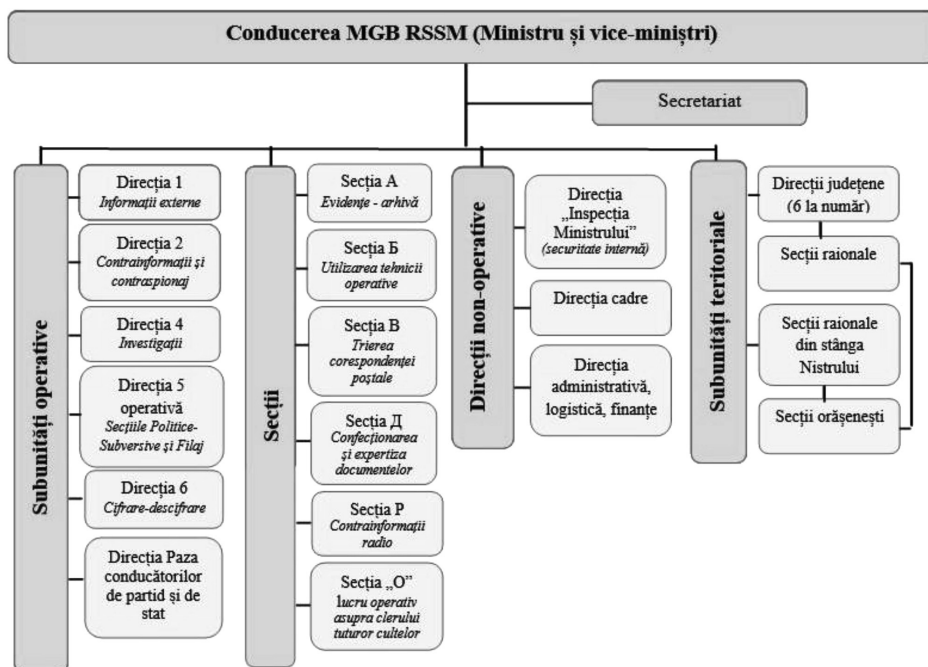
ANEXA nr.1

**Schema 1. Structura organizatorică a NKGB al RSS Moldovenești
în anii 1944 - 1945⁵¹**

⁵¹ * Schema a fost elaborată de către autor în baza surselor istoriografice: Лубянка. Справочник. ВЧК-ОГПУ-ХКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ 1917 – 1960, Сост. Кокурин А.И., Петров Н.В. Научн. редактор Пихоя Р.Г. М. Издание МФД, 1997, pp. 34-35; http://shieldandsword.mozohin.ru/nkgb4353/terr_org/respublik/moldav.htm (vizitat 19.09. 2019)

ANEXA nr. 2

Schema 2. Structura organizatorică a MGB al RSS Moldovenești în anul 1946⁵²

⁵² * Schema a fost elaborată de către autor în baza surselor istoriografice: Лубянка. Справочник. ВЧК-ОГПУ-ХКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ 1917 – 1960, Сост. Кокурин А.И., Петров Н.В. Научн. редактор Пихоя Р.Г. М. Издание МФД, 1997, pp. 35-36; http://shieldandword.mozohin.ru/nkgb4353/terr_org/respublik/moldav.htm (vizitat 19.09. 2019)

Mariana Bagrin*

STATUTUL ȘI ROLUL FEMEII BASARABENE ÎN ZIARELE DIN RSSM ÎN PRIMELE DECENII POSTBELICE (1944-1964)

The strengthening of the communist regime in Bessarabia in the first two post-war decades involved extensive political and propagandistic efforts to review the image and position of women in society. Although the importance of the traditional mother and wife role was not denied, the main aim was to create a „new Moldavian woman”, which was also to play a leading role, equal to man, in building the new society, by taking on a number of new economic, social and political roles.

The study analyzes representative examples of propaganda related to women in the written press of the time, focusing on identifying the moral traits and representations of the „new” Bessarabian woman after the return of Soviet authorities. Of these, the image of „devoted mother, zealous worker and fierce warrior in the name of socialism” – „brought to life and light by the Soviet Power after centuries of degrading and exhausting work, ignorance and darkness” – largely prevails.

Keywords: Bessarabia, Moldavian SSR, Moldavian woman, Soviet Power

În conformitate cu programul enunțat de bolșevici, noua ordine socială instituită în Rusia în 1917 urma să se bazeze pe cooperare și altruism¹, iar transformarea fundamentală a tuturor instituțiilor politice și sociale, asigurând distrugerea definitivă a rădăcinilor inegalității, trebuia să îi permită să devină și una cu adevărat egalitaristă.

Angajamentul sovietic privind egalitatea de gen a constituit un element important al acestui impuls egalitar mai amplu și își avea rădăcinile atât în teoria socialistă marxistă, cât și în istoria intelectuală și politică a Rusiei din secolul al XIX-lea².

Având în vedere rolul crucial al omului nou în cadrul noii ordini sociale, liderii bolșevici au devotat timp și atenție delimitării calităților sale. Potrivit discursului oficial, acest „om de oțel” întruchipa „edificatorul care depășea orice

* **Mariana Bagrin**, doctor în istorie, membru al Centrului pentru Studii de Slavistică, Eurasia și Europa de Est, UNC-Chappel HILL, SUA.

¹ Herschel and Edith Alt, *The New Soviet Man. His Uprbringing and Character Development*, Bookman Associates, Inc., 1964, p. 19.

² Gail Warshofsky Lapidus, *Women in Soviet Society: Equality, Development, and Social Change*, Berkeley: University of California Press, 1978, p. 2.

obstacol, practicând negarea de sine a unui sfânt, dar și cruzimea unui ostaș în luptă; unul care urmează necondiționat conducătorul și îndeplinește așteptările stabilite de autoritatea superioară”³.

Același discurs oficial îndemna femeile să participe alături de bărbați, în calitate de „edificator activ”, la „crearea tuturor bogățiilor materiale și a valorilor spirituale” în cadrul noii societăți. Concomitent, mai ales începând cu anii 1930, „femeii noi” i se va cere să își mențină și funcția specifică și suplimentară a maternității, fapt ce a influențat concepția sovietică postbelică privind soluționarea problemei femeilor în sensul înzestrării acestora cu drepturi și beneficii suplimentare pentru a asigura adevărata egalitate a femeii cu bărbatul⁴.

Eforturile depuse de liderii bolșevici de a atrage femeile în noi roluri politice și economice după instaurarea puterii sovietice, de a redefini relația dintre familie și societatea mai largă, și, mai ales, de a modifica valorile culturale, atitudinile și comportamentul adânc înrădăcinate au reprezentat, după părerea cercetătoarei Gail Warshofsky Lapidus, „cea mai veche și probabil cea mai amplă încercare de a transforma statutul și rolul femeilor”⁵.

În încercarea de a transforma rolul femeii – colectivizarea agriculturii și intrarea masivă a femeilor în cadrul forței de muncă industrială, jucând un rol esențial în acest proces – regimul sovietic s-a bazat pe trei mecanisme, care, luate împreună, pot fi considerate a alcătui o strategie a „acțiunii afirmative” de tip sovietic. Acestea includeau promulgarea unei legislații de protecție a muncii, crearea unei rețele de instituții publice de îngrijire a copiilor, pentru a asigura compatibilitatea responsabilităților familiale ale femeilor cu angajarea lor pe piața forței de muncă, și extinderea vastă a oportunităților educaționale, care au permis femeilor să dobândească abilități pentru accesarea unor roluri ocupaționale noi⁶.

După părerea istoricului și politologului rus S. G. Ayvazova, deși criticii radicali ai sistemului socialist în versiunea sa sovietică califică procesul de „emancipare a femeilor”, desfășurat în conformitate cu directivele bolșevice privind realizarea libertății și egalității femeilor, drept „mitologie pură”, această viziune nu surprinde întregul adevăr⁷. În același timp, după cum arată aceeași autoare, și mai puțin adevăr se regăsește în nenumăratele descrieri științifice și artistice ale succeselor socialismului real în domeniul egalității femeilor publicate în edițiile de masă sovietice până la începutul anilor 1990, care se deosebeau doar prin limbajul ideologiei oficiale⁸.

³ Herschel and Edith Alt, *op. cit.*, p. 19.

⁴ Polenina S. V., *Sovetskaya zhenshchina v obshchestve i sem'ye // Rol' zhenshchiny v sovremennom obshchestve (K itogam KH-letiya zhenshchiny OON)*. Sb. statey/ Part II. M., 1985/ C. 203-218: <http://www.a-z.ru/women/texts/polenrd.htm>

⁵ Gail Warshofsky Lapidus, *op. cit.*, p. 3.

⁶ *Ibidem*, p. 13, 96.

⁷ Ayvazova S. G., *Svoboda i ravenstvo sovetskikh zhenshchin // Ayvazova S. G., Russkiye zhenshchiny v labirinte ravnopraviya (Ocherki politicheskoy teorii i istorii. Dokumental'nyye materialy)*. M., RIK Rusanova, 1998. S. 66-99: http://www.a-z.ru/women/texts/66_99r-1.htm

⁸ *Ibidem*.

Mijloacele de informare în masă au jucat un rol important în propagarea imaginii „femeii noi” în rândul audienței feminine sovietice. Chiar dacă „diferențele de bază dintre activitățile economice, modelul de familie și stilul de viață al femeilor de la oraș și celor de la sate, diversitatea etnică și culturală a populației, precum și adaptarea la necesitățile și valorile locale făceau dificil, dacă nu chiar imposibil acest lucru”, presa sovietică a tratat, în mare parte, noțiunea de „femeie sovietică” în calitate de categorie analitică unică.

Contribuția presei la formarea acestei noi realități sovietice trebuia să derive mai ales din consolidarea influenței ideologice a regimului asupra maselor de femei, iluminarea activului feminin din perspectivă marxistă, promovarea amalgamului de tradiții și transformări consolidat în perioada stalinistă în vederea facilitării acceptării de către femei a noilor obligații, roluri și oportunități, dar și păstrării concomitente a valorilor și modelelor tradiționale favorizate de regim.

În conformitate cu orientările ideologice inițiale ale propagandei oficiale, presa s-a axat preponderent pe promovarea dublului rol al „noii femei”: de „muncitoare” și „mamă”. Întrucât aceste roluri nu erau compatibile în realitate, activitatea profesională a unei femei contrazicând adesea îndatoririle materne și viceversa, propaganda oficială se va confrunta de-a lungul întregii existențe a regimului cu dificultatea convingerii femeilor sovietice de posibilitatea îmbinării armonioase a acestor roluri.

După ce către finele celui de-Al Doilea Război Mondial, statul sovietic (co-interesat odată cu stabilizarea sistemului socialist în consolidarea legăturilor și relațiilor sociale stabile pe care familia tradițională le oferea) adoptă o schimbare decisivă în abordarea relațiilor sociale dintre sexe, familiei și căsătoriei⁹, femeii sovietice i-au mai fost atribuite o serie de roluri, printre care cele de educator principal al copiilor săi, protectoare a căminului familial sau soție devotată care își asuma povara îngrijirii casei¹⁰. Deși mai puțin promovate în cadrul mijloacelor de informare în masă, aceste roluri trebuiau să contribuie la completarea imaginii de superfemeie a femeilor sovietice, dar și să evidențieze înaltele trăsături morale ale „femeii noi” sovietice, precum devotamentul, sacrificiul și răbdarea.

După reanexarea Basarabiei de către URSS în 1944, una dintre cele mai importante preocupări ale instituțiilor de partid și stat sovietice a constituit-o impunerea aici a ideologiei și stereotipurilor de comportament din restul Uniunii.

Întrucât în perioada imediat postbelică ponderea femeilor în RSSM crescuse simțitor ca urmare a pierderilor grele în rândul bărbaților în anii războiului, ponderea acestui segment social important în procesul de restaurare economică și edificare a ordinii socialiste în acest teritoriu nu putea fi neglijată¹¹.

⁹ *Ibidem.*

¹⁰ *Ibidem.*

¹¹ Diana Cașu, *Sovietizarea Basarabiei și politica față de femei (1944-1945): crearea adunărilor de delegate*, *Tyragetia*, s.n., vol. IV [XIX], nr. 2, 2010, p. 251.

Ca și în restul Uniunii, activismul social al femeilor în RSSM, încurajat și controlat de către organele de partid și de stat, trebuia să contribuie la „consolidarea uniunii dintre țărani și clasa muncitoare, lupta cu culacii, creșterea participării feminine la activitatea cooperativelor, comitetelor de ajutor reciproc și comunelor, precum și la aderarea femeilor la partid”.

Mass media din RSSM a jucat un rol esențial în cadrul propagandei ideologice utilizate de regim în vederea încurajării participării femeilor basarabene – care fuseseră „ținute în întineric” și a căror conștiință fusese „otrăvită” cu idei religioase, superstiții și ură față de puterea sovietică” în timpul „ocupanților străini” – la viața economică și social-politică a noii societăți.

Mobilizarea femeilor în vederea compensării forței de muncă necesare în agricultură, industrie și alte domenii ale economiei era dictată în perioada de după revenirea sovieticilor și de scăderea și mai drastică a numărului bărbaților odată cu mobilizarea unui număr considerabil de basarabeni în Armata Roșie, dar și pentru lucrări de restabilire economică în alte regiuni ale URSS.

În conformitate cu directivele de partid, care vizau îmbunătățirea lucrului politic în rândurile populației RSSM, în general, și în rândul femeilor din cele mai diferite categorii sociale și de vârstă, în particular¹², ziarele – în dependență de tip și particularitățile obiectivelor generale și particulare – inserau cu regularitate materiale chemate să popularizeze noile standarde în problema locului și rolului femeii în societate.

Dominante erau editoriale cu privire la participarea femeilor la procesul de producție socială din RSSM, imaginea promovată incluzând preponderent femeia în ipostazele de muncitor la mașini-unelte sau pe câmpurile agricole, entuziast și cântăreț al vieții rurale noi, eroină a rapoartelor de pe fronturile muncii socialiste etc. În același timp, constatăm o abundență de materiale referitoare la importanța maternității și eforturile statului de a susține rolul reproductiv al femeilor, lucru determinat și de adoptarea decretului din 8 iulie 1944 „Cu privire la creșterea ajutoarelor de stat pentru femeile gravide, mamele cu mulți copii și mamele singure, întărirea protecției maternității și copilăriei”, care, pe lângă schimbările considerabile în legislația familială, stabilea titlul de „Mamă Eroină”, ordinul „Gloria Mamei” și „Medalia Maternității”¹³.

Printre alte materiale referitoare la femei regăsite frecvent în ziarele din perioada imediat postbelică erau cele care popularizau activitatea adunărilor de delegate (un mijloc de educare politico-socială de tip comunist a femeilor) și secțiilor pentru femei¹⁴, activitățile cărora includeau lichidarea analfabetismului și semi-analfabetismului în rândurile femeilor, difuzarea ideologiei marxiste,

¹² *Ibidem*, p. 252.

¹³ L.Ye. Vasil'yeva, *Organizatsiya gosudarstvennoy i obshchestvennoy pomoshchi mnogodetnym, odinokim materyam i vdovam v pervyye gody posle okonchaniya Velikoy Otechestvennoy voyny (na materialakh Saratovskoy oblasti)*: <https://www.sgu.ru/archive/old.sgu.ru/files/nodes/42228/22.pdf>;

¹⁴ *Ibidem*.

participarea activă în campaniile electorale la nivel local, republican și unional, etc. Deși în cazul RSSM acest lucru nu a avut o pondere la fel de semnificativă, la nivel unional, secțiile de femei – care includeau departamente *presă* cu misiunea (în dependență de nivelul ierarhic) de a organiza publicarea ziarelor și revistelor pentru femei, a „Paginii muncitoare” în ziarele de partid, a broșurilor, pliantelor și posterelor în problema femeilor etc. – au avut o contribuție importantă la educarea marxist-leninistă a femeilor prin intermediul propagandei tipărite¹⁵.

Un spațiu important era acordat de către ziare în primii ani postbelici și tematicilor lecțiilor științifice predate în cadrul organizațiilor de muncă, cum ar fi, de exemplu: „Ce a dat femeii puterea sovietică?”, „Rolul femeii în statul sovietic”, „Sarcina femeilor la colectarea roadei”, „Imperialiștii români și naționaliștii români – elemente dușmănoase față de puterea sovietică”, „Rolul femeii în lichidarea urmărilor ocupației germano-române în domeniul cultural, ideologic, gospodăriei țărănești” etc.¹⁶.

Numărul materialelor cu tematică feminină creștea mai ales în preajma zilei internaționale a femeii, alegerilor locale și unionale sau altor evenimente publice, precum și cu ocazia aniversării unor acte normative care vizau ajutorul din partea statului pentru femei și copii, când presa acorda o atenție deosebită „transformărilor pozitive survenite în viața femeilor”, prefigurării chipului moral al „femeii noi”. Aceasta din urmă era prezentată în calitate activist, figură publică, lucrător de partid sau comsomol, „fruntaș al muncii socialiste”, care lucra cu entuziasm pentru binele patriei; asimilând profesiile „masculine” și ridicându-și constant calificarea profesională sau îndeplinindu-și cu succes rolul de mamă și soție.

Spre exemplu, în preajma alegerilor în deputați ai Sovietului Suprem al Uniunii RSS, ce urmau să aibă loc la 10 februarie 1946, imaginea și rolul femeii în societatea sovietică au fost tratate amplu în toate categoriile de presă scrisă, de la ziarele republicane la cele de perete.

Astfel, în ziarul „Moldova socialistă” din 18 ianuarie 1946, era inserat un editorial cu titlul „Femeia în Uniunea Sovietică îi o mare putere” în care erau incluse într-un limbaj simplificat spusele lui Lenin privind rolul femeii în noua societate: „Nouă ne trebuie ca femeia-lucrătoare să capete drepturi egale cu cele ale bărbatului-lucrător nu numai după lege, dar și în viață. Pentru aceasta trebuie ca femeia-lucrătoare tot mai mult și mai mult să ieie parte la cârmuirea întreprinderilor obștești și la cârmuirea statului. Cârmuind, femeia s-a învățat răpede și-l va ajunge pe bărbat”¹⁷.

Relevând eforturile partidului și guvernului, precum și „Marelui Stalin” cu privire la crearea unei baze puternice economice „pentru egalitatea adevărată socială

¹⁵ M.Yu. Kharitov, S.B. Kharitonova, *Opyt realizatsii gosudarstvennoy obrazovatel'noy politiki v Chuvashii v 1920-ye gody (gendernyy aspekt)*, Vestnik Chuvashskogo universiteta. 2012. № 4, str. 65.

¹⁶ Diana Cașu, *op. cit.*, p. 253; *Vezi și Steagul roșu*, 28 ianuarie, 1946, p. 3.

¹⁷ *Moldova socialistă*, 18 ianuarie 1946, p. 1.

politică a femeii cu bărbatul” în URSS, materialul subliniază în special beneficiile colectivizării agriculturii pentru femei, argumentând că „orânduiala colhoznică a fost cea care prin care femeia țărăncă a putut să arăte capacitățile ei de muncă creatoare. În colhoz țărancă a crescut politicește, a învățat să conducă gospodării mari colective, a învățat mașinile agricole complicate – tractoarele, combinele”.

În continuare, după ce prezintă o serie de ipostaze personificate ale superfemeii sovietice la nivel unional – este vorba de succesele Mariei Demcenko, „care cea dintâi a început întrecerea pentru o roadă înaltă de sfeclă de zahăr și folosind agrotehnica înaintașă, a crescut câte 500 centnere de sfeclă de zahăr de pe hectar”, Pașei Anghelina, care „a devenit cea mai bună tractoristă în țară”, Anei Iutchina, care a „stabilit un record mondial la strânsul cartoafelor” sau ale piloților Valentina Grizodubova, Marina Rascova și Polina Osipenco, care „au zburat fără aterizare de la Moscova la Siberia și au devenit cele dintâi femei Eroine ale Uniunii Sovietice”, – editorialul face referire la niște exemple de bune practici ale emancipării femeii locale mai modeste. Printre acestea se numărau Vera Zaporojan, „cel mai bun împuțnicit agricol” din Poureștii de Sus (r. Cotuijeni) și Astra Chișlieva din județul Soroca, „una din cele mai bune agitatoare la sectorul de alegere”, care „lămurește în chip amănunțit țăranilor și țăranecilor legea sovietică de alegere”.

Tot aici, după ce se arată că 227 de femei erau deputații în cadrul Sovietului Suprem al URSS, 1.480 – în cadrul Sovietelor Supreme ale republicilor unionale și autonome și aproape o jumătate de milion de femei – în cadrul sovietelor orașenești și satești, sunt făcute cunoscute numele femeilor din republică, „cele mai bune fice, ieșite din sânul poporului”, care urmau să fie înaintate candidați în deputați ai Sovietului Suprem al Uniunii RSS” în alegerile din 10 februarie 1946.

În continuare, pentru a demonstra că puterea sovietică a adus „soarta fericită a femeii sovietice” în 1940 și în Basarabia, dar și pentru a aminti de importanța pentru guvernul sovietic al rolului de mamă al femeii, ziarul arăta că doar într-un singur an (se are în vedere primul an după reanexare – n.a.), „mai mult de 14 mii mame cu mulți copii din Moldova au primit de la stat aproape 22 milioane de ruble ajutor”.

Un exemplu de reflectare în presă a tematicii feminine la nivelul ziarelor provinciale în preajma alegerilor din februarie 1946 este cel al ziarului comitetului județean al PC(b) din Moldova din orașul Soroca. Ediția din 28 ianuarie 1946 insera un editorial care viza activitatea politică a femeilor, unde, după ce se arăta soarta dificilă a femeilor de dinainte de „Marea Revoluție Socialistă din Octombrie”, se constata lichidarea acestei situații odată cu instaurarea puterii sovietice, care „a eliberat femeia truditore, i-a dat drepturi politice, a făcut-o egală în drepturi cu bărbatul, i-a dat puțința să i-a parte activă în viața gospodărească politică și culturală, și i-a deschis căi pentru dezvoltarea tuturor capacităților”¹⁸.

După ce evidențiază meritul lor în îndeplinirea sarcinilor de stat, ziarul menționa și contribuția femeilor din județ în pregătirea către alegerile în Sovietul Su-

¹⁸ Steagul Roșu (Soroca), 28 ianuarie 1946, p. 1.

prem al Uniunii RSS, care „au luat locul de cinste în întregul lucru multilateral în legătură cu alegerile”. Pentru a confirma activitatea politică crescândă a acestora, ziarul prezenta următoarele cifre: „5.118 femei sunt alese delegate și iau o parte activă în lucrul sovietelor locale, în lucrul școlilor, în lucrul comisiilor permanente de pe lângă sovietele satești; 194 femei sunt alese ca președinți ai sovietelor de femei; 899 femei sunt alese ca membri ai comisiilor de sector de alegere, 30 ca înlocuitoare ale președinților și 135 femei ca secretare ale comisiilor de sector de alegere”¹⁹. Tot din editorial aflăm că în acel moment în județul Soroca peste 3.500 de femei se pregăteau „să fie știutoare de carte”.

Pe lângă editorialul respectiv, tematicii feminine – sub titlul general „Femeile raionului Soroca în ajunul alegerilor” – îi era acordată, în același număr de ziar, pagina trei în întregime. Conținutul acesteia din urmă este reprezentativ în sensul obținerii unei imagini mai clare asupra aspectelor legate de imaginea și rolul femeii în presa scrisă din RSSM în perioada respectivă.

După ce se dădea o explicație a articolului 122 din Constituția stalinistă din 1936, care stipula egalitatea femeii cu bărbatul „în toate ramurile vieții gospodărești, de stat, culturale și obștești-politice”, cuvânt era dat unui număr de femei, care reprezentau cele mai importante categorii social-profesionale.

Cel mai larg spațiu de ziar era oferit materialului „Femeia în lucrul obștesc al satului”, al cărui autor era șefa secției de lucru cu femei a comitetului raional de partid din Soroca, Reabțeva. Aici se arăta că în cadrul „adunărilor femeiești” din satele raionului au fost alese 606 femei delegate, iar în raion funcționau 26 soviete femeiești în care intrau 112 membri. De asemenea, erau lăudate eforturile femeilor în cadrul activelor satești din raion, în special în privința predării pâinii la stat, desfășurării „lucrului politic-lămuritor printre consătențele lor”, organizării ajutorării mamelor cu mulți copii, „zădirii băilor”, ajutorului dat școlilor și activității în vederea lichidării neștiinței de carte etc. În partea finală a articolului erau prezentate informații privind numărul femeilor în componența comisiilor de alegere de sector: din 92 de femei înaintate, 7 erau președinți ai comisiilor de alegere de sector, 9 – secretari și 5 – înlocuitori ai președinților.

În celelalte materiale, printre autorii cărora se numărau o „mamă-eroină” cu 15 copii, o „agroîmputernicită”, o învățătoare și o țărancă-activistă din raion, erau detaliate beneficiile acordate mamelor cu mulți copii, eforturile depuse de țărance în vederea predării la timp a pâinii și celorlalte „predări îndatoritoare față de stat”, importanța educării femeilor etc. O constantă în toate materialele o reprezintă contrapunerea prezentului fericit cu trecutul „de sub jugul românesc”. Astfel, în articolul învățătoarei Zaevskaia din satul Cosăuți se arăta că: „robia și înjosirea la care au supus moșierii români femeia moldoveancă n-a înfrânt însă deloc mândria caracterului ei și năzuința ei către libertate și egalitate”.

¹⁹ *Ibidem*.

Pe parcursul celei de-a doua jumătăți ai anilor 1940 – începutul anilor 1950, materialele din presă referitoare la femei continuă să promoveze cu prioritate rolurile femeii de „părtașă activă în viața gospodărească, politică și culturală a țării”, „zâmbitoare activă a socialismului”²⁰ și mamă responsabilă, care trebuia să asigure „educarea copiilor în spiritul comunist al dragostei față de muncă și patrie”.

O prioritate în agenda comunistă rămânea și culturalizarea și promovarea țăranicii. Astfel, ziarele provinciale continuau să abordeze cu regularitate alfabetizarea femeilor de la sate și rezultatele acestora în „lupta pentru schimbarea socialistă a gospodăriei satești” în anii primului cincinal stalinist postbelic²¹. De asemenea, era încurajată participarea activă a femeilor în viața politică și socială a comunităților locale și criticate eforturile, de regulă slabe, ale conducerii organizațiilor de partid și sovietelor satești de a îmbunătăți conducerea lucrului cu sovietele de femei.

Conținutul și periodicitatea mesajului presei republicane în problema femeilor nu s-a schimbat prea mult nici către cea de-a doua jumătate a anilor '1950. După Congresul XX al PCUS, se pune un accent special pe măsurile luate după Congres în vederea „îmbunătățirii stării materiale și creșterii nivelului cultural al truditorilor în care număr și al femeilor”, printre care se numărau reducerea duratei zilei de muncă în preajma sărbătorilor, hotărârile cu privire la „îmbunătățirea lucrului întreprinderilor de hrană obștească” și de mărirea duratei concediilor de maternitate etc.

Aceste inițiative, după cum se arată într-un editorial din ziarul raional „Steagul roșu” (Soroca), din iunie 1956, erau chemate să creeze „pentru femeia-mamă așa condiții, datorită cărora să își poată îmbina munca la fabrici, zavoade, în gospodăria satească, pe frontul cultural cu îndatoririle de cinste de mamă”²².

În ceea ce privește obiectivele care stăteau în fața femeii basarabence muncitoare la începutul anilor 1960, acestea au fost expuse detaliat în raportul prezentat la primul congres al femeilor din Moldova, din martie 1960, de către prim-secretarul PCM, Z. Serdiuc, sub titlul „Participarea femeilor Moldovei Sovietice la realizarea cu succes a planului septenal”. Din dezbaterile asupra raportului, continuate după încheierea congresului în ziarele din republică, reiese că sarcinile imediate țineau de sporirea producției industriale și agricole și contribuirea la ridicarea nivelului material și cultural al oamenilor muncii în perioada construcției desfășurate a comunismului²³.

În mesajul trimis Comitetului Central al PCUS, după ce aduceau mulțumiri partidului „pentru ușurarea muncii femeilor, pentru construcția numeroaselor leagăne și grădini de copii, pentru mărirea numărului spitalelor, caselor de nașteri și sanatoriilor, pentru grija față de femeia-mamă, față de femeia muncitoare, pentru

²⁰ *Biruința socialismului* (Briceni), 14 octombrie 1948, p. 1.

²¹ *Ibidem*.

²² *Steagul roșu*, (Soroca), 20 iunie 1956, p. 1.

²³ *Tinerimea Moldovei*, 13 martie 1960, p. 1.

viitorul nostru asigurat, pentru dreptul de a fi constructori activi ai societății comuniste”, participantele la congres se angajau să consacre toate puterile luptei „pentru a îndeplini înainte de termen septenarul în toate ramurile industriei, agriculturii, construcțiilor și transporturilor, pentru a crea un belșug de mărfuri de consum popular”²⁴. Avându-se în vedere direcția indicată de Hrușciiov spre urmare de către RSSM, în mesaj se accentua entuziasmul femeilor din republică în legătură cu eforturile de transformare a Moldovei într-o „livadă a Uniunii Sovietice”.

Pe lângă îndeplinirea sarcinilor economice, femeile din Moldova promiteau să își consacre „toate cunoștințele și întregul lor talent ridicării nivelului conștiinței comuniste a oamenilor muncii, educării generației tinere în spiritul atitudinii comuniste față de muncă, al patriotismului sovietic și internaționalismului, al respectării neabătute a principiilor moralei comuniste”.

Adresându-se femeilor din republică, Congresul, după ce reamintea că „femeia-moldoveancă, căreia veacuri de-a rândul i-a fost hărăzită o muncă înjositoare și istovitoare, incultura și întunericul, a fost scoasă la viață și lumină de Puterea Sovietică”, continua cu concretizarea în cifre a aprecierilor venite din partea partidului și guvernului sovietic pentru femeile din Moldova. Astfel, până către acel moment, 20 de femei din RSSM se învredniciseră de titlul de Erou al Muncii Socialiste, 3 mii de femei muncitoare fuseseră distinse cu decorații guvernamentale, sute de alte nume se aflau „în rândurile frunțașilor producției”. „Grija partidului comunist și guvernului sovietic față de femeia-mamă” era confirmată de primirea de către 1.009 femei a titlului de „Mamă-eroină” și 123.890 femei – a ordinului „Slava maternității” și medaliei „Medalia maternității”²⁵.

În ceea ce privește implicarea sub raport numeric a femeilor în viața social-economică, politică și cultural-științifică a republicii, aflăm că în economia națională a republicii lucrau aproape 700 mii de femei. Reprezentarea femeilor în posturile de conducere în organele de stat și profesionale reflecta sub aspect numeric următoarele cifre: opt femei din republică erau deputate ale Sovietului Suprem al Uniunii RSS, 104 femei – deputate ale Sovietului Suprem al RSSM și aproape 12 mii de femei – deputate ale sovietelor locale; 2.449 de femei erau dețineau posturi de organizatori ai gospodăriei colective în calitate de agronomi, zootehnicieni, silvicultori, ingineri, mecanici; aproape 16 mii de învățătoare munceau „pe făgașul nobil a educației tinerii generații”; aproape 15 mii de femei erau angajate în organele ocrotirii sănătății, iar 2.535 – în instituțiile de cercetări științifice din republică²⁶.

O calitate importantă a femeii-muncitoare, femeii-mame sovietice promovată în ziare în contextul politicii hrușcioviste pentru coexistență pașnică, era cea de „luptător înflăcărat pentru pace”. Materialele publicate la acest compartiment includeau exprimarea sprijinului colectivelor de femei față de inițiativele guvernului sovietic

²⁴ *Ibidem*, p. 2.

²⁵ *Ibidem*, p. 3.

²⁶ *Ibidem*.

în problemele de politică externă; condamnarea acțiunilor guvernelor occidentale, „ce uneltesc împotriva bunului mers al societății și al istoriei, în general”; reflectarea activităților organizate de femei în vederea asigurării păcii internaționale etc.

Un exemplu în acest sens este reflectarea largă pe paginile presei din republică a Congresului mondial al femeilor, care a avut loc între 24 și 29 iunie 1963 la Moscova, și care își propunea să discute „cele mai actuale sarcini ale mișcării internaționale a femeilor, sarcinile apărării păcii, a drepturilor sociale și politice ale femeilor” și solicita dublarea eforturilor acestora „în lupta pentru pace, pentru dezarmarea generală și totală, pentru încetarea experiențelor cu arma nucleară”²⁷.

Pe lângă ziarele sovietice, un rol important în promovarea imaginii femeii sovietice l-au jucat revistele sociale și politice pentru femei, care se divizau în dependență de tipul de public-țintă vizat. La nivel unional, cele mai importante dintre acestea erau revistele *Rabotnitsa* și *Krestyanka*.

În RSSM, primul număr al primei reviste pentru femei, *Femeia Moldovei*, apare în ianuarie 1951. Apariția revistei trebuia să compenseze neajunsurile legate de activitatea publicațiilor generaliste, incapabile să răspundă necesităților maselor de femei „mai înapoiate din punct de vedere cultural și politic”. Spre deosebire de ziare, care inserau informații cu tematică feminină sporadic și pe un spațiu limitat, revista în cauză avea drept sarcina de bază programarea intereselor, reglementarea vieții private și organizării timpului liber al cititoarelor.

Concluzii: Consolidarea regimului comunist în Basarabia primelor două decenii postbelice a implicat eforturi politice și propagandistice ample în sensul revizuirii imaginii și poziției femeii în societate. Deși importanța rolului tradițional de mamă și soție al femeii nu era negată, se viza crearea „femeii noi” basarabene, care urma să ocupe un rol principal, egal bărbatului, în construirea noii societăți, determinat de asumarea unei serii de atribuții economice, sociale și politice noi.

În pofida succeselor în procesul de emancipare a femeilor, realitatea a rămas – de-a lungul întregii existențe a RSSM – diferită de reprezentările propagandistice promovate de discursul oficial, fapt ce complica sarcinile mijloacelor de propagandă și agitație.

Analiza materialelor de presă ale vremii în chestiunea femeilor ne permite să constatăm contribuția importantă a presei scrise, superioară celorlalte mijloace de propagandă, în eforturile de creare și promovare a imaginii femeii basarabene „noi” – „mamă devotată, muncitoare zeloasă și luptătoare aprigă în numele socialismului”, „scoasă la viață și lumină de Puterea Sovietică”. Acest fapt este explicat în mare măsură de capacitatea sa de a ajunge la toate grupele de vârstă și categoriile social-profesionale, facilitată de investițiile considerabile ale autorităților comuniste în creșterea calitativă și cantitativă a presei scrise încă din primii ani postbelici.

²⁷ *Leninistul* (organul comitetului de partid al direcției colhoznic-sovhoznică Edineț și Sovietului raional de deputați ai oamenilor muncii), 4 iulie 1963, p. 3.

Virgiliu Bîrlădeanu*

LOCURI ȘI POLITICI ALE MEMORIEI ÎN ESTUL REPUBLICII MOLDOVA: DE LA MITURI SEPARATISTE LA AMNEZIA POST-TOTALITARĂ (I)

Studiul analizează istoria și semnificațiile locurilor memoriei și colecțiilor muzeale din estul Republicii Moldova, în perioada anilor 1991-2019 în contextul propagandei secesioniste a administrației autoproclamatei republicii moldovenești nistrene. Rezultatele cercetărilor denotă remanența în această regiune a structurilor propagandistice totalitare sovietice, iar locurile memoriei și colecțiile muzeale la est de râul Nistru reprezintă o „panoplie” de tristă pomină a formelor de pedagogie pentru mase, menite să pună în evidență „veacuri de glorie” și sacrificiile „poporului purtător de Dumnezeu” (*Народ Божий* – rus.). În ambianța practicilor discursiv-performative de natură (post)totalitară, mitul fondator al propagandei transnistrene rămâne a fi fabulația că enclava separatistă este „adevărata moștenitoare a URSS-ului”, menită să întrețină resentimentele și iluziile restabilirii „ordinii și de altă dată” și refacerii imperiului în vechile hotare.

Keywords: Transnistria, separatism, propagandă, politici ale memoriei

Imaginea zonei transnistrene de „rezervație a Uniunii Sovietice” este unul din stereotipurile recurente ale regiunii, determinat de abundența simbolurilor și vestigiilor vizuale sovietice, care provoacă curiozitatea turiștilor pe străzile Tiraspolului. Administrația enclavei separatiste, de la momentul instaurării sale, insistent pedalează pe aserțiunea că „statul nistrean” este succesorul fidel al valorilor și politicilor sovietice, trădate de clasa politică în epoca lui Mihail Gorbaciov, resentimentul destrămării Uniunii Sovietice fiind fundamentul pe care s-au „clădit” miturile propagandei separatiste. Rancoarea nostalgicilor a alimentat mitul milenarist al restaurării imperiului, iar argumentul frecvent invocat în practicile discursiv-propagandistice de la Tiraspol sunt rezultatele referendumului pentru păstrarea Uniunii Sovietice organizat la 17 martie 1991. Plebiscitul inițiat prin decizia Congresului IV al Deputaților URSS a fost respins de autoritățile republicane din Moldova,

* Virgiliu Bîrlădeanu, doctor în istorie, cercetător științific coordonator, Institutul de Istorie.

Estonia, Letonia, Lituania, Georgia și Armenia. În contextul acestei confruntări politice dintre centru și autoritățile republicane, protagoniștii separatismului de la Tiraspol au ignorat interdicția de a-l desfășura pe teritoriul R.S.S. Moldova, raportând Moscovei că în localitățile din stânga Nistrului unde s-a reușit organizarea lui, votanții „pentru păstrarea statului unional” au depășit cota de 98% din numărul total de voturi. În lipsa unor mecanisme democratice pasibile să probeze rezultatele enunțate ale referendumului din 1991, dar și cele organizate ulterior, regimul militar-birocratic instaurat la Tiraspol a preferat să etaleze doar cote apropiate de cele absolute, pentru a justifica „independența Transnistriei”, „prezența Armatei a 14-a a Federației Ruse pe teritoriul Transnistriei”, și „integrarea în componența Federației Ruse”, iar Igor Smirnov¹ se declara sincer când spunea, că „Transnistria niciodată nu a părăsit Uniunea Sovietică”². De altfel, într-un interviu dat revistei „Rossijskij advokat” la 18 octombrie 2006, în care dezvăluia publicului larg semnificațiile referendumului privind „independența Transnistriei și integrarea ulterioară în componența Federației Ruse”, desfășurat cu o zi mai devreme, Smirnov elogia „spiritul sovietic” (*советскость* – c. rusă) drept o valoare „ce dăinuie adânc în fiecare din noi, prin tradiții, cultură, rădăcini general naționale (sic)”³. Într-un articol despre „misiunea Transnistriei”, consemna cu mult patos: „Crearea republicii pe Nistru în 1990 a fost o reacție a societății la prăbușirea Uniunii Sovietice. Actul proclamării propriei statalități în calitate de republică unională (sic) a fost într-o oarecare măsură o încercare de consolidare a temelii unei case comune. Deși Uniunea Sovietică a dispărut, statul transnistrean a reușit să păstreze matricea sovietică a organizării sociale”⁴. În același spirit, Dmitriy Rogozin⁵, în alocuțiunea sa de la 1 septembrie 2012, la festivitățile organizate în Tiraspol cu ocazia aniversării „independenței” enclavei separatiste, reactualiza imaginile mitologiei fondatoare, dar și fabulațiile salvării colective: „Locuitorii Transnistriei în 1990, nu și-au trădat patria, proclamându-și independența, ci au demonstrat loialitatea și dorință sinceră de a păstra marea țară sovietică. Ceea ce s-a întâmplat atunci cu această mare țară, nu aruncă nicio umbră asupra Transnistriei, pentru că transnistrenii au dovedit că sunt patrioți ai patriei sale, și au rămas așa toți cei 22 de ani. Astăzi, Uniunea Sovietică nu mai există, dar Transnistria dăinuie. Prin urmare, mulți dintre cei care înțeleg că drama disoluției Uniunii Sovietice a fost un proces regizat, la fel înțeleg ce ați făcut voi și apropiații voștri. Ceea ce nu s-a reușit atunci, poate vor reuși copiii noștri în viitor. Astăzi noi trebuie să fim cu gândul la o mare țară, la un spațiu euro-asiatic unic,

¹ Președintele autoproclamatei republici moldovenești nistrene în perioada anilor 1990-2011.

² Igor Smirnov, *My iz SSSR ne vyhodili*, In „Gazeta Komersant”, 13.03.2008, p. 1; apud: <https://www.kommersant.ru/doc/866173>, (accesat: 10 noiembrie 2019).

³ Idem, *Pravo žit' na etoj zemle*, apud: <https://ava.md/2006/11/17/igor-smirnov-58-pravo-zhit-na-svoey-zemle/> (accesat: 10 mai 2019).

⁴ Igor Șornicov, *Suverennoe mirovozzrenie. Pridnestrovskaja laboratorija russkogo mira*, In „Evrazijskoe Pridnestrovje”, 25.5.2016, <http://eurasian.su/article/suverennoe-mirovozzrenie-pridnestrovskaya>, (accesat: 10 mai 2019).

⁵ Reprezentantul special al președintelui Federației Ruse pentru Transnistria.

la un spațiu unic vama, la Organizația Tratatului de Securitate Colectivă. Imensa noastră lume euroasiatică va fi unită. Diviziunea în apartamente naționale nu are nicio perspectivă istorică serioasă pe termen lung”⁶.

Este un fapt bine cunoscut și incontestabil că sprijinul Federației Ruse acordat grupărilor separatiste în conflictul politic dintre Chișinău și Tiraspol, a servit drept catalizatorul conflagrației armate și a contribuit în mod direct la constituirea unor organe quasi-statale în regiune. Conflictul a escaladat vertiginos, debordând din cadrele dialogului politic, de la primul atac săvârșit de separatiști contra reprezentărilor organelor constituționale pe podul de la Dubăsari (1-2 noiembrie 1990) până la confruntarea armată din 2 martie 1992. Fărădelegile comise împotriva ordinii și instituțiilor de stat pe teritoriul Republicii Moldova la începutul anilor '90 au fost temelia pe care s-a clădit entitatea separatistă în deplină contradicție cu legislația națională și normele internaționale, fiind și astăzi un tărâm obscur pentru normele și instituțiile internaționale și un proiect utopic dominat de multiple paradoxuri politice și evidente eșecuri ale societății democratice determinate de violarea drepturilor omului, interzicerea grafiei latine, teroarea exercitată de serviciile speciale, cenzurarea și supraideologizarea mass-media, criminalizarea structurilor economice, traficul de arme, pauperizarea populației ș.a.⁷.

La scurt timp de la începutul războiului din 1992 a devenit clar că avalanșa de violență dezlănțuită de grupurile paramilitare separatiste nu va stopa procesul de destrămarea a structurilor imperiale în regiune. În consecință, autoproclamata administrație de la Tiraspol a recurs la strategii compensatorii prin exacerbară resentimentul imperial și mitologiei încercuirii malefice, inocularea unei credințe mistice în entitatea separatistă, din care apoi a tins să-și extragă propria legitimitate. Regimul politic instaurat pe malul stâng al Nistrului cu suportul Federației Ruse a căpătat un caracter hibrid, care a îmbinat interesele ale unor grupări semicriminale și valențele autoritarismului militar-birocratic. Structurile și relațiile social-economice, într-un mod ineluctabil, au degenerat într-un sistem mafiot dominat de economia tenebră și grupurile de interese obscure, preponderent preocupate de lichidarea ilicită a proprietăților de stat și organizarea traficului ilicit de mărfuri la hotarele de Est ale Republicii Moldova⁸. De facto, promisiunile păstrării „valorilor” statului social și internaționalismului sovietic au rămas a fi doar un simulacru ideologic menit să manipuleze, iar mistificările propagandistice s-au multiplicat până au atins gradul unui război informațional declanșat contra Republicii Moldova.

Instigarea la conflict cu autoritățile naționale și crearea enclavelor separatiste n-au salvat imperiul sovietic, la fel cum nu au deturnat cursul luat spre independență

⁶ Дмитрий Рогозин, Поздравление Дмитрия Рогозина приднестровцам по случаю 22-ой годовщины образования Приднестровской Молдавской Республики, 1 сентября 2012 года. (<http://mfa-pmr.org/ru/MjJ>), (accesat: 10 noiembrie 2019).

⁷ Vezi rapoartele organizațiilor internaționale Amnesty International și Helsinki Watch

⁸ Michael Bobick, *Profits of disorder: images of the Transnistrian Moldovan Republic*. In: „Global Crime”, Vol. 12, No. 4, November (2011).

nici al republicilor baltice, nici al Georgiei și nici al Republicii Moldova. Populațiile enclavelor separatiste, la rândul lor, prin promisiunile propagandistice și inocularea unor expectații eronate, au fost antrenate într-o cursă utopică de conservare, iar după destrămarea URSS - de resuscitare a imperiului sovietic. În acest fel, „proiectul” secesionist de pe Nistru, pe parcursul a 27 de ani, a urmat o traiectorie firească enclavelor separatiste post-sovietice, de la starea generalizată de război, ilegalități și teroare instaurată de formațiunile paramilitare cu suportul Armatei a 14-a, spre un regim oligarhic finanțat preponderent din surse externe și economia tenebră. Pe parcursul acestei perioade, liderii secesioniștilor și-au „asamblat” discursul „statalității nistrene” preponderent din *modele* și *teme* ideologice de tristă pomină, care au făcut faima regiunii de „muzeu al Uniunii Sovietice”. De la bun început, s-a mizat pe memoria comunităților cu *identități relictare*, exploatându-se inerțiile sociale și nostalgia după imperiul sovietic, producând reactualizări și retrairi ale unor evenimente fondatoare din trecutul Imperiului Rus și, mai frecvent, din cel sovietic. Imaginile mitice ale acestui discurs sunt menite să canalizeze și să exorcizeze fricile colective, să justifice acțiunile și deciziile politice, să impună protagoniști exemplari ai separatismului și să deconspire vicleniile „dușmanilor externi” și „conspirațiile malefice”. În acest context, ideologia separatismului vehiculează imagini mitice despre trecut, dar și proiecții utopice despre viitor, adesea în acord cu o mentalitate totalitară recurentă, pasibilă să transforme regiunile separatiste în „găuri negre” dominate de economia tenebră și regimuri autoritar-mafiotice.

Repertoriul propagandistic în enclava transnistreană s-a amplificat prin împrumuturi de concepte istorico-filosofice și curente politico-religioase ruse care, după 31 decembrie 1999, au câștigat tot mai mult teren în Federația Rusă, în tandem cu politicile desfășurate în spațiul post-sovietic. Doar în câțiva ani, vectorul *civilizaționismului geopolitic*, aflat în Duma rusă în continuă concurență cu liberalismul internațional și cu realismul moderat, a căpătat susținerea majorității parlamentare, adunând la un loc forțe și curente extrem de eterogene, de la monarhiști, fundamentalști și naționaliști la comuniști⁹. Din perspectiva acestei *identități strategice*, Rusia reprezintă „o civilizație distinctă și unică, al cărei sens existențial nu poate fi explicat în mod rațional”¹⁰. Rusia, în versiunea *civilizaționistilor*, reprezintă o antiteză a Occidentului, structurile acelor societăți fiind atât de diferite, încât pacea între aceste două entități este de neconceput. În opinia lor, Occidentul este caracterizat prin individualism, cinism și indiferență tot mai mare față de religie, consumatorism vulgar și cultura de masă”¹¹. În contrast cu Occidentul, Rusia

⁹ Prin noțiunea „identitate strategică” teoria constructivismului social distinge „viziunea asumată de elite (populația o percepe ca ulterior ca idee națională) cu privire la forma pe care trebuie să o ia sistemul politic, precum și principalele amenințări la adresa securității, potențialii rivali și aliați și marea strategie de urmat pe arena în vederea asigurării locului și rolului țării în sistemul internațional”. (Stanislav Secieru, *Rusia după Imperiu: între putere regională și custode global*, Iași: Institutul European, 2008, p. 41.)

¹⁰ Ibidem, p. 85.

¹¹ Ibidem, p. 88.

întruchipează colectivismul, generozitatea, altruismul, sacrificiul, spiritualitatea și ortodoxismul, multe dintre virtuți reprezentând exclusiv moștenirea bizantină conservată de imperiul și poporul rus¹². „Pentru ei, istoria Rusiei din ultimii cinci sute de ani nu este altceva decât o opoziție ciclică la agresiunile militare și tentativele de expansiune culturală ale Occidentului. Rusia a fost elementul cheie în politica mondială care a năruit planurile hegemonice ale lui Napoleon și Hitler. Lumea trebuie să fie recunoscătoare Rusiei pentru sacrificiile făcute”¹³. Prăbușirea Uniunii Sovietice este calificată drept o „catastrofă geopolitică de proporții” și o înfrângere în fața „hegemoniei atlantice” cu urmări grave, care a avut două cauze fundamentale: conspirația malefică a occidentalilor și decăderea morală a elitelor și, ca urmare, trădarea lor. Disoluția Uniunii Sovietice și înfrângerla în Războiul Rece au avut consecințe devastatoare, care însă nu sunt considerate ireversibile, iar înfruntarea cu Occidentul – departe de a fi terminată¹⁴.

Pe de altă parte, discursurile ideologice ale autorităților separatiste invocă trecutul imperial drept mărturie a unei continuități menite să justifice supraviețuirea enclavei, dar și să explice dramatismul vremurilor actuale ca o etapă și un spațiu „de dăinuire” a lumii ruse (*русский мир* – l. rusă). Faptele exemplare ale trecutului (bătălii, victorii, tradiții militare, întemeierea unor giganti industriali ș. a.) sunt formulele propagandistice prin care enclava separatistă se vede regenerată, tinde să-și definească viitorul prin imagini fabricate ale „continuității”, „gloriei” și „progresului”. Misiunea sacră, unul din pilonii ideologici care trebuie să sugereze sentimentul coeziunii, apare și ea înscrisă în origini, într-o moștenire etalată a „eroismului ostașilor ruși și sovietici”, exprimată în formule ca „străbunii noștri au luptat” sau „mulțumesc bunicului pentru victorie!”. Istoria militară a imperiului, expusă astfel în discursuri și practici propagandistice, trasează în imaginarul mulțimilor implicate doar „veacuri de glorie”, fapte de vitejie și sacrificii ale tuturor generațiilor poporului declarat „purător de Dumnezeu” (*Народ Богоносца* – l. rusă) care, în ambianța mitologiei ideologice, își pune cununa mesianică de „martir” și de „eliberator”.

În calendarul sărbătorilor declarate oficiale de liderii secesioniștilor de la Tiraspol, 9 mai este marcată ca Ziua Victoriei în al Doilea Război Mondial, numit, conform unei uzanțe stabilite în perioada sovietică, „Marele Război pentru Apărarea Patriei”. De facto, substituirea noțiunii permite decuparea cronologică și celebrarea victoriei în cadre ideologice convenabile, proiectând doar conflagrația germano-sovietică și lăsând în afara parantezei etape, procese și evenimente de război, care nu se circumscriu tiparelor propagandistice. Războiul, prezentat conform canoanelor propagandistice, a început la 22 iunie 1941 cu „atacul mișelesc”

¹² Vezi: Олег Дзярнович, Виржилию Бырлэдяну, Леонид Тимошенко, *Сны о Византии? Место цивилизационного и культурного наследия Византии в регионе Пограничья Центрально-Восточной Европы*, Вильнюс: Европейский Гуманитарный Университет, 2014.

¹³ Stanislav Secieru, *Rusia după Imperiu: între putere regională și custode global*, Iași: Institutul European, 2008 p. 88.

¹⁴ Ibidem, p. 87-88.

al Germaniei hitleriste și aliaților săi asupra Rusiei sovietice care, fiind surprinsă în „proces de făurire pașnică”, a reușit să riposteze agresorului prin eroismul manifestat și coeziunea popoarelor Uniunii Sovietice, călăuzite de partid și celebri comandanți ai Armatei Roșii¹⁵ spre victorie (9 mai 1945) și spre eliberarea popoarelor Europei de fascism. Sacrificiul în numele Victoriei a fost imens; statisticile evocă date ale dezastrului și pierderilor umane, însă fără a detalia și a explica implicația și crimele regimului totalitar-stalinist în acest război, lăsând posibilități pentru generalizări deplasate și adaptări la un context ideologic și un mit fondator, impuse să legitimizeze ordinea actuală, să fortifice „proiectele mobiliza-toare”¹⁶. Pe parcursul întregii perioade de dominație sovietică, regimul a invocat argumentele „eliberării Moldovei de sub ocupația fascistă româno-germană” și „necesitățile ridicării din ruine și industrializării RSS Moldovenești”, justificând prin mitul fondator al propagandei sovietice privind misiunea eliberatoare și civilizatoare a URSS acțiunile de sovietizare represivă, politicile de deznăționalizare și migrația masivă de populație rusofonă în această regiune.

Dirijarea abuzivă de către așa-numita administrație de la Tiraspol a dimensiunii istorice și artistice a ceremonialului festiv consacrat „Zilei Victoriei” și mușamalizarea iscusită a acesteia sub pretextul grijii paterne a autorităților față de „memoria celor căzuți”, denotă mecanismele instrumentalizării ideologice a „locurilor memoriei” prin aplicarea unor strategii de comemorare selectivă și a șabloanelor propagandistice de sorginte sovietică. Orașele până astăzi rămân ancorate în topografia urbană sovietică, străzile Tiraspolului și Tighinei (Bender) păstrând semnificațiile perioadei de până la 1991. Astfel, strada centrală a Tiraspolului păstrează denumirea de „25 Octombrie”, evocând revoluția bolșevică din 1917. Paralel străzii 25 Octombrie se întind străzile „Roza Luxemburg”, „Karl Marx”, apoi „Karl Liebknecht”, strada „Sovietică” și strada „9 Ianuarie 1905”. Îndreptându-ne spre sud, găsim străzile „Jakov Sverdlov”, strada „Răscoalei”, strada „Maxim Gorki”, strada „1 Mai”. Străzile menționate, intersectându-se cu strada „V.I. Lenin”, formează o structură ce validează prin practici cotidiene continuitatea modelelor și mitologiei sovietice, atributele unei identități utopice, dar și rezistența enclavei la modernizare. În ajunul celebrării Zilei Victoriei autoritățile separatiste, de obicei, anunță programul festivităților prin dispoziții oficiale, antrenând în calendarul pregătirilor instituțiile de stat, organizații obștești de veterani și de tineret, școli de creație; armata și organele de forță ale auto-proclamatei eclave, la rândul lor, participă la parada militară, precedată de o serie de repetiții. Celebrările sunt motiv de etalare excesivă a unor obiecte care funcționează ca nuclee de semnificații: steagurile enclavei separatiste sunt asociate cu cele ale Federației Ruse și ale Uniunii Sovietice, stema „republicii nistrene moldovenești” care amintește de stema fostei Republici Sovietice Socialiste Moldovenești, uniforme

¹⁵ În februarie 1946, *Armata Roșie a Muncitorilor și Țăranilor* a fost redenumită în *Armata Sovietică*.

¹⁶ Simona Nicoară, *Istoria și miturile. Mituri și mitologii politice moderne*, Cluj-Napoca: Ed. Accent, 2009.

militare, locurile consacrate cu referire la istoria rusă și cea sovietică – toate acestea sunt înnoite, reparate și prezentate publicului în mod simultan, pe tot teritoriul, subliniind integritatea socială și politică râvnită. În același scop, autoritățile creează spații care mimează abundența și comuniunea, facilitând regimul de control la hotarele enclavei separatiste, distribuind veteranilor și pensionarilor mărfuri de larg consum în mod gratuit sau la preț derizoriu, oferind angajaților două zile libere, timp în care au parte de numeroase activități de agrement adresate atât celor maturi, cât și copiilor. Instituțiile muzeale în aceste zile funcționează în regimul „ușilor deschise”, iar în locurile publice sunt distribuite „panglicile Sfântului Gheorghe” – „simbolul Zilei Victoriei în Marele Război pentru Apărarea Patriei”, acțiune instituită și finanțată de guvernul Federației Ruse, începând cu anul 2005. Spațiile urbei sunt „presărate” abundant cu locuri ale memoriei ridicate până și după anul 1992 cu diverse ocazii și semnificații tematice, care evocă exclusiv fapte și protagoniști din istoria Imperiului rus, din perioadele sovietică și post-sovietică. Centrul Tiraspolului, alocat celebrărilor și comemorărilor, îl constituie Memorialul Gloriei Militare, inaugurat în anii ‘20 ai secolului trecut ca un scuar, de la o etapă la alta, a fost renovat și completat cu obiective memoriale dedicate războaielor și conflictelor armate de care nu a dus lipsă istoria secolului al XX-lea. Obiectivele centrale ale complexului memorial, astăzi, îl constituie postamentul cu tancul T-34 și focul veșnic de la Mormântul Soldatului Necunoscut.

Memorialul Gloriei Militare și strada „25 Octombrie” din Tiraspol, în ziua de 9 mai, devine spațiul de referință al celebrărilor Zilei Victoriei. Partea oficială a sărbătorii este menită să inspire audienței senzația stabilității și legitimității grupului aflat la putere; prin cuvântări, etalări ale simbolurilor, depuneri de flori, sărbătoarea canalizează imaginarul social, creează sentimentul unității și al siguranței. Momentul culminat al acestor manifestări este considerată parada militară cu participarea tehnicii de luptă care reprezintă pentru aderenții separatismului transnistrean capacitatea de rezistență în fața „agresiunii moldovenești”. Spațiul manifestației este dominat de un ecran masiv plasat în centrul străzii, care proiectează secvențe ale evenimentelor din Piața Roșie din Moscova, creând astfel iluzia unui spațiu comun al sărbătorii. De pe acest ecran, la 9 mai 2015, Dmitri Rogozin, trimisul special al președintelui Federației Ruse în regiunea transnistreană, căruia i-a fost interzisă intrarea în Republica Moldova, adresa un mesaj celor prezenți la celebrarea aniversării de 70 de ani ai victoriei:

„Inima mea în această zi este cu voi, în Transnistria. Vă adresez felicitări cu ocazia aniversării Marii Victorii. Mai sunt vii veteranii noștri, care ne dau un exemplu de putere, voință, unitate și memorie istorică, de la care am moștenit-o. Toți avem acum timpuri grele, rezistăm atacului unei varietăți de forțe care doresc să ne frângă unitatea, cu ajutorul sancțiunilor economice să inoculeze nesiguranța în viitor. Dar acest lucru nu se va întâmpla niciodată. Astăzi Rusia devine și mai puternică!”

Apoi, conform programului, urmează coloanele strict organizate, îndreptându-se spre locul depunerii de flori, procesiuni alegorice care evocă memoria strămoșilor participanți în război (*Бессмертный полк* – e. rusă), cortegiile masive ale militanților și, în final, publicul larg care, dincolo de regulile de protocol și ingredientele canonice ale sărbătoririi, erupe în partea de divertisment a sărbătorii cu concerte, dansuri și ospete¹⁷. În spațiul public, piețe, magazine și cafenele răsună preponderent melodiile din timpul războiului și despre război. Vitrinele magazinelor sunt împânzite de imagini și simboluri tematice.

În acest context, constatăm că atitudinea majorității locuitorilor din Stânga Nistrului față de cel de-al Doilea Război Mondial rămâne a fi determinată de remanențele culturii sovietice, fiind un produs al propagandei, ritualurilor politice, artei sovietice moștenite, în primul rând – opere literare, filme artistice, cântece de război, modele vizuale masiv difuzate pe canale TV și radio, în ajunul și în timpul evenimentelor de sărbătorire și comemorare. Acest lucru înseamnă că ideile, experiența și cunoștințele câtorva generații au fost prelucrate ideologic și ambalate în produsele culturii de masă mai multe decenii la rând de către funcționari, lucrători de partid, regizori, scriitori și profesori, au fost verificate și configurare corespunzător, fiind probate în mai multe rânduri și impuse instituțional de către autorități și, în cele din urmă, dobândind un statut al realității în sine, pasibile să subordoneze experiența personală a indivizilor. În conștiința colectivă imaginea Victoriei a fost supusă unui procedeu de actualizare și adaptare la noile agende, devenind un complex cultural de referință prin intermediul căruia sunt interpretate o serie de evenimente de actualitate. Victoria nu doar încununează, ci purifică războiul, blochează încercările de a raționaliza laturile lui negative, posibilitatea de a explica cauzele și cursul războiului, legitimează de facto natura regimului totalitar sovietic în ansamblu, justifică retroactiv „costurile” proceselor de sovietizare forțată și modernizare militar-industrială – represuniile, foametea și decesele în masă provocate de autoritățile sovietice, deportările și colectivizarea, creând versiunea necontestată a trecutului, singura modalitate permisă de autorități de a interpreta istoria. Victoria a devenit un cult mediatizat, care vehiculează imagini, rituri de solidaritate, identități militarizate dispuse să mențină enclava separatistă în starea continuă de „cetate asediată”. O astfel de memorie a războiului este utilă doar pentru legitimarea ordinii represive a unui regim post-totalitar, care nu și-a găsit rostul în procesele occidentalizării și modernizării, nu a rezistat tensiunii schimbărilor social-politice.

¹⁷ Vezi: Virgiliu Birlădeanu, Ludmila D. Cojocaru, *Război, alcool, identitate. Al Doilea Război Mondial în memoria socială a Republicii Moldova (2001-2009)*, în „Istoria recentă altfel. Repere culturale”. Andi Mihalache, Adrian Cioflâncă (eds), Iași: Editura Universității „Al. I. Cuza”, Iași, 2013, p. 877-887.

Mariana Bulmaga*

RECONFIGURĂRI POLITICE ÎN ZONA MĂRII NEGRE: VIZITA PREȘEDINTELUI TURC SULEYMAN DEMIREL ÎN REPUBLICA MOLDOVA (1-3 IUNIE 1994)

The disappearance of the bipolar world gave the chance to the Republic of Turkey to assert itself as a regional power in the Black Sea region. Finding affinities with the states of this region (economic cooperation within the BSEC, coagulation of the „Turkish world”, etc.), Ankara, in 1993-1994, has promoted through high-level visits its foreign policy agenda, and more veiled, the Euro-Atlantic vector. The first visit by Turkish President S. Demirel to the Republic of Moldova took place under the cloak of intensifying the cooperation in the Turkish world, but also the „NATO agenda” was present in the speech of the Turkish president. During the visit, the Turkish side also promoted the idea of solving the issue of Gagauz secessionism as soon as possible, promising the Gagauz that they will benefit from a preferential credit of 35 million US dollars, in the case of supporting the territorial integrity and the Euro-Atlantic vector of the Republic of Moldova.

Keywords: Black Sea region, political shift, official visit, Moldovan-Turkish relations, Gagauz issue.

Republica Turcia și Republica Moldova în noua configurație a relațiilor internaționale: context general

Dispariția lumii bipolare în urma destrămării URSS a cauzat reconfigurarea sistemului de relații internaționale. Reconfigurarea propriu-zisă prevedea redistribuirea „rolurilor” și a sferelor de influență. În noul context internațional, cei doi poli ai puterii – SUA și Federația Rusă, în calitate de succesoare a URSS, - s-au regăsit în ipostaza în care trebuiau să rivalizeze nu doar între ei, dar și cu o serie de state, care profitând de vidul și de incertitudinea discursului puterii, s-au concentrat pe extinderea sferei de influență uneori în detrimentul celor doi actori tradițional percepuți ca superputeri ale lumii.

* **Mariana Bulmaga**, doctorand la Școala doctorală de Istorie, Arheologie și Filosofie, Universitatea de Stat din Moldova.

Din rândul statelor cu ambiții de putere regională face parte și Republica Turcia. Potențialul său economic, background-ul istoric, precum și poziția geografică („punte” între Europa și Asia), dar și geostrategică i-au permis să genereze un pol al puterii, bazat în aparență pe o politică externă internaționalistă, dar cu o tentă accentuată spre regionalism. Regiunile spre care s-a orientat Ankara pot fi grupate în câteva categorii: situate la o relativă proximitate geografică: Regiunea Mării Negre (inclusiv Republica Moldova), Transcaucazia, Orientul Apropiat; situate la o relativă depărtare geografică: Balcanii de Vest și Asia Centrală. Geografia extinderii Republicii Turcia amintește de granițele fostului Imperiu Otoman, aspect ce i-a determinat pe unii autori ruși să afirme că Ankara a revitalizat pan-turcismul¹. O viziune distinctă este cea a cercetătorului turc B. Oran, care susține că SUA au încurajat Republica Turcia să se afirme în anumite regiuni, mai cu seamă în Caucaz, pentru că mizau pe faptul că creșterea influenței turcești va determina extinderea sferei de influență a Washingtonului². Susținem opinia autorului turc, completând argumentarea sa cu faptul că acțiunile Republicii Turcia în regiune au fost ancorate în jocul de pe scena mare a politicii internaționale (exemplu: procesul de extindere a NATO și UE susținut fidel de Ankara pe durata anilor 1993-1994 ș.a.).

În condițiile expuse mai sus, discursul politicii externe turcești se baza pe unele strategii de apropiere/cooptare a acestui conglomerat de state și națiuni, dintre care le vom menționa pe scurt doar pe cele mai des invocate: intensificarea relațiilor economice și schimbul de experiență dintre un stat capitalist și unul în tranziție la economia de piață; cooperarea în zona Mării Negre ca imperativ a dezvoltării fructuoase în toate domeniile, prin intermediul OCEMN; apropierea prin intermediul minorităților turce și turcice, făcând apel la trecutul glorios comun și la viitorul promițător; cooperarea în direcția integrării în structurile europene și internaționale ș.a.

Republica Moldova, la rândul ei, după proclamarea independenței și paralel cu recunoașterea pe plan internațional, s-a angajat în procesele integraționiste regionale (CSI, OCEMN ș.a.) și internaționale (ONU, CE, OSCE ș.a.). În plan regional, vectorul politicii externe moldovenești se orienta, pe de-o parte, spre Moscova, fapt ce venea să confirme că e o parte a hinterland-ului sovietic/rusesc, și mai modest spre noul pol, asociat cu Occidentul – Ankara. Făcând abstracție de procesul complex al aderării la aceste organizații (CSI), regăsim, în special după anul 1994, dilema istorică „Est sau Vest”.

Emitem ipoteza că problema secesionismului găgăuz de pe teritoriul Republicii Moldova limita într-o oarecare măsură manevrele politicii externe, orien-

¹ Чесноков Алексей, *Пантюркизм в общественно-политической жизни Азербайджана и тюркоязычных стран Центральной Азии: 90-е годы XX - начало XXI в.*, <http://www.dissercat.com/content/pantyrkizm-v-obshchestvenno-politicheskoi-zhizni-azerbaidzhana-i-tyurkoyazychnykh-stran-tse>.

² Oran Baskin ș.a., *Turkish foreign policy, 1919-2006: Facts and analyses with documents*, Salt Lake City: The University of Utah Press, 2010, p. 653.

tând-o spre actorul cu care se asocia populația găgăuză și de care depindea de facto discursul politic din „enclava găgăuză” – Federația Rusă.

Relațiile moldo-turce debutează în 1991, odată cu recunoașterea independenței Republicii Moldova de către Republica Turcia la 16 decembrie. Deși Republica Moldova și-a proclamat independența la 27 august 1991, recunoașterea independenței de către statul turc vine abia când ultima republică sovietică – RSS Kazahstan își proclamă independența. Aceasta indică asupra faptului că partea turcă ducea o politică externă prudentă față de noile state apărute. Explicația este logică: Moscova avea multă influență în rândul acestora, Ankara preferând să aplice strategia „wait and see”³. Starea de expectativă avea marele avantaj că Ankara putea să controleze, să modereze dialogul politic Ankara-Moscova și Ankara-celelalte republici și nu putea fi învinuită că folosește dubbele standarde sau că se implică prea mult în spațiile de interes rusesc. Mai ales că Republica Turcia avea interesul de a-și promova proiectul noii Organizații de Cooperare Economică la Marea Neagră (OCEMN) și de a orienta statele turcice spre orbita Ankarei. Dispariția URSS la 26 decembrie 1991 a distanțat Ankara de Moscova și a impulsionat relațiile dintre Republica Turcia și noile state apărute, inclusiv Republica Moldova. Dovadă a acestui fapt o constituie sporirea contactelor la nivelul liderilor politici, la nivel legislativ, ministerial ș.a., în anii 1992-1994⁴. Un punct de concentrație maximă în relațiile moldo-turce s-a înregistrat la 25 iunie 1992, la summit-ul de lansare al OCEMN de la Istanbul. Un indiciu al apropierii Chișinăului de Ankara au fost întâlnirea președintelui Republicii Moldova, Mircea Snegur cu prim-ministrul Republicii Turcia, Suleyman Demirel, și întrunirea dintre președinții celor patru țări, Republica Moldova, România, Federația Rusă și Ucraina în vederea încheierii conflictului din raioanele de est ale Republicii Moldova⁵. Omitem partea cu înțelegerile la care au ajuns cei patru președinți și evidențiem faptul că partea turcă a creat un for regional pentru discutarea problemelor de securitate, la care a fost invitată și Republica Moldova, atribuindu-i noii organizații, dar și Ankarei nemijlocit, prerogative politice.

³ Privește și așteaptă (din engl. *wait and see*) – strategie de expectativă în economie și politică care presupune amânarea, neluarea unei decizii sau a elaborării unor politici până la stabilizarea situației în domeniul vizat. A fost practică de către Republica Turcia la începutul anilor '90 ai sec. XX în cazul statelor ne-turcice recent desprinse de URSS. Pentru mai multe detalii a se vedea: Kosienkowski Marcin, În: *Moldova: Arena of international influences*. Lanham: Lexington Books, p. 206.

⁴ Pentru mai multe detalii a se vedea: Bubuioc Mariana, *Stabilirea relațiilor politico-diplomatice dintre Republica Moldova și Republica Turcia în anii 1991-1994*, https://ibn.idsi.md/ro/vizualizare_articol/62145.

⁵ Monitorul Oficial al României, anul IV, nr. 159, 14 iulie 1992, p. 1, https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/3/3b/Monitorul_Oficial_al_Rom%C3%A2niei._Partea_I_1992-07-14_nr._159.pdf.

Alt factor, la fel de important ca și OCEMN pentru dialogul politic bilateral din anii 1991-1994, a fost existența pe teritoriul Republicii Moldova a minorității găgăuze în sine, dar și problema secesionismului găgăuz, încetățenită în literatura de specialitate⁶ cu numele „problema găgăuză”. Amintim că minoritatea găgăuză reprezintă circa 4,6% din totalul populației Republicii Moldova (conform Recensământului populației din 2014⁷) și populează compact trei raioane sudice: Comrat, Ceadâr-Lunga și Vulcănești. Deși minoritatea găgăuză de pe teritoriul Basarabiei/RSSM nu a avut antecedente separatiste în perioada interbelică și în cea postbelică, pe fundalul restructurării gorbacioviste și al destrămării URSS prind contur tendințele secesioniste.

Încă de la prima vizită în Republica Moldova, la începutul lunii august 1990, prim-ministrul turc Suleyman Demirel a remarcat importanța minorității găgăuze pentru relațiile moldo-turce, în particular, și pentru lumea turcică, în general⁸. Tendința este înțeleasă, de vreme ce partea turcă căuta afinități pentru a-și apropria statele din fosta URSS. La modul general, în intervalul 1991-1994, interesul părții turcești față de evoluțiile din raioanele populate de găgăuzi avea să cunoască mai multe forme: apropierea Republicii Turcia de găgăuzi în plan socio-cultural⁹; la nivelul oamenilor de afaceri turci, interesați în a investi în raioanele sudice¹⁰; la nivel de discurs politic al liderilor de la Ankara, unde încadrăm și discuțiile inițiate încă din anul 1992¹¹ pe marginea acordării creditului în valoare de 35 mil. dolari SUA Republicii Moldova pentru dezvoltarea raioanelor sudice¹².

Reconfigurări politice regionale: vectorul euro-atlantic sau vectorul eurasiatic?

În studiul de față ne propunem să identificăm contextul internațional și regional ce a determinat prima vizită a președintelui turc S. Demirel în Republica Moldova, să analizăm vizita din perspectiva transformărilor politice regionale și să estimăm impactul problemei găgăuze asupra relațiilor moldo-turce.

În anii 1993-1994, relațiile internaționale aveau să cunoască unele reconfigurări: odată afirmate ca state independente, fostele republici unionale și unele state din Europa de Sud-Est erau spațiul de confluență și confruntare a intereselor

⁶ Putină Natalia ș.a., *Determinantele geopolitice și culturale externe ale găgăuzilor din Republica Moldova*, p. 112, https://ibn.idsi.md/sites/default/files/imag_file/Determinantele%20geopolitice%20si%20culturale%20externe.pdf.

⁷ *Principalele rezultate ale RPL 2014*, <http://www.statistica.md/newsview.php?l=ro&id-c=168&id=5583>.

⁸ Webster John A., *Parliamentary majorities and national minorities: Moldova's acomodation of the gagauz*, <https://ora.ox.ac.uk/objects/uuid:c266878a-7666-4be8-a139-1bb8fdaad664>.

⁹ Arhiva curentă a Ministerului Afacerilor Externe și Integrării Europene a Republicii Moldova (AcMAEIERM), F. 2, inv. 3-B, d. 374, f. 126.

¹⁰ AcMAEIERM, F. 2, inv. 3-B, d. 373, f. 143.

¹¹ *Ibidem*, f. 126.

¹² *Ibidem*, f. 168 et passim d. 375, f. 29.

Federației Ruse și SUA. Observăm că dacă statele de pe litoralul nord-estic al Mării Negre s-au orientat spre Moscova – Republica Moldova, Ucraina, Armenia, atunci cele de pe litoralul vestic al Mării Negre – România, Bulgaria – spre SUA. Amintim în acest sens disponibilitatea pe care și-au exprimat-o România și Bulgaria de a adera la NATO la sfârșitul anului 1993 și orientarea clasei politice și a legislativelor din Republica Moldova, Ucraina și Armenia spre Federația Rusă. În Republica Moldova aceasta a avut loc după alegerile parlamentare din februarie 1994, când Partidul Democrat Agrar din Moldova ce insista asupra apropierii de Moscova în detrimentul vectorului euro-atlantic¹³, a obținut majoritatea legislativă. Turnura respectivă îngrijoră atât SUA, cât și Republica Turcia, deoarece în afară de apropierea politică de „fratele mai mare” a statelor sus menționate, Moscova își intensifica prezența militară în Georgia, un stat de o importanță majoră pentru interesele energetice ale UE, Republicii Turcia și ale SUA. Evident că această situație nu favoriza nici Washingtonul, nici Bruxelles-ul, dar nici Ankara. În cazul celei din urmă vom menționa că oficialii turci trebuiau să încerce să se apropie de aceste state pentru a nu permite atragerea lor totală în orbita intereselor rusești. Dar de la mijlocul anului 1993 până în primul pătrar al anului 1994 acest lucru nu era posibil din mai multe considerente: schimbarea cabinetului prezidențial, însoțit de o criză politică ce nu permitea noului președinte ales, Suleyman Demirel să se ocupe de probleme de politică externă până la stabilizarea situației interne; criza economică; acutizarea problemei kurde din estul țării ș.a.

Cercetătoarea R. Grosu subliniază că partea turcă și-a ales ca instrument de soluționare a problemelor apărute și de apropiere de statele în care aveau interese, vizitele la nivel înalt¹⁴. Dar așa cum cabinetul prezidențial turc și-a focalizat atenția asupra problemelor interne enumerate mai sus, programul vizitelor în exteriorul țării va debuta abia în luna martie 1994¹⁵, când se atestă o relativă stabilizare. Printre statele din regiune vizitate menționăm România (23-25 martie 1994¹⁶), Ucraina (sfârșitul lunii mai 1994¹⁷), Republica Moldova (1-3 iunie 1994¹⁸) și Georgia (la 15 noiembrie 1994¹⁹). Drept motiv pentru vizitarea acestor state era invocată securitatea și colaborarea în regiunea Mării Negre, dar și intensificarea colaborării bilaterale prin intermediul minorităților turce sau turcice din aceste

¹³ Crowther William E., *Development of the Moldovan Parliament one decade after Independence: slow going*, p. 102-103, <https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/13572330601165378?needAccess=true>.

¹⁴ Grosu Ruslana, *Direcțiile prioritare ale politicii externe a Turciei ca fenomen de nouă orientare în comunitatea internațională*. În: Revista Moldovenească de Drept Internațional și Relații Internaționale, 2008, nr.1. p. 89-93.

¹⁵ *Chronology* 1993, p. 9, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/44/683/8696.pdf>.

¹⁶ AcMAEIERM, F. 2, inv. 3-B, d. 374, f. 56-58.

¹⁷ *Украина во внешней политике Турции*, <http://litopys.org.ua/ukrxr/a12.htm>.

¹⁸ AcMAEIERM, F. 2, inv. 3-B, d. 374, f. 74-115.

¹⁹ *Ibidem*, f. 149-152.

state²⁰. Nu vom insista asupra faptului că motivele respective erau lipsite de importanță, dar nici nu vom nega că au fost folosite cu iscusință ca paravan pentru a masca unele puncte din agenda securității întregului bloc euro-atlantic. În acest sens, agenda președintelui turc trebuia să îndeplinească un obiectiv al politicii externe mai puțin accentuat, dar foarte sesizabil în planul rivalității dintre Est și Vest – aderarea la NATO. În cazul Republicii Moldova, președintele turc trebuia să reitereze mesajul venit din partea premier-ministrului turc T. Çiller către președintele Republicii Moldova M. Snegur. În scrisoarea din 18 ianuarie 1994, partea turcă insista asupra unei apropieri graduale și incrementale a Republicii Moldova de Parteneriatul pentru Pace, cu perspectiva integrării în NATO, acest lucru fiind, în viziunea părții turcești, doar în favoarea păcii, securității și stabilității în Europa²¹. Cronologia evenimentelor nu este deloc întâmplătoare – după declarațiile României și ale Bulgariei de a adera la NATO de la sfârșitul anului 1993 și în ajunul alegerilor parlamentare din Republica Moldova, un aliat foarte important al NATO – Republica Turcia, încuraja un stat pasibil influenței rusești să păstreze perspectiva integrării în NATO. Dar realitățile de după alegerile parlamentare din Republica Moldova arătau o orientare clară spre Moscova, fiind înțeleasă în acest context temerea Ankarei și mobilizarea politicii externe în direcția promovării vectorului euro-atlantic în rândul clasei politice de la Chișinău.

Imediat după încheierea vizitei în Ucraina, în Republica Moldova sosește în prima sa vizită oficială președintele turc Suleyman Demirel. Oficiul *Moldova Suverană* aprecia succesiunea respectivă a evenimentelor drept o manifestare a interesului major al Republicii Turcia, stat membru NATO, „pentru stabilitate și relații de bună vecinătate în zonă”²². Accentuarea acestui aspect în paginile publicației de la Chișinău reieșea din două realități ale timpului – poziția favorabilă a guvernării de la Chișinău față de vectorul euro-atlantic, așa-zisa politică multivectorială²³ și extinderea treptată a structurilor NATO în spațiul ex-sovietic (ne referim la evenimentele desfășurate la sfârșitul lunii mai 1994 – Adunarea parlamentară a Atlanticului de Nord și Reuniunea miniștrilor apărării a țărilor membre, parteneri și a statelor ce au aderat la Parteneriatul pentru Pace). Oficialii moldoveni promovau la aceste foruri ideile soluționării pașnice a conflictelor din toate țările lumii și reducerea armamentului²⁴. În cazul Republicii Moldova era vorba de soluționarea conflictului transnistrean și reducerea armamentului rusesc din raioanele estice. Poziția Chișinăului pe arena internațională rezona de deplin cu cea a Ankarei, însă la scară regională, după cum am detaliat mai sus,

²⁰ Koru Selim, *Turkey's Black Sea Policy: Navigating between Russia and the West*, <https://www.fpri.org/article/2017/07/turkeys-black-sea-policy-navigating-russia-west/>.

²¹ AcMAEIERM, F. 2, inv. 3-B, d. 378, f. 40.

²² *Vizita oficială a Președintelui Republicii Turcia în Republica Moldova* În: *Moldova Suverană*, nr. 66-67 din 4 iunie 1994, p. 1.

²³ Tănase Ovidiu, *Politica externă a Republicii Moldova (1991-2009)*, p. 281, http://www.muzeevalcea.ro/buridava/B8_28.tanase.pdf.

²⁴ *Moldova pledează pentru colaborare* În: *Moldova Suverană*, nr. 66-67 din 4 iunie 1994, p. 2.

se observa o evidentă intensificare a prezenței rusești, ceea ce putea duce pentru Republica Turcia și NATO la pierderea de poziții în regiune.

Programul lui S. Demirel în Republica Moldova prevedea vizitarea instituțiilor guvernamentale de la Chișinău, vizita în raioanele populate de găgăuzi și semnarea a șase documente oficiale bilaterale²⁵.

Mesajul președintelui turc pentru liderii de la Chișinău reieșea din discursul rostit în parlamentul țării gazdă, discurs în care a accentuat câteva aspecte (redate de autoare în ordinea expunerii) ce indicau asupra felului în care Republica Turcia dorește să fie percepută:

1. Republica Moldova trece prin niște transformări inevitabile, în șirul acestora *etapa tranziției la economia de piață a fost parcursă cu succes* (subl. ns. – M.B.). Republica Turcia este un *stat model în planul economiei liberale și al politicii interne democratice* (subl. ns. – M.B.), iar Republica Moldova poate valorifica această experiență. Pe lângă obișnuitele curtoazii diplomatice caracteristice discursului politic turcesc, observăm că președintele turc promovează modelul de dezvoltare turcesc, model susținut, în viziunea sa, de obiectivele foarte mari pe care le urmărește poporul turc²⁶.

2. Este necesară intensificarea colaborării moldo-turce și în zona Mării Negre. Analizând argumentele invocate de președintele Demirel, observăm tendința evidentă de a accentua mai mult avantajele pe care le va avea Republica Moldova dintr-o evoluție favorabilă colaborării economice în plan bilateral și regional. Tendința indică asupra faptului că partea turcă dorea apropierea Chișinăului de Ankara și de organizația pe care o tutela – OCEMN.

3. Republica Turcia este gata să acorde ajutor economic Republicii Moldova, ajutor ce va duce la consolidarea independenței celei din urmă. Deși suna vag, ideea „consolidării independenței” la câțiva ani de la recunoașterea Republicii Moldova pe plan internațional, cercetătorul M. Kosienkowski face legătură cu faptul că acțiunile Republicii Turcia în Republica Moldova nu urmăreau rivalizarea cu Federația Rusă²⁷.

„Găgăuzii vor constitui un pod puternic de prietenie între Moldova și Turcia”²⁸.

În agenda vizitei președintelui turc S. Demirel în Republica Moldova intra și vizita la Comrat și Ceadâr-Lunga, localități importante din punct de vedere socio-economic pentru minoritatea găgăuză. Făcând abstracție de programul

²⁵ *Inaugurarea Ambasadei Republicii Moldova în Republica Turcia* În: Moldova Suverană, nr. 66-67 din 4 iunie 1994, p. 1.

²⁶ *Discursul Președintelui Republicii Turcia, E.S. dl S. Demirel, rostit în Parlamentul Moldovei* În: Moldova Suverană, nr. 66-67 din 4 iunie 1994, p. 2.

²⁷ Kosienkowski Marcin, *The Gagauz Republic: An autonomism-driven de facto state*, p. 208, <http://booksandjournals.brillonline.com/content/journals/10.1163/18763324-20171233>.

²⁸ Citat din discursul președintelui turc S. Demirel. *Discursul Președintelui Republicii Turcia, E.S. dl S. Demirel, rostit în Parlamentul Moldovei* În: Moldova Suverană, nr. 66-67 din 4 iunie 1994, p. 2.

manifestărilor culturale și sociale la care a participat delegația turcă în frunte cu S. Demirel și cea moldovenească în frunte cu M. Snegur, vom sublinia mesajul transmis de președintele turc găgăuzilor în decursul celor trei zile ale vizitei sale:

1. Apartenența găgăuzilor la lumea popoarelor turcice²⁹ generează necesitatea apropierii de Republica Turcia. De unde reiese argumentul tradițional invocat de către președintele Demirel „fraților turcici”, cum că găgăuzii constituie o „punte viguroasă de prietenie” între Republica Moldova și Republica Turcia. Observăm însă că sub paravanul „lumii turcice”, Ankara își revendică statutul de „frate mai mare”, al cărui influență și model de dezvoltare trebuie preluat de ceilalți „frați”.

2. Ajutorul economic promis Republicii Moldova, sub forma creditului preferențial de 35 mil. dolari SUA, va fi distribuit în raioanele sudice populate de găgăuzi³⁰. Președintele turc însă a dat de înțeles că alocarea acestui „ajutor” găgăuzilor va fi condiționată de respectarea câtorva angajamente – respectarea integrității teritoriale a Republicii Moldova³¹ de către găgăuzi (renunțarea la ideea secesiunii/independenței „republicii găgăuze”) și rezolvarea pașnică a problemei găgăuze (angajarea într-un „dialog pașnic” cu partea moldovenească cu scopul adoptării *Legii privind statutul juridic special al unității teritoriale autonome gagauze*)³².

3. Găgăuzii trebuie să susțină orientarea Republicii Moldova spre Occident. Această idee a fost recomandată destul de voalat („trebuie să arătați lumii întregi dorința... de a trăi în cadrul Moldovei întregre. În așa fel veți câștiga aprecierea tuturor țărilor din Occident”³³), dar fiind parte componentă a discursului președintelui turc, se înțelegea că este legată de aceeași condiționalitate a creditului promis și de posibilitatea ca „numărul proiectelor...(susținute de Republica Turcia – M. B.) să crească”³⁴.

Președintele M. Snegur a ținut să-l asigure pe omologul turc că soluționarea problemei găgăuze, se va produce până la vacanța parlamentarilor³⁵ (probabil cea de vară – M.B.). Miza președintelui Snegur era că discursul lui Demirel de la tribuna legislativului va accelera adoptarea legii respective³⁶, așa cum proiectul se discuta în parlamentul de la Chișinău încă din 1993. Disputele din parlament însă au

²⁹ AcMAEIERM, F. 2, inv. 3-B, dosar 376, f. 29.

³⁰ *Vizita delegației Turciei la Comrat și Ciadâr-Lunga* În: Moldova Suverană, nr. 66-67 din 4 iunie 1994, p. 2.

³¹ *Discursul Președintelui Republicii Turcia, E.S. dl S. Demirel, rostit în Parlamentul Moldovei* În: Moldova Suverană, nr. 66-67 din 4 iunie 1994, p. 2.

³² AcMAEIERM, F. 2, inv. 3-B, dosar 376, f.31.

³³ *Ibidem*.

³⁴ *Ibidem*, f. 29.

³⁵ *Întrevederea președinților M. Snegur și S. Demirel* În: Moldova Suverană, nr. 66-67 din 4 iunie 1994, p. 1.

³⁶ Webster John A., *Parliamentary majorities and national minorities: Moldova's accommodation of the gagauz*, p. 218, <https://ora.ox.ac.uk/objects/uuid:c266878a-7666-4be8-a139-1bb8fdaad664>.

durat până la sfârșitul anului 1994³⁷, demonstrând atât Chișinăului, cât și Ankarei că soluționarea problemei găgăuze nu depindea doar de președintele Snegur și de liderii găgăuzi, dar și de partidele politice din Republica Moldova.

Concluzii

Incertitudinea discursului puterii din spațiul ex-sovietic a oferit șansa afirmării Republicii Turcia în calitate de lider regional. Pentru a promova o agendă eficientă a politicii externe, Ankara a insistat pe formularea unor strategii de apropiere ce scoteau în prim plan afinitățile istorice, lingvistice, religioase, economice, culturale ș.a. pe care le aveau cu noile state apărute. Dacă pentru statele din Asia Centrală se potrivea discursul apropierii „lumii turcice”, atunci pentru statele din zona Mării Negre argumentul colaborării economice avea o mai mare rezonanță. Fiind susținută și încurajată de SUA în afirmarea ca lider regional, Republica Turcia trebuia să promoveze deopotrivă în rândul acestor state și vectorul euro-atlantic.

În acest context, cazul Republicii Moldova este unul particular deoarece nu este un stat turcic, dar are pe teritoriul său o minoritate turcică – găgăuzii, cu pretenții secesioniste, expuse anterior vizitei președintelui Demirel. Încă din anul 1990 partea turcă urmărea atent evoluțiile din regiune, angajându-se, în virtutea rolului de „frate mai mare” în lumea turcică, în calitate de mediator între Chișinău și Comrat.

Transformările politice din regiunea Mării Negre din anii 1993-1994, în special angajamentul României și Bulgariei de a adera la NATO, apropierea Republicii Moldova, Georgiei de aliații vestici, au provocat îngrijorarea Moscovei, care pentru a-și conserva sfera de influență, și-a intensificat prezența politică și militară în zonă. Pe acest fundal al confruntării dintre SUA și Federația Rusă, Republica Turcia în calitate de aliat fidel al primei, inițiază un proces de apropiere politică, economică și culturală de statele aflate sub incidența rivalității ruso-americe. Dar „agenda NATO” din politica externă a Republicii Turcia mai era completată de o agendă ce urmărea scopul extinderii propriei sfere de influență. Drept paravan pentru marile obiective ale politicii externe a fost invocată necesitatea apropierii Ankarei de statele cu minorități turce sau turcice și necesitatea intensificării colaborării bilaterale. Evident, aceste necesități existau, iar invocarea lor deranja mai puțin Federația Rusă. Aproximarea de zona Mării Negre s-a realizat prin intermediul vizitelor președintelui turc S. Demirel în aceste state (România, Ucraina, Republica Moldova, Georgia).

Situația descrisă mai sus despre zona Mării Negre era valabilă și pentru Republica Moldova, care după alegerile parlamentare din februarie 1994 se apropia în plan politic de Federația Rusă, în pofida politicii externe multivectoriale adoptate. Vizita președintelui turc S. Demirel în Republica Moldova din 1-3 iunie 1994

³⁷ Pentru mai multe detalii a se vedea: Webster John A., *Parliamentary majorities and national minorities: Moldova's accommodation of the gagauz*, <https://ora.ox.ac.uk/objects/uuid:c266878a-7666-4be8-a139-1bb8fdaad664>.

urmărea în acest sens mai multe mize: promovarea vectorului euro-atlantic în rândul clasei politice de la Chișinău; înaintarea modelului turcesc de dezvoltare și promovarea imaginii de lider regional; folosirea imaginii „fratelui mai mare în rândul statelor turcice” pentru soluționarea problemei secesionismului găgăuz din raioanele sudice ale Republicii Moldova ș.a. Cercetătorul J. Webster susține că președintele Snegur conta foarte mult pe autoritatea și lobby-ul președintelui Demirel în soluționarea problemei și anume că discursul din Parlamentul de la Chișinău și în rândul găgăuzilor de la Comrat va accelera adoptarea Legii prin populația gagauză. În cazul legislativului trebuia să funcționeze însuși interesul marelui oaspete turc ce a promis acordarea creditului preferențial de 35 mil. dolari SUA și care, se înțelegea, era legat de evoluția problemei găgăuze. Aceeași pârghe – acordarea creditului a fost folosită și în rândul găgăuzilor, cărora partea turcă le-a dat de înțeles că trebuie nu doar să rămână în componența Republicii Moldova, dar și să susțină orientarea acesteie spre Occident.

Realitățile ulterioare au demonstrat că această condiționalitate legată de acordarea creditului a determinat într-o mică măsură orientarea politică a găgăuzilor, vizita președintelui turc S. Demirel având în acest sens un rol pozitiv, dar nu și determinant, așa cum miza partea turcă și moldovenească.

În general, bilanțul vizitei președintelui turc S. Demirel în Republica Moldova a fost unul pozitiv pentru ambele părți. Republica Moldova a fost asigurată de către partea turcă că i se va acorda un credit preferențial în sumă de 35 mil. dolari SUA, ce putea contribui la dezvoltarea economică a raioanelor sudice, a primit asistență în problema secesionismului găgăuz, iar relațiile cu un partener regional de dezvoltare au trecut la o nouă etapă, mai dinamică a colaborării. Partea turcă, la rândul său, a reușit să-și promoveze agenda NATO a politicii externe, impunându-se în zona Mării Negre în cursa rivalității cu Federația Rusă, iar prin cadrul juridic stabilit în urma semnării setului de acorduri cu Republica Moldova – își diversifica oportunitățile comerciale și investiționale.

ISTORIOGRAFIE

Nicolae Fuștei*

RELAȚIILE DINTRE STATUL SOVIETIC ȘI CULTELE RELIGIOASE ÎN ANII 1940-1965. ISTORIOGRAFIA PROBLEMEI

In the proposed article, the author discusses the issue of historiography on the subject of relations between the Soviet state and the religious cults during the period 1940-1965.

Two large periods have been identified in the research question: the first - up to 1988 and the second from 1989 to the present.

In the first period all research was elaborated through the communist ideological communist prism of class struggle, from which it appeared that the church was a counter-revolutionary organization, and religion was regarded as a remnant of the past.

During the second development of the historiography of the problem, a re-evaluation of the relations between the state and the religious cults is observed.

Opening access to Archives, publishing archive documents enables researchers to impartially rewrite the issue of relations between the Soviet state and religious cults, including between 1940 and 1965.

Keywords: Soviet state, religious cults, religious phenomenon, historiography, periods, counterrevolution.

Relațiile dintre culte și stat au prezentat de-a lungul timpului, și încă mai prezintă, un interes deosebit pentru istoricii Bisericii Universale, cu atât mai mult că, de cele mai multe ori, reprezentanții puterii laice au căutat să-și subordoneze cultele, în vederea realizării unor interese trecătoare, mai mult egoiste și de grup.

Raporturile dintre puterea temporală și cea spirituală, dintre stat și societate, de o parte, și cultele religioase, de cealaltă parte, ocupă un loc important în gândirea filosofică, sociologică și istorică, constituind obiectul unei extrem de variate

* Nicolae Fuștei, doctor în istorie, cercetător științific coordonator, Institutul de Istorie.

bibliografii¹. În cadrul acestei dezbateri, cu multiple consecințe asupra modului în care sunt înțelese structura și raporturile existente între subiecții și instituțiile societății, problematica raporturilor dintre statul comunist sau, în curs de comunizare, și instituțiile religioase le aparține un loc aparte². Atenția de care se bucură studiul raporturilor dintre culte și stat, în contextul particular al regimurilor politice de tip sovietic și relativ numeroasa bibliografie referitoare la acest obiect de studiu, se justifică prin importanța particulară pe care aceste raporturi o capătă din perspectiva proiectului social, economic și politic comunist.

Istoriografia referitoare la relațiile dintre statul sovietic și culte în anii 1940-1965 ai secolului trecut are două perioade: 1) 1940-1988 și 2) de la 1989 încoace.

Prima perioadă a istoriografiei relațiilor dintre stat și culte (1940-1988) poate fi divizată în câteva etape.

1. Perioada războiului (1941-1945).

La această etapă, numărul cercetărilor referitoare la relațiile dintre stat și culte era destul de mic, deoarece încă nu era formulată o metodologie clară oficială pentru acest gen de lucrări. La momentul vizat, exista o contradicție vădită: pe de o parte, liberalizarea politicii confesionale din cauza războiului și încetarea temporară a propagandei și agitației antireligioase; pe de altă parte, nimeni nu refuzase abordările ideologice comuniste proclamate. Din cauza acestor incertitudini, au fost publicate aproape simultan două cărți „opuse” după conținut: în 1941 – „Al doilea război imperialist și biserica”, în care creșterea capacității de apărare a URSS este pusă în legătură directă cu depășirea „superstițiilor religioase”; în 1942 – „Adevărurile despre religie în Rusia”, în care erau negate persecutările clericilor și ale credincioșilor în țara sovietelor³.

Foarte ciudată este apariția lucrării „Adevărul asupra religiei în URSS”, carte de lux, în care autorul este de altfel obligat să recunoască că din 1.454 biserici

¹ O discuție amănunțită asupra bibliografiei privind tematica raporturilor dintre stat, societate și culte reprezintă un subiect ce necesită în sine o lucrare separată. În aceste condiții, orice invocare a unor titluri și autori rămâne parțială și indicativă. Dincolo de aceste considerații, vom proceda la o trecere sumară în revistă a lucrărilor ce se constituie în etape obligatoriu de atins pentru o mai bună înțelegere a problematicii adusă în discuție prin demersul de față. Pentru cadrul general-teoretic al discuției, avem în vedere lucrările lui Weber Max, *Economie et société*, ediția a II-a, 2 vol., Paris, Plon, 1995; Gauchet Marcel, *Le désenchantement du monde. Une histoire politique de la religion*, Paris, Gallimard, 1985; Rémond René, *Religion et société en Europe. La sécularisation au XIX-ème et XX-ème siècles. 1780-2000*, Paris, Seuil, 2001.

² Pentru discuția particulară asupra relațiilor dintre culte și puterea comunistă, cităm lucrările lui Patrick Michel, *La société retrouvée. Politique et religion dans l'Europe soviétisée*, Paris, Fayard, 1988; Idem, *Les religions a l'Est*, Paris, Les Editions du Cerf, 1992 ori Ramet Pedro, *Cross and Commissar. The Politics of religion in Eastern Europe and the USSR*, Bloomington-Indianapolis, Indiana University Press, 1987; Idem, *Eastern Christianity and Politics in the XXth Century*, Durham NC, Duke University Press, 1988; Idem, *Religion and Nationalism in Soviet and East European Politics*, Durham NC, Duke University Press, 1989.

³ *Вторая империалистическая война и церковь* (материалы к лекции). Москва, 1941; *Правда о религии в России*. Москва, 1942.

ortodoxe, pe care le avea Moscova altă dată, numai 25 mai există, dar nu funcționează⁴.

Edițiile numite mai sus urmau să convingă opinia publică din străinătate, de existența libertății conștiinței în statul sovietic și lipsa persecuțiilor pe motive religioase. Totodată, vom menționa că aceste ediții aveau un caracter mai curând ideologic, decât științific. Astfel, în prefața la cea de a doua carte, Mitropolitul Serghie (Stragorodski)⁵, recunoaște că scopul principal al lucrării este demascarea fascismului, care îndreptățește atacul asupra URSS, prin dorința de a elibera de jugul bolșevic credincioșii care locuiesc aici, - să răspundă la întrebarea dacă Biserica Rusă este prigonită și dacă s-a adresat cuiva pentru ajutor?

Au mai fost și alte lucrări de felul celor două arătate mai sus⁶.

2. Perioada postbelică (1945-1988).

În perioada postbelică, s-au intensificat cercetările ce țin de relațiile dintre stat și culte. Însă o schimbare calitativă în istoriografia problemei se întrezărește doar după congresul al XX-lea al PCUS.

Prima carte consacrată relațiilor dintre stat și cultele religioase în perioada postbelică aparține Președintelui Consiliului pentru problemele Bisericii Ortodoxe Ruse, Karpov G. G., „Despre Biserica Ortodoxă Rusă în URSS”⁷, în care se încearcă a convinge cititorul despre respectarea libertăților religioase în URSS.

Anii '50-'60 ai sec. XX au fost dominați în investigațiile istoricilor de tema relațiilor dintre stat și culte, fapt datorat, în parte, implicării unor factori de răspundere din structurile religioase internaționale în conflictul celui de-al Doilea Război Mondial.

Problema regimului cultelor în URSS după cel de-al Doilea Război Mondial și tematica specifică a raporturilor cultelor cu puterea comunistă prezintă un interes particular pentru efortul de înțelegere a experienței comuniste și a moștenirii sale, exprimată în modificările de substanță operate la nivelul mentalității indivizilor, în practicile și cutumele sociale, în societatea sovietică în ansamblul său. Interesul pentru acest subiect este cu atât mai mare cu cât, în general, la nivelul istoriografiei europene, în contextul relativ bogat al istoriografiei și resurselor documentare publicate pe subiectul cultelor religioase, era în creștere.

Controlul administrativ și presiunea ideologică constituiau o barieră în calea elucidării obiective și multilaterale a problemelor ce țin de relațiile statului sovietic și cultele religioase. De aceea, în relațiile stat-culte erau studiate la general comportamentul cercurilor clericale, lipsind cu desăvârșire analiza critică a

⁴ *Cronica externă*, // *Luminătorul*, 5-6, 1943, pp. 390-391.

⁵ În 1943 este ales Patriarh al Bisericii Ortodoxe Ruse.

⁶ *Русская Православная Церковь. Устройство. Положение. Деятельность*. Москва, 1958 (un album editat de Patriarhia Moscovei cu un suport informațional substanțial); B. A. Куроедов, *Из истории взаимоотношений советского государства и церкви // Вопросы истории*. 1973. № 9.; Idem. *Религия и церковь в советском обществе*. Москва, 1984.

⁷ Г. Г. Карпов, *О Русской Православной Церкви в Советском Союзе*. Москва, 1946 г.

structurilor puterii de stat și de partid, hotărârile politice ale partidului și statului, la fel și traducerea în viață a hotărârilor de partid referitor la religie.

Principalele izvoare – materialele Biroului Politic al CC al PC(b) din Rusia erau tabu. O excepție în vacuumul informațional au devenit publicațiile lui S. N. Valk și edițiile Institutului Marxism-Leninismului de pe lângă CC al PCUS a lucrărilor lui V. I. Lenin, decretelor puterii sovietice, precum și cercetările E.B. Ghenkina a documentelor, directivelor organelor puterii din fondurile Consiliului Comisarilor Poporului, care cuprindeau probleme de izvoristică a documentelor sovietice și de partid⁸.

Activizarea cercetărilor în domeniul ateismului și relațiilor stat-culte la începutul anilor '50-'70 a secolului trecut se manifestă prin editarea unor monografii voluminoase și evidențierea câtorva direcții în istoriografia problemei.

Istoriografia din acele timpuri include două părți independente. Prima incorporează lucrările teoretice ale unor autori filosofi-ateiști, care ating problema relațiilor dintre stat și culte în URSS în general, precum și unele aspecte în parte. A doua include cercetările istorice consacrate relațiilor dintre stat și culte în toată complexitatea problemei. Monografiile filosofilor-ateiști nu examinau nemijlocit istoria relațiilor puterii de stat și culte, dar în compartimente speciale referitoare la evoluția acestor relații prezentau pozițiile metodologice, care au stat la baza istoriografiei sovietice a problemei⁹. Filosofi, de regulă, în cercetările lor nu se bazau pe materiale de arhivă, nu contactau cu istoricii, ci repetau postulatele istoriografiei perioadelor anterioare. Practic, în toate lucrările de acest fel, caracterul relațiilor dintre stat și culte și istoria cultelor erau deformate simțitor. Scopul central al acestor lucrări era „demascarea politicii reacționare a bisericii în timpul cataclismelor sociale epocale”.

Dintre lucrările de acest gen se evidențiază cele ale doctorului în științe filosofice N. S. Gordienko, în care sunt examinate problemele evoluției relațiilor

⁸ *Декреты Советской власти*. Т.1-1 /Институт Марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. Ин-т истории СССР АН СССР. – Москва, Политиздат, 1957; С.Н. Валк, *Вопросы историографии и источниковедения истории СССР. Сборник статей*. [Ред. С.Н.Валк (отв.ред.) и др.] М.-Л.: Изд-во Акад.наук СССР, Ленингр.отд-ние, 1963; Idem. *Избранные труды по археографии: Научное наследие*. СПб., 1991; Э.Б. Генкина, *Протоколы Совнаркома РСФСР за 1917-1922 гг. и их значение как исторический источник // Археографический ежегодник за 1976 год*. Москва, 1977. С.3-32; Idem. *Протоколы Совнаркома РСФСР как исторический источник для изучения государственной деятельности В.И. Ленина*. Москва, 1982.

⁹ М.И. Шахнович, *В.И. Ленин и проблемы ateизма*. Москва-Ленинград, 1961; *Критика религиозной идеологии*. Москва, 1961; *О некоторых особенностях современной религиозной идеологии*. Москва, 1964; П.К. Курочкин, *Социальная позиция русского православия*. Москва, 1969; Idem. *Эволюция современного русского православия*. Москва, 1971; Г.П. Францев, *Научный ateизм*. Москва, 1972; А.И. Клибанов, *Религиозное сектанство в прошлом и настоящем*. Москва, 1973; Г.И. Эзрин, *Государство и религия*. Москва, 1974; С.А. Токарев, *Религия в истории народов мира*. Москва, 1976; Сухов А.Д. *Религия в истории общества*. Москва, 1979; И.А. Крывелев, *История религий: Очерки в 2-х т.* Москва, 1979; Idem. *Русская православная церковь в первой четверти XX века*. Москва, 1982; В.И. Гараджа, *Научная и христианская интерпретация истории*. Москва, 1980; М.П. Новиков, *Атеизм в духовной жизни общества*. Москва, 1984 и др.

dintre stat și culte¹⁰. Alt autor din această categorie este P. K. Kurocikin. Acesta tratează problema de pe aceleași poziții tradiționale care caracterizează Biserica ca pe o forță contrarevoluționară¹¹.

Lucrările apărute în anii '50-'70 din a doua categorie, preocupate de cercetarea poziției Bisericii, schimbarea orientării acesteia în noile condiții sociale și politice, continuă să exploateze tema luptei cu „contrarevoluția bisericească” și „biserica ca verigă din lanțul contrarevoluției burghezo-moșierești”¹². Printre cercetările din această categorie se evidențiază cele a lui P. Iu. Plaksin și altor istorici¹³.

P. Iu. Plaksin încearcă să prezinte „esența antipopulară” a bisericii, și motivele trecerii pe pozițiile loialității față de puterea sovietică, repetând modelele propagandei sovietice¹⁴.

Merită atenție lucrările autorilor care încercau să se detașeze de modelele propagandei sovietice referitoare la activitatea organelor de stat abilitate să contacteze cu Biserica, să vadă cu alți ochi „politica religioasă” a statului sovietic. Între aceste lucrări se evidențiază investigațiile cercetătorilor P. C. Kurocikin și M. M. Persiș¹⁵.

Lucrarea lui M. M. Persiș a văzut lumina tiparului în perioada „dezghețului” și reflectă contradicțiile timpului. Examinând perioada implementării decretului „despre separarea Bisericii de stat și a școlii de Biserică”, autorul se oprește asupra perioadei timpurii de organizare și funcționare a organului de stat pentru problemele cultelor – departamentul VIII al Comisariatului Justiției. Este necesar să menționăm că lucrarea se bazează pe materiale de arhivă din fondurile Arhivei de Stat a Federației Ruse¹⁶. Cu toate meritele acestei lucrări, nici ea nu a scăpat de concepțiile și aprecierile dominante în acele timpuri. În pofida faptelor istorice, autorul neagă persecutarea Bisericii, afirmând că măsurile represive ale autorităților sovietice aveau un caracter defensiv, că organele centrale de stat „erau împotriva folosirii

¹⁰ Н.С. Гордиенко, *Эволюция русского православия*. М., 1984; Idem. *Современное русское православие*. Л., 1988; Н.С. Гордиенко, П.М. Комаров, *Обреченные: О русской эмигрантской псевдоцеркви*. Ленинград, Лениздат, 1988.

¹¹ П.К. Курочкин, *Социальная позиция русского православия*. Москва, Знание, 1969.

¹² В.Е. Ладоренко, *К вопросу об изменении политической ориентации русской православной церкви (1917-1945 гг.)* // *Вопросы истории религии и атеизма*. Вып. 12, Москва, 1964; Новиков М.Н. *Православие и современность*. Москва, 1965; Красников Н.П. *Эволюция социальной концепции православия* // *Вопросы истории*, 1970, Nr. 9.

¹³ Лягушкин, *Броба против антинародной деятельности православной церкви в годы гражданской войны и интервенции (1918-1920 гг.)* Дисс. канд. ист. наук. М., 1965; Р.Ю. Плаксин, *Крах церковной контрреволюции 1917-1923 гг.* Москва, 1968; Idem. *Позиция православной церкви в период Великой Октябрьской революции и гражданской войны.* - [2-е изд., перераб. и доп.], Ленинград, Лениздат, 1987.

¹⁴ Р.Ю. Плаксин, *Тихоновщина и ее крах...* с. 181-186, 199-202.

¹⁵ П.К. Курочкин, *Социальная позиция русского православия*. Москва, Знание, 1969; М.М. Персиш, *Отделение церкви от государства и школы от церкви в СССР (1917-1919 гг.)*. Москва, Изд-во Акад. наук СССР, 1958.

¹⁶ М.М. Персиш, *Отделение церкви от государства и школы от церкви в СССР*, с. 103-121.

metodelor represive față de cler”. Rezistența opusă de către cler și credincioși este explicată prin dorința Bisericii de a-și păstra privilegiile și averile. Trebuie să recunoaștem că autorul nu se află în întregime sub influența clișeele anterioare ale istoricilor sovietici. Concluziile referitoare la atitudinea muncitorilor față de separarea bisericii de stat, autorul o face în rezultatul analizei izvoarelor documentare, a presei oficiale, a rezoluțiilor adunărilor și anchetelor completate în teren de către colaboratorii departamentului VIII al Comisariatului Justiției¹⁷.

O altă direcție în istoriografia anilor 50-70 ține de elucidarea activității științifico-ateiste și apare în urma aprobării unor hotărâri speciale de partid, printre care a celor din 1954, despre neajunsurile și măsurile pentru îmbunătățirea propagandei științifico-ateiste. Nu ne vom opri asupra examinării acestor lucrări, dar vom menționa că o bună parte dintre ele sunt consacrate dirijării propagandei ateiste de către partid, dar nu și realizării politicii statului față de religie și Biserică¹⁸.

Istoricii anilor ,70-’80 ai secolului trecut, moștenesc tradițiile istoriografiei sovietice din perioadele anterioare și au continuat cercetarea relațiilor stat-culte în limitele tratării ateiste a proceselor istorice și a teoriei claselor. Dar spre finele anilor 70, pe fundalul creșterii interesului față de istoria Bisericii, se observă o deviere de la dogmele antireligioase, apare necesitatea sintezei materialului acumulat, folosirii noilor izvoare¹⁹.

Problema relațiilor dintre stat și culte a fost abordată în perioada 1950-1980 de un umăr restrâns de autori sovietici, printre care N.S. Gordienko,²⁰ M. P. Novikov²¹, M. M. Persiț²², P. C. Kurocikin²³, E. S. Osipov²⁴ ș.a. Aceste lucrări aveau un caracter

¹⁷ Idem, c.132,143,168,169,171.

¹⁸ Н.А. Крылов, *Из истории борьбы Коммунистической партии за преодоление религиозных предрассудков в сознании трудящихся (1917-1925 гг.)*. Диссертация... канд.ист.наук. Ленинград, 1957; Ю.В. Фадеев, *Деятельность КПСС в области атеистического воспитания трудящихся в восстановительный период*. Диссертация... канд.ист.наук. МГУ,1967; В.У. Утьков, *Антирелигиозная пропаганда в клубах РСФСР в восстановительный период (1921-1925 гг.)*. Ленинград,1967; М.К. Тепляков, *Проблемы атеистического воспитания и преодоления религии в практической деятельности Воронежской организации КПСС (1917-1970 гг.)*. Автореф....докт.ист.наук. Воронеж, 1972; Г.В.Воронцов, *Ленинская программа атеистического воспитания в действии (1917-1937 гг.)*. Ленинград, Изд-во Ленинградского Университета, 1973.

¹⁹ Э.А. Снитгирева, *Политическая переориентация русского православия в первое десятилетие Советской власти. (1917-1927 гг.)*. Автореф.... канд. ист.наук. Ленинград.,1974.

²⁰ Н. С. Гордиенко, *Эволюция русского православия (20-80-е годы XX столетия)*. М., 1984, *Вопросы истории религии и атеизма*. Сб. ст. Т. 1. Москва, 1950.

²¹ М. П. Новиков, *Православие и современность*. Москва, 1965; В. Е. Чертихин, *Идеология современного православия*. Москва, 1965.

²² М. М. Персиц *Отделение церкви от государства и школы от церкви в СССР (1917-1919 гг.)*. Москва,1958.

²³ П. К. Курочкин, *Православие и гуманизм*. Москва, 1962; Idem. *Особенности модернизма русского православия*. Москва, 1973.

²⁴ В.Е. Осипова, *Церковь и Временное Правительство // Вопросы истории*. 1964.

apologetic, apărând politica religioasă a statului sovietic, inclusiv și în ceea ce ține de reglementarea juridică a acesteia. Între anii 1970-1980 au fost susținute o serie de lucrări de doctorat la tematica cercetată²⁵, cenzurate în ceea ce ține de corectitudinea ideologică, neadmițând o altă interpretare a evenimentelor.

Unele „sugestii” pentru cercetători erau expuse în „lucrările cu caracter istoric” ale Președintelui Consiliului pentru problemele religiilor de pe lângă Consiliul de Miniștri al URSS, V. A. Kuroedov²⁶. Acesta examinează un larg spectru de probleme ce țin de statutul juridic al cultelor în URSS, esența legislației sovietice despre culte. Oprindu-se asupra istoriei relațiilor stat-culte în primele decenii ale puterii sovietice, autorul califică drept extrem de reacționar rolul Bisericii în interiorul țării, la fel și în străinătate²⁷.

O interpretare tendențioasă și chiar clevetitoare a poziției clerului, ca fiind una antipopulară, este prezentă în lucrarea cercetătorului M.S. Korzun²⁸.

Tendința de examinare multilaterală a particularităților activității organizațiilor religioase, a relațiilor acestora cu puterea s-a manifestat prin cercetarea problemei în aspect regional, astfel au apărut o serie de articole, monografii și disertații²⁹.

²⁵ Р. А. Набиев, *Политика советского государства по отношению к религии и церкви в 20-30-е годы (На материалах национальных республик Поволжья и Приуралья)*: Автореф. Дис. д-ра ист. наук. Казань, 1972; И. Д. Эйнгорн, *Религия, церковь и классовая борьба в Сибири в переходный период от капитализма к социализму (1917-1937 гг.)*: Дис. ... д-ра ист. наук. - Томск, 1985.

²⁶ В. А. Куроедов, *Религия и церковь в Советском государстве*. Москва, 1984.

²⁷ Ibidem, с. 58, 61-64, 66-69.

²⁸ М. С. Корзун *Русская православная церковь, 1917-1945 гг.: Изменение социально-политической ориентации и научная несостоятельность вероучения*. Минск, Белорусь, 1987.

²⁹ В.М. Андреев, *Либерально-обновленческое движение в русском православии начала XX в. и его идеология*. Автореф.... канд. филос. наук. Ленинград, 1971; И.Я. Трифонов, *Раскол в Русской Православной Церкви (1922-1925 гг.) // Вопросы истории*. 1972. №. 5, с. 64-77; Л.Н. Кекалова, *Государственная политика в отношении религии и церкви в 20-е гг.(на материалах Сибири) // Некоторые вопросы истории древней и современной Сибири*. Новосибирск, 1976, с.134-140; В.Гусев, *К вопросу о проведении Декрета об отделении церкви от государства и школы от церкви в Костромской губернии (1918-1922) // Краеведческие записки*. Вып. III. Ярославль, 1983. с.13-18; В.Н. Дунаев, *Социально-политическая ориентация и действия православных церковников в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции и первые годы советской власти (1917-1922) (На материалах Воронежской, Курской и Тамбовской губ.)* Автореф....канд.ист. наук. Воронеж, 1972, М.Л. Нейтман, *Проведение ленинского декрета „Об отделении церкви от государства и школы от церкви” в Забайкалье (1918-1923 гг.)*. Автореф. ... канд.ист. наук. Иркутск, 1974; И.Д. Эйнгорн, *Очерки истории религии и атеизма в Сибири (1917-1937)*. Томск: Изд-во Том.ун-та, 1982; Idem. *Религия, церковь и классовая борьба в Сибири в переходный период от капитализма к социализму (1917-1937 гг.)* Автореф....д-ра ист.наук. Томск: Изд-во Том.ун-та, 1985; М.Г. Нечаев, *Контрреволюционная деятельность церкви в период подготовки и проведения Великой Октябрьской Социалистической революции и гражданской войны на Урале (1917-1919 гг.)*: Автореф....канд. ист. наук. Свердловск, 1988; А.А.Шишкин, *„Обновленческий” раскол русской православной церкви*. Автореф....д-ра ист. наук. Саратов, 1973 ș.a.

În lucrarea de doctorat a cercetătorului Podgornii V. I. se ajunge la concluzia că după al Doilea Război Mondial, statul sovietic și-a reorganizat politica religioasă de până la război, din motive politice și ideologice, ceea ce a condus la normalizarea relațiilor dintre stat și culte. Pentru prima oară în istoria URSS, se încearcă o experiență de colaborare a statului cu confesiunile religioase³⁰.

Caracterul „demascator” al istoriografiei sovietice în această perioadă se evidențiază în special în critica istoriografiei de peste hotare. Cercetările istoricilor apuseni sunt apreciate ca falsificatoare, ce denaturează relațiile dintre statul sovietic și organizațiile religioase. Sunt examinate cele mai răspândite tratări referitoare la această problemă, criticate metodele de interpretare a ateismului științific, istoria relațiilor dintre stat și culte în URSS³¹.

Prima lucrare din lungul șir de astfel de lucrări îi aparține lui E. I. Lisavțev³². Autorul se oprește asupra examinării conceptelor răspândite în Apus, că biserica este în afara claselor sociale și în afara oricărui partizanat de partid, a politicii „ateismului de stat” în URSS, „predispoziția” poporului rus către religie, „schismele” în ortodoxie ș.a. Autorul pentru prima oară întreprinde o analiză a interpretărilor cercetătorilor străini a evoluției orientării politice a Bisericii Ortodoxe în statul sovietic și, ce este important, examinează relațiile dintre stat și culte pe parcursul mai multor etape. Lucrarea lui Lisavțev supune unei critici aspre concepția cercetătorilor străini despre caracterul „apolitic” al bisericii.

O critică a concepțiilor cercetătorilor străini privind la relațiile dintre stat și biserică în perioada postbelică în URSS o găsim în lucrarea de doctorat a lui O. V. Andreeva³³. Autoarea consideră că chiar și adepții examinării obiective a problemei nu dau o explicare metodologică corectă din punctul de vedere al fenomenelor istorice³⁴.

Un interes sporit îl reprezintă lucrările disidenților religioși. În acest context,

³⁰ В. И. Подгорный, *Правовое регулирование государственно-конфессиональных отношений в СССР: 1943-1965 гг.* Белгород, 2008, 220 с.

³¹ Б.И. Олейник *Критика буржуазной фальсификации теории и практики научного атеизма (на англо-американском материале)*. Автореф. ...канд. филос. наук. Москва, 1973; В.А. Гордиенко, М.П. Новиков, *Современная идеологическая борьба и религия*. Москва, 1980; Осинникова В.А. *Критика современных фальсификаций ленинского атеистического наследия*. Автореф. ...канд. филос. наук. Leningrad, 1980; Е. М. Кондаков, *Против фальсификации антикоммунизмом ленинской политики по религиозному вопросу // Вопросы научного атеизма*. Вып. 8. Москва, 1969. с. 352-365; Г.В. Воронцов, *Марксистский атеизм и его современные фальсификаторы*. М., 1972; М.А. Бабий, *Несостоятельность „советоведческой” концепции „атеистического государства” // Вопросы научного атеизма*. Вып. 27, Москва, 1981, с. 212-231 ș.a.

³² Э.И. Лисавцев, *Критика буржуазной фальсификации положения религии в СССР*. Москва, 1971; Idem, *Религия в борьбе идей*. Москва, 1975.

³³ О.В. Андреева *Критика англо-американской буржуазной историографии современного положения православной религии и церкви в СССР*. Автореф. ...канд. ист. наук. Москва, 1987.

³⁴ Ibidem, p. 56.

trebuie menționate lucrările lui G. Iakunin, N. Eşliman, Z. Krahmalnikova și I. R. Șafarevici³⁵.

Astfel, prima analiză a contradicțiilor interne ale legislației sovietice despre culte a fost realizată în 1971 de către I. R. Șafarevici³⁶ pentru „Comitetul pentru drepturile omului”³⁷. Autorul ajunge la concluzia că, în baza informațiilor despre situația religiilor în URSS, chiar dacă sunt incomplete, se poate afirma că actele normative ce ar urma să reglementeze problemele legate de religie, nu dau garanție pentru asigurarea libertății conștiinței, ba mai mult, ele împiedică dezvoltarea normală a vieții religioase. În loc să explice modul de utilizare a legilor, instrucțiunile conțin prevederi care nu decurg din ultimele, ci dimpotrivă, le contrazic. Pe lângă aceasta, sunt suspiciuni întemeiate, că chiar și instrucțiunile nu sunt respectate. Toate acestea prezintă riscuri serioase pentru dezvoltarea relațiilor sociale³⁸. Drept argument, autorul aduce multiple exemple, adunate de către disidenții religioși N. N. Eşliman și G. Iac. Iakunin.

Căderea cortinei de fier a făcut ca și raporturile dintre cultele religioase și statele comuniste sau cele în curs de comunizare, să fie studiate în contextul special al regimurilor totalitare comuniste³⁹.

II. Etapa a doua a istoriografiei problemei (după 1989).

O schimbare calitativă în politica statului sovietic față de culte are loc după întâlnirea lui M. S. Gorbaciov cu patriarhul Pimen în aprilie 1988, care deschide calea unor schimbări esențiale nu doar pentru poziția Bisericii Ortodoxe în URSS, dar și în istoriografia problemei. Se pune capăt unei lungi perioade de persecutare a Bisericii și se pune începutul renașterii acesteia. Spre sfârșitul anilor '80 - începutul anilor '90 ai secolului trecut, apar condiții pentru studierea multilaterală a documentelor de arhivă, ceea ce conduce la extinderea problematicii cercetărilor, apare tendința pentru o regândire a istoriei relațiilor dintre stat și culte. Lacunele caracteristice istoriografiei sovietice, ideile și concluziile urmau să fie regândite esențial. O interpretare obiectivă a

³⁵ Русская Православная Церковь в советское время (1917–1991). Материалы и документы по истории отношений между государством и церковью. /Составитель Штиккер Г. Кн. 1. М., 1995.

³⁶ И. Р. Шафаревич Законодательство о религии в СССР (Доклад комитету прав человека) URL:<http://www.rodion.org/shir/zorvs.htm> (vizitat la 23.4.2019)

³⁷ Înființat la Moscova în 1970.

³⁸ Полозова Кристина Андреевна. Отражение советского законодательства о религии на деятельность православных религиозных объединений в СССР в 1929.1990 гг (по материалам Верхнего Повоя), Шуя, 2014, с. 8.

³⁹ În privința relațiilor dintre Biserică și puterea comunistă, anterior și post căderii cortinei de fier, menționăm: Patrick Michel, *La société retrouvée. Politique et religion dans l'Europe soviétisée*, Paris; Fayard, 1988; Idem, *Les religions à l'Est*, Paris, Les Editions du Cerf, 1992; Idem, *Politique et religion. La grand mutation*, Paris, Michel Albin, 1991; Ramet Pedro, *Cross and Comissar. The Politics of religion in Eastern Europe and the USSR*, Bloomington-Indianapolis, Indiana University Press, 1987; Idem, *Eastern Christianity and Politics in the XX-th Century*, Durham NC, Duke University Press, 1988.

istoriei era văzută ca o condiție care va normaliza relațiile dintre stat și culte⁴⁰.

Spre deosebire de lucrările din perioada sovietică, care deseori îndreptăteau politica dură atât față de biserică în calitate de instituție socială, dar și față de credincioși, autorii postsovietici, eliberați de stereotipurile ideologice, dar și de cenzura ideologică, tratează altfel relațiile dintre stat și culte. Unul dintre primii cercetători de la începutul anilor 1990 preocupat de problema relațiilor dintre stat și culte, este V. A. Alexeev⁴¹. Tematica aceasta se află și în lucrările altui cercetător rus M. I. Odințov, care analizează relațiile dintre Stat și Biserică din punctul de vedere al schimbărilor în legislația sovietică și activitatea organelor speciale responsabile de promovarea politicilor bisericești⁴². Un mare interes pentru cercetători prezintă cauzele care au provocat schimbările în atitudinea statului față de Biserică în toamna anului 1943. Marea majoritate a cercetătorilor sunt tentați să creadă, că la baza acestor schimbări se află interesele pragmatice ale conducerii de vârf a țării, inclusiv a lui I. Stalin, care opera mai curând cu categorii de politică reală decât de postulate ideologice la determinarea politicii interne și externe a țării. Lucrul acesta este reflectat și în concepția istoriografică contemporană despre „pragmatismul stalinist” în limitele metodei istorico-comparative.⁴³ O problemă din aceeași categorie este cea legată de înființarea celor trei consilii: Consiliul pentru problemele Bisericii Ortodoxe Ruse (CPABOR); Consiliul pentru problemele cultelor religioase (CPACR) și Consiliul pentru problemele religiilor (CPAR). Acestei probleme îi sunt dedicate cercetările lui V. N. Iakunin⁴⁴, T.

⁴⁰ Ю.П. Зуев, *Церковь и государство: новые акценты старой темы* : [Беседа с зав. отд. Ин-та религиоведения Акад.обществ.наук при ЦК КПСС Ю.П.Зуевым (Записала И.Б.Чистякова)]// *Наука и религия*. 1991.N 6.С.204; И. И. Мигович, Н. А. Трофимчук, *Развитие взаимоотношений государства и церкви в контексте нового политического мышления: Вопр.и ответы*. Москва, Об-во „Знание” РСФСР. 1990; А.Н. Лещинский, *Время новых подходов: О сов.гос.-церков.отношениях*. Москва, Об-во „Знание” РСФСР, 1990.

⁴¹ В.А. Алексеев, *Штурм небес отменяется? Критические очерки по истории борьбы с религией в СССР*. Москва, 1992.

⁴² М.И. Одинцов, *Государство и церковь в России. XX век*. Москва, 1994; Idem. *Русская православная церковь в XX веке: история, взаимоотношения с государством и обществом*. Москва, 2002; Idem. *Вероисповедная политика Советского государства в 1939–1958 гг. // Власть и церковь в СССР и странах Восточной Европы. 1939–1958 (дискуссионные аспекты)*. Москва, 2003.

⁴³ Ю.В. Гераськин, *Взаимоотношения Русской Православной Церкви, общества и власти в конце 30-х – начале 1991 г.* (на материалах областей Центральной России). Москва, 2008; Ю.В. Гераськин, Михайловский А.Ю. *Проблема периодизации истории отношений Советского государства и Русской Православной Церкви // Вестник Томского Государственного университета*. 2010. №3; М.И. Одинцов, *Вероисповедная политика Советского государства в 1939–1958 гг. // Власть и церковь в СССР и странах Восточной Европы. 1939–1958 (дискуссионные аспекты)*. Москва, 2003. ș.a.

⁴⁴ В.Н. Якунин, *Положение и деятельность Русской Православной Церкви в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.* Самара, 2001; Ibidem. *Укрепление положения Русской Православной Церкви и структура её управления в 1941–1945 гг. // Отечественная история*. 2003. №4.

G. Ciumacenko⁴⁵, ș.a.⁴⁶ O poziție specifică în această problemă este prezentată în lucrările cercetătorului M. V. Șkarovski⁴⁷ și protoiereului V. Țîpin⁴⁸.

Lucrările lui M. V. Șkarovski atrag atenția prin utilizarea materialelor documentare, la fel și prin noi abordări și evaluări. Într-un articol special, „Două episoade în lupta cu Biserica în Petrograd”, autorul elucidează rolul mitropolitului Veniamin în curmarea conflictului sângeros din Petrograd în timpul confiscării obiectelor bisericești de preț⁴⁹.

În „Enciclopedia Ortodoxă” elaborată de Patriarhia Moscovei se dă o înaltă apreciere analizei efectuate de Șafarevici a legislației sovietice despre culte.

Deschiderea treptată a fondurilor în arhivele centrale și regionale în Rusia și în alte țări din CSI a condus la o explozie a interesului față de această problemă, aducând la viață numeroase cercetări.

Este necesar de remarcat, la acest capitol, lucrările cercetătorilor ruși N. F. Bugai⁵⁰, V. N. Zemskov⁵¹, O. L. Milov⁵², Gonov⁵³, E. A. Zaițev⁵⁴ etc., în care

⁴⁵ Т.А. Чумаченко, *Государство, православная церковь, верующие. 1941–1961 гг.* Москва, 1999.

⁴⁶ М.И. Одинцов, *Государство и церковь в России. XX век.* Москва, 1994.

⁴⁷ М.В. Шкаровский, *Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущёве: государственно-церковные отношения в СССР в 1939–1964 гг.* Москва, 2000.

⁴⁸ В.А. Цыпин, *История Русской Православной Церкви: Синодальный и новейший периоды.* Москва, 2007.

⁴⁹ М.В. Шкаровский, *Петербургская епархия в годы гонений и утрат 1917-1945.* СПб.: „Лики России”. 1995.; *Два эпизода борьбы с церковью в Петрограде* (Публикация М.В.Шкаровского // Звенья. Вып. 2. М Москва; СПб., 1992.

⁵⁰ Н. Ф. Бугай, *Операция «Улусы»*. Элиста: Калмыцкое кн. Изд-во, 1991. 88 с; Бугай Н. Ф. (сост.) *Иосиф Сталин — Лаврентию Берия: «Их надо депортировать...»*. Документы, факты, комментарии. Москва, Дружба народов, 1992. 286 с.; Н. Ф. Бугай, *«По сведениям НКВД были переселены...»*. Киев, 1992. 48 с.; Н. Ф. Бугай, *Турки из Месхетии: долгий путь к реабилитации (1944–1994)*. Москва, Изд. дом «РОСС», 1994. 162 с.; Idem, *Л. Берия И. Сталину: «Согласно Вашему указанию...»*. Москва, АИРО/XX, 1995. 320 с.; Idem, *«Мобилизовать немцев в рабочие колонны... И. Сталин»*. Сборник документов (1940/е годы). Москва, Готика, 1998. 350 с.; Idem. *Социальная натурализация и этническая мобилизация (опыт корейцев в России)*. Под ред. М. Н. Губогло. Москва, Центр по изучению межнациональных отношений Института этнологии и антропологии им. Н. Н. Миклухо-Маклая РАН, 1998. 340 с.; Н. Ф.Бугай, Т. М. Броев, Р. М. Броев, *Советские курды: время перемен*. Москва, Капъ, 1993. 192 с.; Н. Ф. Бугай, А. М. Гонов, *Кавказ: народы в эшелонах (20–60-е годы)*. Москва, Инсан, 1998. 368 с.

⁵¹ В. Н. Земсков, *К вопросу о репатриации советских граждан 1944–1951 гг.*, în *История СССР*. 1990. № 4. с. 26–41.; Idem, *«Черные дыры» истории // Радуга*. 1990, № 9. с. 56–62; Idem, *«Кулацкая ссылка» в 30/е годы*, în *Социологические Исследования*, în continuare СИ, 1990, № 10. с. 3–21; Idem. *Массовое освобождение спецпоселенцев и ссыльных (1954–1960)*, în СИ, 1991, № 1. С. 5–26; Idem, *Об учете спецконтингента НКВД во Всесоюзных переписях населения 1937 и 1939 гг.*, în СИ, 1991., № 2. С. 74–75; Idem, *Заключенные, спецпоселенцы, ссыльнопоселенцы, ссыльные и высланные (статистико/ географический аспект)*, în СИ, 1991., № 5, с. 151–165; Idem, *«Кулацкая ссылка» накануне и в годы Великой Отечественной войны*, în СИ, 1992. № 2. С. 3–26; Idem, *Репатриация советских граждан в 1945–1946 годах. Опираясь на документы*, în *Россия XXI*. 1993. № 5, с. 74–81; Idem, *Спецпоселенцы (1930–1959 гг.) // Население России в 1920–1950/е годы: численность, потери, миграции:*

s-au făcute publice sute de documente importante.

Elaborării noilor perspective de interpretare a relațiilor dintre stat și culte este consacrată lucrarea colectivă „Ortodoxia rusă: repere în istorie”, care a văzut lumina tiparului în anul 1989⁵⁵. Un fenomen notabil în rândul lucrărilor consacrate studiului religiilor la sfârșitul anilor '80 ai secolului trecut, este considerată colecția „Pe drumul spre libertatea conștiinței”, în care se încearcă examinarea situației religioase și geneza acesteia⁵⁶. Alcătuitoarii culegerii nu au încercat să atenueze diferențele în interpretarea unor sau altor evenimente istorice, arătând pluralitatea punctelor de vedere; în același timp, unii dintre aceștia (V. I. Garadja, D. E. Furman, M. I. Odințov ș.a.) au propus regândirea concepției tradiționale față de religie și au conturat noi modalități de studiere a relațiilor dintre puterea sovietică și culte. Pentru prima oară s-a afirmat că nu caracterul contrarevoluționar al Bisericii a condus la înfrângerea ei în anii '20 ai secolului trecut, după cum se considera în trecut, ci lipsa toleranței ideologice ca urmare a distrugerii stratului elitei intelectuale, inclusiv în partid, la sfârșitul anilor '50 - începutul anilor '60, ca urmare a voluntarismului politic predominant în partid⁵⁷. În linii generale, putem considera această culegere drept un punct de cotitură către o cercetare obiectivă și corectă a trecutului.

Un progres semnificativ în studierea problemei relațiilor dintre stat și culte în URSS îl constituie cercetările efectuate de Academia de Administrație Publică de pe lângă Președintele Federației Ruse, organizarea de „mese rotunde”, editarea de publicații la diferite teme – „Информационный бюллетень”, „Диалог” ș.a.⁵⁸.

Cercetările efectuate spre sfârșitul secolului al XX-lea sunt îndreptate spre depășirea deficiențelor predecesorilor, sfărâmarea stereotipurilor „abordării par-

Сб. научн. Трудов, Москва, 1994, с. 145–194; Idem, Судьба «кулацкой ссылки» (1930 — 1954 гг.), în *Отечественная История*. 1994, № 1 с. 118–147; Idem, Репатриация советских граждан и их дальнейшая судьба (1944–1956 гг.), în *СИ*, 1995, № 5, с. 3–13; Idem. Некоторые проблемы репатриации советских перемещенных лиц, în *Россия XXI*. 1995., № 5–6, с. 183–192; Idem. Заключение в 30-е годы (демографический аспект), în *СИ*, 1996. № 7, с. 3–14.

⁵² О. Л. Милова (сост.), *Депортации народов СССР (1930–1950-е годы). Часть 1. Документальные источники Центрального Государственного Архива Октябрьской Революции, высших органов государственной власти и органов государственного управления (ЦГАОР) СССР*. — Материалы к сер.: *Народы и культуры*. Вып. XII. Предисл. О. Л. Миловой. Москва, 1992. 353 с; О. Л. Милова, (сост.) *Депортации народов СССР (1930–1950-е годы). Часть 2. Депортация немцев (сентябрь 1941 — февраль 1942 гг.)*. Материалы к сер.: *Народы и культуры*. Часть 2. Москва, 1995. 248 с.

⁵³ Н. Ф. Бугай, А. М. Гонов, *Кавказ: народы в эшелонах (20–60-е годы)*. Москва, 1998.

⁵⁴ Е. А. Зайцев (сост.), *Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий*, Москва, 1993.

⁵⁵ *Русское православие: веки истории*. Москва, 1989.

⁵⁶ *На пути к свободе совести*. Москва, Прогресс, 1989.

⁵⁷ *Ibidem*, с.10, 19–28.

⁵⁸ *Государственно-церковные отношения в России* (Рос.акад.упр. Гуманит.центр, Центр пробл.философии, истории, религии, свободы совести (ФИРСС) / Сост. Н.А.Трофимчук. Москва, Луч, 1993.

tinice”, găsirea noilor metode de cercetare și construire a conceptelor fundamentale de elucidare a relațiilor statului și cultelor. Regândirea istoriei relațiilor dintre puterea sovietică și biserică și noile abordări obiective ale istoricilor în această problemă sunt o urmare a unei noi viziuni asupra istoriei naționale, provocate de schimbarea regimului politic și a ideologiei societății din fosta URSS, excluderea Partidului Comunist din sistemul puterii de stat. Noile oportunități au fost oferite cercetătorilor în urma deschiderii unei noi baze izvoristice, deosebită de cea anterioară.

O nouă viziune asupra relațiilor dintre stat și culte este prezentă în lucrările cercetătorului V. A. Alexeev⁵⁹. Autorul este unul dintre primii care ajunge la ideea că „tabloul precedent al relațiilor dintre stat și Biserică, suferea de inexactități și distorsiuni”. Multe dintre ideile expuse de autor au fost confirmate în cercetările altor autori.

În general, în rândul investigațiilor contemporane ce țin de relațiile dintre stat și culte, lucrările lui V. A. Alexeev pot fi considerate ca cele mai rezultative prin imensitatea problemelor discutate, restabilirea în baza noilor izvoare a unor fapte necunoscute.

Printre lucrările ultimului deceniu al secolului trecut consacrate problemei cercetate, se numără și cele ce aparțin lui M. I. Odintov. Autorul printre primii cercetători introduce în circuitul științific o serie de documente ale organelor de stat și de partid⁶⁰.

Pentru prima oară problema izvoarelor documentare ale Biroului Politic al CC al PC(b) „în problema religioasă” este expusă de cercetătorul N. N. Pokrovski⁶¹.

⁵⁹ В.А. Алексеев, *Иллюзии и догмы : Взаимоотношения Советского государства и религии*. Москва, 1991; Idem., *„Штурм небес” отменяется? Критические очерки по истории борьбы с религией в СССР*. Москва, 1992; Idem., *Была ли в СССР „безбожная пятилетка”? // Диспут*, 1992. Nr. 2, с. 12-23.

⁶⁰ М.И. Одинцов, *Государственно-церковные отношения в России (на материалах отечественной истории XX века)*. Автореф. ... д-ра ист. наук. Москва, 1996; *Государство и церковь* (История взаимоотношений, 1917-1938 гг.). Москва, Знание, 1991; Idem., *Государство и церковь в России. XX век*. Москва, Луч, 1994; Idem., *„Дело” патриарха Тихона // Отечественные архивы*, 1993. Nr. 6, с. 46-71; Idem., *Изъят из церковных имуществ // Гласность*, 1991, Nr. 31; Idem., *Жребий пастыря // Наука и религия*, 1989, Nr. 1, Nr. 4, с. 16-20; Nr. 5, с. 18-21; Nr. 6, с. 34-40; Idem., *Золото Льва Троцкого // Диспут*, 1992, Nr. 4; Idem., *Путь длиною в семь десятилетий: От конфронтации к сотрудничеству (государственно-церковные отношения в истории советского общества) // На пути к свободе совести*. Москва, Прогресс. 1989, с. 29-71; Idem., *Золото Льва Троцкого // Религия, церковь в России и за рубежом*, Nr. 6. Москва, 1995, с. 53-65; Idem., *Мы должны быть искренними по отношению к Советской власти // Вопросы научного атеизма*, Вып. 39, Москва, 1989. с. 307-313; Idem., *Хождение по мукам // Наука и религия*. 1990, Nr. 5-8.

⁶¹ Н.Н. Покровский, *Время публиковать источники // Вестник Российского гуманитарного научного фонда*. Москва, 1996, Nr. 1, с. 11-21; Idem., *Документы Политбюро и Лубянки о борьбе с Церковью в 1922-1923 гг. // Ученые записки. Российский Православный Университет ап.Иоанна Богослова*. Выпуск 1. Москва, 1995, с. 125-173; Idem.,

Publicarea de către cercetător a culegerii din seria „Архивы Кремля”, oferă, celor care examinează tema respectivă, cea mai voluminoasă ediție a documentelor Biroului Politic al CC al PCUS din ultimul timp. În istoriografia problemei, lucrările lui N. N. Pokrovski au deschis o nouă etapă, deoarece au pus începutul reconstruirii tabloului obiectiv al supravegherii cultelor religioase din partea organului suprem de partid, în baza analizei documentelor Biroului Politic al CC, inaccesibile cercetătorilor până atunci.

Descoperirea și introducerea în circuitul științific a noilor documente devine o cheazășie în activizarea cercetărilor, precum și o caracteristică foarte importantă a procesului istoriografic din ultimul deceniu. Vom aminti culegerile de documente, care caracterizează istoria relațiilor dintre stat și culte pentru toată perioada existenței statului sovietic, la fel și elucidarea unor pagini din istoria acestora⁶².

În anii 1990 și, în special după 2000, au fost elaborate multiple cercetări cu analiza diferitelor aspecte din istoria contemporană a ortodoxiei și altor culte, elucidării aspectelor realizării legislației cultelor⁶³.

Источниковедение советского периода. Документы Политбюро первой половины 1920-х гг. // Археографический ежегодник за 1994 год, Москва, 1996, с. 18-46; Idem, Политбюро и Церковь. 1922-1923. Три архивных дела // Новый мир, 1994, № 8, с. 186-213; Архивы Кремля. В 2-х кн. (Кн. 1. Политбюро и церковь. 1922-1925 гг., Москва-Новосибирск, „Российская политическая энциклопедия” (РОССПЭН), „Сибирский хронограф”, 1997.

⁶² *Русская Православная Церковь в советское время (1917-1991). Материалы и документы по истории отношений между государством и Церковью* (Сост. Герд Штриккер. Книга 1. Москва, Прописки, 1995; *Русская Православная Церковь и коммунистическое государство. 1917-1941. Документы и фотоматериалы*, Москва, Изд-во Библиейско-Богословского Института св. апостола Андрея, 1996.

⁶³ Ю. Н. Макаров, *Советская религиозная политика и органы ВЧК-ГПУ-ОГПУ-НКВД СССР (окт. 1917-го – конец 1930-х годов)*. Автореф. дисс. доктора ист. наук. СПб., 2007; Т. А. Чумаченко, *Совет по делам Русской Православной Церкви при СНК (СМ) СССР. 1943-1965 гг.* Автореф. дисс. доктора ист. наук. Москва, 2012; О. С. Смирнова, *Деятельность института уполномоченных Совета по делам русской православной церкви в 1944-1965 гг.* (на материалах Верхнего Поволжья). Автореф. дисс. канд. ист. наук. Иваново, 2010; А. С. Кочетова, *Комиссия по вопросам религиозных культов при президиуме ВЦИК. 1929-1934 гг.* Автореф. дисс. канд. ист. наук. Москва, 2012. М. И. Одинцов, *Государственно-церковные отношения в России (на материалах Отечественной истории XX века)*. Дисс. ... д-ра ист. наук. Москва, 1996, В. А. Алексеев, *Государственно-церковные отношения: содержание, характер, тенденции эволюции (на материалах Отечественной истории послеоктябрьского (1917 г.) периода) XX века*: Диссертация в форме научного доклада на соискание ученой степени доктора философских наук. Москва, 1994, М. В. Шкаровский, *Русская Православная Церковь и религиозная политика Советского государства в 1939-1964 годах*. Дисс. ... д-ра. ист. наук. Москва, 1996, О. Ю. Васильева, *Русская Православная Церковь в политике Советского государства в 1943-1948 гг.* Дисс. ... д-ра ист. наук. Москва, 1999, И. Я. Шимон, *Отношения Советского государства и Русской Православной Церкви в период Великой Отечественной войны 1941-1945 гг.* Дисс. докт. ист. наук. Москва, 1995, И. И. Маслова, *Эволюция вероисповедной политики советского государства и деятельности Русской Православной Церкви 1953-1991 гг.* Дисс. ... д-ра ист. наук. Москва, 2005; А. А. Федотов, *Русская Православная Церковь в 1943-2000 гг.: внутрицерковная жизнь*,

Printre autorii acestor lucrări merită să fie amintiți, în primul rând, cei din Ucraina: O. Goliko⁶⁴ și C. Berejko⁶⁵, iar din Rusia, M. I. Odintov⁶⁶.

O serie de lucrări ce au în vizor persecuțiile pe motive confesionale în fosta URSS prezintă informații despre unele persoane care au fost supuse deportărilor pentru diferite motive, inclusiv pentru faptul că au fost membri activi ai organizației „Martorii lui Iehova”⁶⁷.

În rândul acestor lucrări este și cea a istoricului O. V. Edelman, coordonată de către V. A. Kozlova și S. V. Mironenko⁶⁸. Lucrarea conține informații din Arhiva de Stat a Federației Ruse extrase din materialele referitoare la toate „manifestările antisovietice” și represiunile care au avut loc de la moartea lui Stalin până la dispariția URSS, fixate de Procuratura URSS. Materialele din catalog pun la dispoziția cercetătorilor fapte neelucidate și umplu golul din cercetările referitoare la represiunile din epoca stalinistă și din ultimele decenii de existență a URSS.

Unele documente ce țin de relațiile dintre stat și culte sunt prezente în colecția de documente alcătuită de I. M. Vladimирџev și A.I. Kokurin⁶⁹.

O culegere importantă de documente este cea apărută sub redacția academicianului A. N. Iakovlev, elaborată de N. L. Poboli și P. M. Polean⁷⁰, care cuprinde segmentul principal al deportărilor sovietice de la sfârșitul anilor '20 și până la cea din 1951⁷¹.

O parte integrantă a istoriografiei contemporane a problemei relațiilor dintre stat și culte o constituie lucrările istoricilor confesionali. În anii puterii sovietice, istoriografia bisericească a fost lichidată ca disciplină științifică, dar în zilele noastre a făcut pași importanți spre renașterea tradițiilor, pierdute în ceea ce ține de istoria bisericii în secolul XX. Nicio cercetare contemporană ce abordează problema relațiilor dintre stat și culte nu poate fi realizată fără referințe

взаимоотношения с государством и обществом (по материалам Центральной России). Дисс. ... д-ра ист. наук. Иваново, 2009 и др.

⁶⁴ O. Голько, *Свідки Єгови – Сибірський маршрут*. Львів: ТОВ Фаворит, 2002.

⁶⁵ К. Бережко *Історія Свідків Єгови на Житомирщині*. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2005.

⁶⁶ М. И. Одинцов, *Совет Министров СССР постановляет: «выселить навечно!»: Сборник документов и материалов о Свидетелях Иеговы в Советском Союзе (1951 – 1985 гг.)*. Москва, Объединение исследователей религии, Арт-Бизнес-Центр, 2002..

⁶⁷ *Надзорные производства Прокуратуры СССР по делам об антисоветской агитации и пропаганде*. Март 1953-1991. аннотированный каталог. Под. ред. В.А. Козлова и С.В. Мироненко; сост. О.В. Эдельман. Москва, Международный Фонд «Демократия», 1999.

⁶⁸ *Надзорные производства прокуратуры СССР по делам антисоветской агитации и пропаганде. Аннотированный каталог март 1953-1991*. Под редакцией В.А. Козлова и С. В. Мироненко; составитель О. В. Эдельман, Москва, 1999.

⁶⁹ И. М. Владимирџев, А. И. Кокурин, *НКВД-МВД СССР в борьбе с бандитизмом и вооруженным националистическим подпольем на Западной Украине, в Западной Белоруссии и Прибалтике (1939.1956)*, Москва, 2008. Documente cu referință la tema noastră le găsim în partea a 4-a a lucrării amintite.

⁷⁰ *Сталинские депортации 1928-1953*, Москва, 2005.

⁷¹ Ibidem, nr. 4.74.

la declarațiile, scrisorile și decretele patriarhului și altor documente bisericești. Sunt folosite pe larg de către istorici informațiile despre persecuțiile, represiunile împotriva clerului și credincioșilor care se conțin în dicționarul bibliografic „Au suferit pentru Hristos...”⁷².

În ultimii ani au apărut noi lucrări consacrate istoriei bisericii în secolul al XX-lea⁷³. Au văzut lumina tiparului lucrările autorilor ortodocși ca V. Țîpin și G. Mitrofanov, Damaschin (Orlovski) ș.a. Manualele și cărțile protoiereului V. Țîpin reconstituie tabloul istoriei bisericii în perioada cercetată, permițând istoricilor și specialiștilor din domeniul religiilor să cerceteze problemele politicii statului față de biserică prin utilizarea cunoștințelor din istoria vieții interne a bisericii⁷⁴.

Cultelor protestante este dedicată cartea cercetătoarei Nikoliskaia T. K. „Protestantismul rusesc și puterea de stat în anii 1905-1991”⁷⁵. Autoarea este preocupată de legislație, de politica statului și de ideologia care se raportează la protestanții din URSS, de opinia publică, de factorii externi, care se răsfâng asupra stării protestantismului local, de disidența religioasă etc.

După cum am remarcat mai înainte, și cercetătorii de peste hotare au avut un interes sporit pentru cercetarea relațiilor dintre statul sovietic și cultele religioase.

Una dintre analizele ce își propun să explice modul de structurare și să identifice factorii ce influențează conținutul raporturilor dintre stat și cultele religioase aparține lui Pedro Ramet⁷⁶. Conform acestuia, regimurile politice comuniste, pentru a controla mai bine domeniul religios al vieții sociale, procedează la o divizare în trei mari categorii a cultelor religioase: legal recunoscute, tolerate și interzise⁷⁷. În același timp, cultelor le este impusă crearea unor structuri administrative centrale, concepute ca un instrument care facilitează controlul și supravegherea acestora. Cel mai vizibil exemplu, în acest sens, este cel al cultelor protestante și neoprotestante, cel mai des lipsite de structuri administrative sau religioase centrale și care sunt obligate, prin acțiunea conjugată a prevederilor legilor cultelor și a organelor represive comuniste, să-și creeze și dezvolte astfel de structuri⁷⁸. În plus, autorul în

⁷² За Христа пострадавшие: Гонения на Русскую Православную Церковь, 1917-1956: Биографический справочник. Кн. 1. А - К – Москва, Изд-во Православного Свято-Тихоновского Богословского Института, 1997, 704 с.: ил.

⁷³ История Русской Православной Церкви. От Восстановления Патриаршества до наших дней. Том 1: 1917-1970. СПб, Воскресенье, 1997.

⁷⁴ В. Цыпин, протоиерей. История Русской Православной Церкви. 1917-1990. Учебник для православных духовных семинарий. Москва, Московская Патриархия, Издательский дом „Хроника” 1994; Idem, Русская Церковь (1917-1925). Москва, Издание Сретенского монастыря, 1996.

⁷⁵ Татьяна Никольская, Русский протестантизм и государственная власть в 1905–1991 годах, СПб, Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2009 г. 356 р..

⁷⁶ Pedro Ramet, *Cross and Commissar. The Politics of religion in Eastern Europe and the USSR*, Bloomington-Indianapolis, Indiana University Press, 1987.

⁷⁷ *Ibidem*, p. 5.

⁷⁸ Pedro Ramet, *Protestantism and Politics in Eastern Europe and Russia. The Communist and Postcommunist Eras*, Durham-London, Duke University Press, 1992, p. 10-12.

discuție distinge mai mulți factori care au influențat modul de structurare și conținutul raporturilor dintre cele două instituții: importanța, locul și rolul ce revin Bisericii în cadrul societăților analizate; disponibilitatea respectivului cult religios de a se subordona/conforma cerințelor/ordinelor autorităților politice; problema subordonării față de o organizație religioasă străină (cea mai spinoasă problemă).

Raporturile conflictuale ce se dezvoltă între culte și statul comunist, precum și întârzierea înregistrată în dispariția fenomenului religios din viața societăților comuniste constituie unul din punctele de concentrare a energiilor distructive ce vor mina din interior regimul de tip sovietic. Potrivit lui Patrick Michel, refuzul de a integra religia în proiectul social și statal comunist și proclamarea dispariției acesteia odată cu dispariția factorilor antagonici din societate, transformă sentimentul religios într-o veritabilă unitate de măsură a succesului proiectului politic, economic și social comunist. Întârzierea evidentă înregistrată în ceea ce privește dispariția credințelor religioase se constituie, în acest context, într-un semn al eșecului demersului de comunizare a societății⁷⁹.

Dintre autorii străini preocupați de tematica pusă în discuție, vom aminti și pe Anna Dickinson⁸⁰, Felix Corley⁸¹, Everd van der Zvende⁸², Daniel Peris⁸³, John D. Basil⁸⁴, Michael Bourdeaux⁸⁵.

Un instrument folosit de autoritățile sovietice pentru combaterea organizațiilor religioase „neloiale” statului erau deportările forțate în masă.

În 1960, doar la trei ani după începerea procesului de reabilitare a grupurilor etnice „pedepsite”, în Statele Unite a văzut lumina tiparului lucrarea cercetătorului Robert Conquest „Deportările sovietice ale popoarelor”⁸⁶.

Multe informații au fost culese din confesiunile transfugului sovietic, colonelul Burlitsky, participant la operațiunile de deportare, precum și raportul „secret” a lui N. S. Hrușciiov la congresul XX al PCUS.

În istoriografia de peste hotare sunt cunoscute și lucrările cercetătorilor din

⁷⁹ Patrick Michel, *Politique et religion. La grande mutation*, Paris, Albin Michel, 1991, capitolul II: „Religion, communisme et modernité”, p. 47-88.

⁸⁰ Dickinson Anna, *A Marriage of Convenience? Domestic and Foreign Policy Reasons for the 1943 Soviet Church-State "Concordat"* // *Religion, State & Society*. Vol. 28. № 4, 2000;

⁸¹ Felix Corley. *Unsuccessful Orthodoxy in Russian Heartlands* // *Religion, State & Society*. Vol. 28. № 1, 2000; Idem. *Quantifying Religions Oppression: Russian Orthodox Church Closures and Repression of Priests 1917-41* // *Religion, State & Society*. Vol. 28. № 4, 2000;

⁸² Everd van der Zwearde. „Civil Society” and „Orthodox Christianity” in Russia: a Double Test Case” // *Religion, State & Society*. Vol. 27. № 1, 1999,

⁸³ Daniel Peris. „God is Now on Our Side”: Religious Revival on Unoccupied Soviet Territory during World War II. // *Kritika*. New Series, Volume 1, Number 1, Winter 2000.

⁸⁴ John D. Basil. *Church-State Relations in Russia: Orthodoxy and Federation Law, 1999 -2004* // *Religion, State & Society*. Vol. 33, No 2. 2004;

⁸⁵ John D. Basil. *Church-State Relations in Russia: Orthodoxy and Federation Law, 1999 -2004* // *Religion, State & Society*. Vol. 33, № 2. 2004.

⁸⁶ R. Conquest, *Soviet deportations of nationalities*, London: McMillan and Co Ltd; New York: St Martin's Press, 1960. 204 p.

diaspora rusă D. Konstantinov⁸⁷, A. A. Bogolepov⁸⁸, Gleb Rar⁸⁹, care descriau tabloul cultelor în URSS, lucrările lui G. Ellis, care în baza izvoarele disidenților a elaborat o lucrare de proporții mari dedicată relațiilor dintre stat și culte în URSS și rolul disidenților ortodocși⁹⁰.

În lucrările dedicate relațiilor dintre stat și culte în URSS (1950-1970), N. Bideving acordă cea mai mare atenție propagandei ateiste⁹¹.

În anii 1980, în străinătate sunt atestate lucrările emigranților din URSS din ultima perioadă M. Axenov-Meerson⁹², L. Alexeev⁹³ și V. Zelinski⁹⁴.

Lucrările emigranților de orientări politice diferite și ale autorilor din „samizdat”, în temei, au caracter publicistic - cărți, memorii, sau lucrări teologice, elucidează critic istoria biserici în URSS. Printre aceștia se numără: A. Levitin-Krasnov, V. Șavrov, mitropolitul Evghenii, G. N. Trubețkoj, A. Șmeman, M. Poliski, episcopul Grigroii Grabbe, N. Talberg, V. Rusak (Stepanov)⁹⁵ ș. a. Tema

⁸⁷ Dmitry Konstantinov. *The Persecuted Church*. N. Y.: All-Slaving Publishing House, 1967; Д. В. Константинов, *Зарницы духовного возрождения (православная церковь в СССР в конце шестидесятых-начале семидесятых)*, Лондон (Канада), 1974; *Гонимая Церковь: Русская православная церковь в СССР*, Москва, 1999.

⁸⁸ А. А. Боголепов, *Церковь под властью коммунизма*. Мюнхен: Институт по изучению СССР, 1958 [исследования и материалы Серия], вып. 42.

⁸⁹ Глеб (Ветров А.) *Плененная Церковь: Очерк развития взаимоотношений между Церковью и властью в СССР* Б.М.: Посев 1954; *Русская Православная Церковь в СССР*. Мюнхен: Изд-во Центробъединения политических эмигрантов из СССР, 1962.

⁹⁰ Д. Эллис, *Русская Православная Церковь. Согласие и инакомыслие*. Лондон, 1990.

⁹¹ N.Bodevig, *Die russische Patriarchatskirche Beitrage zur auberen Bedruckung und inntren Lage. 1958-1979*, München, 1988.

⁹² М.Аксенов-Меерсон, иерей. *Православие и свобода*. Сб. статей. Вермонт, 1986,

⁹³ Л. Алексеева, *История инакомыслия в СССР: Новейший период*. Вермонт, 1984,

⁹⁴ В.Зелинский, *Приходящие в Церковь*. Париж, 1982.

⁹⁵ А. Левитин-Краснов, В.Шавров, *Очерки по истории русской церковной смуты*. В трех томах. Кюснахт, 1977; А. Левитин-Краснов, *По морям, по волнам*. Париж, 1986 и др.; Евлогий (Георгиевский), митрополит. *Путь моей жизни: Воспоминания митрополита Евлогия (Георгиевского)*, изложенные по его рассказам Т.Манухиной. Москва, 1994; Н.Д. Тальберг, *История Русской Церкви*. Джорданвилль, 1959; А. Д. Шмеман, протоиерей, *Исторический путь Православия*. Париж, 1985; М. Польский, *Новые мученики российские. Сведения о мучениках и исповедниках Русской Церкви, биографические данные о епископах и документы о внутрицерковной борьбе после 1927 года*. Т.1-2. Собрание материалов. Джорданвилль, 1949-1957; Г. Граббе, *Правда о Русской Церкви на Родине и за Рубежом. (По поводу книги С.В. Троицкого „О неправде Карловацкого раскола“)*. Джорданвилль, 1961; В. Русак (Стапанов). *История российской церкви. Со времени основания до наших дней*. Джорданвилль, 1993; Idem. *Свидетельство обвинения. Церковь и государство в Советском Союзе*. Части 1-3. М., 1993; Idem. *Пир сатаны. Русская православная церковь в „ленинский” период (1917-1924)*. М., 1991 ș.a. В.Цыпин, протоиерей. *История Русской Православной Церкви. 1917-1990. Учебник для православных духовных семинарий*. Москва, 1994; Idem. *Русская Церковь (1917-1925)*. М., 1996; Дамаскин (Орловский), иеромонах. *Мученики, исповедники и подвижники благочестия Российской Православной Церкви XX столетия: Жизнеописания и материалы к ним*. Кн.1. Тверь, 1992. Кн.2. Тверь, 1996; Емельянов Н.Е. *Оценка статистики гонений на Русскую Православную Церковь в XX веке*// Культура.

principală de cercetare a acestor o constituie prigoana credincioșilor în URSS, dezbinarea Bisericii și istoria Bisericii Ortodoxe Ruse din emigrație. Deși, de regulă, nu pot fi calificate ca lucrări științifice cu generalizări și analize științifice, totuși, conțin un volum considerabil de informații. Din motivul lipsei de documente, aceste lucrări nu epuizează întreg potențialul informațiilor disponibile la acest subiect, totuși, ele sunt mai apropiate de abordarea imaginii reale a celor ce s-au întâmplat. Deși baza conceptuală generală a lucrărilor de tipul acesta trebuie supusă unei critici științifice, materialul empiric colectat poate și trebuie să fie folosit la elaborarea noilor studii.

În istoriografia sovietică moldovenească tema istoria și activitatea cultelor este prezentată în diferite broșuri antireligioase. Cea mai importantă lucrare din perioada sovietică aparține cercetătorului V. D. Gajos⁹⁶. În cartea sa „Evoluția sectelor religioase în Moldova” autorul face o trecere în revistă a mai multor organizații religioase de pe pozițiile luptei de clasă, caracterizându-le pe unele ca fiind de sorginte americană, anticonstituționale și antisovietice (cazul organizației „Martorii lui Iehova”).

După obținerea independenței de stat, în Republica Moldova au apărut o serie de lucrări care au în vizor și organizațiile religioase. În acest context putem numi o serie de articole scrise de Liliana Trohin⁹⁷, I. Tafunea⁹⁸, C. Alexei⁹⁹ ș. a., publicate în presa confesională și țin mai mult de încercarea de a apăra credința ortodoxă.

În Republica Moldova, în ultimul timp, sunt semnalate o serie de lucrări dedicate problemei în discuție. În această categorie de lucrări putem menționa pe cele cu caracter general, care examinează relațiile statului cu anumite culte. La acest capitol ne referim la lucrările cercetătorului V. Pasat¹⁰⁰.

O culegere de documente în 4 volume „Ortodoxia în Moldova. Puterea, biserica, credincioșii”, la care autorul a lucrat mai mult de un deceniu, descrie – prin documente inedite din arhivele din Federația Rusă, România și Republica Moldova – istoria Bisericii Ortodoxe din Moldova în anii 1940-1991¹⁰¹.

Образование. Православие. Сб. материалов региональной науч.-практ. конф. (Под ред. А. М. Селиванова, Н. Лихоманова, Яросл. гос. ун.-т. - Ярославль, 1996, с. 248-252.

⁹⁶ В. Д. Гажос, *Эволюция религиозного сектантства в Молдавии*, Кишинев, 1975.

⁹⁷ L. Trohin, *Ne vom vinde, oare credința ortodoxă pentru un „blid de linte”?* în *Logos*, nr. 3, 1998, p. s.

⁹⁸ Irineu Tafunea, *Numele lui Dumnezeu*, // *Ekklesia*, Nr. 9/12, 2000, pp 25-27.

⁹⁹ Cornel Alexei, *Cine sunt „Martorii lui Iehova”*, // *Curierul Ortodox*, Nr. 6, 1997, p. 8.

¹⁰⁰ В. Пасат, *Трудные страницы истории Молдова. 1940-1950*, Москва 1994; Пасат В. *Православие в Молдавии власть: церковь, верующие. 1940-1953*, т. 1 и т. 2., Москва, 2009; Idem. *Суровая правда истории. Депортации с территории МССР*, Кишинев, 1998; Idem. *Asprul adevăr al istoriei deportărilor de pe teritoriul RSSM în anii '40-'50. Chișinău*, 2000; Idem. *Calvarul documentar al deportărilor de pe teritoriul RSSM. 1940-1950*, Chișinău, 2006.

¹⁰¹ *Православие в Молдавии : власть, церковь, верующие : 1940-1991*, 4 volume, РОССПЭН, Москва, 2010-2012.

Aceluiași autor îi aparțin și alte lucrări ce țin de problema relațiilor dintre stat și culte în RSSM¹⁰².

Despre persecuțiile împotriva organizațiilor religioase în perioada sovietică, găsim mărturii în lucrarea colectivă a cercetătorilor Ion Varta, Tatiana Varta, Igor Șarov: *Asasinările în masă din RASSM în perioada Marii Terori. Documente desecretizate din arhivele MAI și SIS ale Republicii Moldova*¹⁰³. În această lucrare, problema cercetată este dezbătută în cadrul a două paragrafe, fiind vorba de paragraful „Teroarea Roșie împotriva Bisericii”¹⁰⁴ și „Lupta cu Biserica Ortodoxă și cu alte confesiuni religioase din RASSM în perioada Marii Terori”¹⁰⁵.

În lucrarea „*Deportările în masă din RSS Moldovenească din 5-9 iulie 1949. Operațiunea „Sud”*”¹⁰⁶, cercetătorul Ion Varta prezintă 350 de documente referitoare la elaborarea operațiunii de deportare a mai multor categorii de populație din RSS Moldovenească, implementarea operațiunii în zilele de 5-9 iulie 1949, condițiile în care oamenii au fost transportați în Siberia și cum au fost omorâte persoanele exilate care încercau să-și facă dreptate. Cea mai mare parte a documentelor, peste 80%, au fost preluate de la arhiva Ministerului Afacerilor Interne, restul provenind din arhivele Serviciului de Informații și Securitate. În cea de a doua lucrare: *Deportările în masă din RSS Moldovenească, 13-16 iunie 1941*, autorul prezintă documente și liste întregi de persoane care au fost deportate forțat de organele represive sovietice.

La același capitol se încadrează și colecția „Arhivele Memoriei”. Recuperarea și valorificarea istorică a memoriei victimelor regimului totalitar-comunist din Republica Sovietică Socialistă Moldovenească: Memorii. Documente. Studii de caz”¹⁰⁷. În cadrul colecției au văzut lumina tiparului o serie de volume în care sunt grupate memoriile deportaților pe diferite regiuni din RSSM.

Teza de doctorat a Vioricăi Olaru-Cemîrtan, „*Deportările din Basarabia. 1940-1941, 1944-1945*, Iași, 2009, are un capitol dedicat temei enunțate. Este vor-

¹⁰² B. Пасат, *Трудные страницы истории Молдова. 1940-1950*, Москва 1994 г.; Ibidem. *Православие в Молдавии власть: церковь, верующие. 1940-1953*, т. 1 и т. 2., Ibidem. Москва, 2009 г.; Ibidem. *Суровая правда истории. Депортации с территории СССР*, Кишнев, 1998 г.; Ibidem. *Asprul adevăr al istoriei deportărilor de pe teritoriul RSSM în anii '40-'50*. Chișinău, 2000; Ibidem. *Calvarul documentar al deportărilor de pe teritoriul RSSM. 1940-1950*, Chișinău, 2006. ș.a.

¹⁰³ Ion Varta, Tatiana Varta, Igor Șarov, „*Asasinările în masă din RASSM în perioada Marii Terori. Documente desecretizate din arhivele MAI și SIS ale Republicii Moldova*, volumul I, Editura Cartdidact, Chișinău, 2011, 828 p.

¹⁰⁴ Ibidem, p. XXXVIII-XLIII.

¹⁰⁵ Ibidem, p. C-CI.

¹⁰⁶ Ion Varta, „*Deportările în masă din RSS Moldovenească din 5-9 iulie 1949. Operațiunea „Sud”*”, Editura Litera, Chișinău, 2011, 918 p.; Idem. *Deportările în masă din RSS Moldovenească, 13-16 iunie 1941*, Editura Litera, Chișinău, 2011, 345 p.

¹⁰⁷ Colecția este publicată în cadrul Programului de Stat „Recuperarea și valorificarea istorică a memoriei regimului totalitar-comunist din R.S.S. Moldovenească în perioada anilor 1940-1941, 1944-1953”. Directorul Programului de Stat: prof.univ. dr. hab. Anatol Pettrencu; Secretarul științific: conf. univ. dr. Virgil Birlădeanu.

ba de capitolul III „Operația „Sever”, 1 aprilie 1951, Ultimul val de deportare¹⁰⁸. Același autor a editat și alte lucrări la tema dată¹⁰⁹.

Referința la relațiile dintre stat și culte găsim și în studiile cercetătorului Igor Cașu¹¹⁰.

La tema cercetară se referă și lucrările cercetătoarei Ludmila Tihonov¹¹¹, care în monografia „Politica statului sovietic față de cultele din R.S.S. Moldovenească: 1944-1965”, reflectă prigoanele pe care au avut să le sufere în timpul regimului comunist confesiunile religioase de pe teritoriul actualei Republici Moldova. Autoarei îi aparțin și alte lucrări ce țin de problema cercetată¹¹².

O lucrare care ar avea tangență cu tema relațiilor dintre statul sovietic și culte, în special cu Biserica Ortodoxă, aparține cercetătorului Veaceslav Ciorba¹¹³. Autorul a consacrat temei puse în discuție un capitol aparte „Politica statului sovietic față de Biserica Ortodoxă din RSSM (1944-1989)¹¹⁴.

Un număr însemnat de autori au fost preocupați de cercetarea anumitor aspecte ale relațiilor dintre stat și biserică, Astfel, despre persecutarea clerului din

¹⁰⁸ La pp. 137-156. În baza acestei teze a fost editată o monografie a autoarei la Chișinău în 2013, *Deportări din Basarabia. 1940-1941, 1944-1956*.

¹⁰⁹ Viorica Olaru-Cemîrtan, *Dosarele secrete ale deportărilor din 1951: studiu de caz, // Destin Românesc*, Nr. 2-3 (54), 2008, pp. 203-227.

¹¹⁰ Igor Cașu, *Represiunile comuniste în Moldova Sovietică*, în Vladimir Tismăneanu, Dorin Dobrințu, Vasile Cristian etc., *Raportul Comisiei Prezidențiale pentru analiza dictaturii comuniste din România*, București, Humanitas, 2007; Idem. *Dușmanul de clasă. Represiuni politice, violență și rezistență în R(A)SS Moldovenească, 1924-1956*, Cartier, Chișinău, 2014, 294 p.

¹¹¹ Ludmila Tihonov, *Rezistența religioasă anticomunistă în Moldova Sovietică*, Civitas, Chișinău, 2000, 24 p.; Idem. *Marginalizarea Bisericii Ortodoxe în perioada regimului totalitar comunist 1944-1965*; Civitas, Chișinău, 2000, 24 p.; Idem. *Acțiuni manifestate prin credință // Revista Moldova și Lumea*, Chișinău, Nr. 5-6, 2000, pp. 19-20; Idem. *Politica statului Sovietic față de cultele religioase din R:S:S:M: mistificare și realitate, // Demistificarea sau remistificarea istoriei. Materialele dezbaterilor naționale*. Chișinău, Pontos, 2000, pp. 130-135; Idem. *Mănăstirile din RSS Moldovenească în perioada regimului totalitar-comunist 1944-1961*, în *Culegerea Romanitatea și românitatea la nord de Balcani*, Chișinău, ISM, 2000, pp. 53-59; Idem. *Statutul juridic al Bisericii în U.R.S.S. în perioada interbelică, Simposia Professorum, ULIM. Seria Istorie*, Chișinău, 2001, pp. 66-72; Idem. *Politica regimului sovietic față de biserica ortodoxă în Basarabia ocupată (1940-1941)*, // *Cugetul*, Chișinău, 2003, nr. 2, pp. 13-19; Idem. *Politica Statului Sovietic față de sectele religioase, // Clio. Almanah istoric*, Chișinău, 1997, pp. 119-127; Idem. *Politica statului sovietic față de cultele din R.S.S. Moldovenească: 1944-1965*, Prut Internațional, Chișinău, 2004, 170 p.

¹¹² Ludmila Tihonov. *Unele aspecte ale politicii bolșevicilor față de Biserica Ortodoxă din Basarabia (iunie 1940-iunie 1941, în Analele științifice ale Universității de Stat din Moldova, Seria Științe socio-umane)*, Chișinău, 1999, pp. 224-229; Idem. *Biserica Ortodoxă din Basarabia de la Stalin la independență, // Probleme actuale de istorie națională: Studii în onoarea prof. Pavel Parasca*, Universitatea Liberă Internațională, Chișinău, 2009, pp. 264-282; Idem. *Statutul bisericii ortodoxe în R.S.S.M. (1965-1990)*, // *Revista de Istorie și Politică=History & Politics*, 2010, nr. 1/2, pp. 135/143, ș.a.

¹¹³ Veaceslav Ciorba, *Biserica Ortodoxă din Basarabia și Transnistria (1940-2010)*, Pontos, Chișinău, 2011, 460 p.

¹¹⁴ Ibidem, pp. 133-171.

RSSM a scris cercetătorul dr. Gheorghe Palade¹¹⁵, despre înregistrarea de stat a organizațiilor religioase a scris Iurie Mihalache¹¹⁶.

O serie de articole ce țin de tematica relațiilor dintre statul sovietic și culte aparțin autorului prezentului studiu¹¹⁷, printre care și monografia „*Persecutarea organizației religioase „Martorii lui Iehova”. Operația „Sever” (1951) în RSSM*”, în care se conține și o listă a 2724 de persoane deportate în cadrul operației „Sever” din 1 aprilie 1951¹¹⁸. Autorului aparțin și alte articole în care se ia în dezbatere tema cercetată¹¹⁹. Mai multe articole despre bisericile și mănăstirile din RSSM aparțin scriitorului Vladimir Beșleaga¹²⁰.

Unii autori se opresc asupra cercetării situației Bisericii Ortodoxe din Moldova în perioade destul de scurte. Spre exemplu, cercetătorul Ruslan Șevcenco

¹¹⁵ Gheorghe Palade, *Reprimarea preoțimii basarabene în primii ani de ocupație sovietică: cazul preotului Cecati (28 iunie 1940-26 iulie 1941), Biserica Ortodoxă din interfluviul pruto-nestean (1813-2013)*, Chișinău, 2013, pp.181-185. Un capitol aparte referitor la acest subiect, *Politica regimului totalitar față de clerul Bisericii Ortodoxe din RSSM (1944-1989)* este inclus în monografia lui Ciorba V. *Biserica Ortodoxă din Basarabia și Transnistria (1940-2010)*, pp. 193-212.

¹¹⁶ Iurie Mihalache, *Înregistrarea de stat a organizațiilor religioase: realități, probleme și soluții*, în *Biserica Ortodoxă din interfluviul pruto-nestean (1813-2013)*, Chișinău, 2013, pp. 563-568.

¹¹⁷ N. I. Fuștei, „*Uniunea ateilor militanți*” (1925-1947) în lupta cu religia, // *Tiragetia. Istorie Muzeologie. Seria Nouă*, vol. VII[XXII] nr. 2, 2013, pp.269-280; Idem. *Persecutarea membrilor organizației „Martorii lui Iehova” în statele cu regim totalitar*, // *Anuarul Institutului de Istorie, Stat și Drept*, anul 2011, pp 288-297; Idem. *Folosirea resurselor administrative în lupta cu religia în RASSM și RSSM*, // *Anuarul Institutului de istorie Stat și Drept*, 2013, pp 240-257; Idem. *Motive doctrinare pentru persecutarea „Martorilor lui Iehova”*, // *Revista de Istorie a Moldovei*, nr. 4, 2013, pp 48-64; Idem. *Organe de stat pentru problemele cultelor în URSS în perioada interbelică (1918-1940)*, // *Tyragetia*, vol. VIII, nr. 2, 2014, pp 199-212; Idem, S. C. Deseatnikov – *a nomenclaturist assigned to supervise the religious cults of MSSR*, // *Cadrelor de partid și sovietice din RASSM și RSSM (1924-1956)*, Chișinău, 2015, pp 68-85; Idem, *Situația Bisericii Ortodoxe în R.S.S. Moldovenească, 1940-1941*, // *Arhivele totalitarismului*, București, 2017, an. 25, nr. 1-2, p. 67-73; Idem, *Situația cultului lipovenesc în RSSM (1944-1965)*, // *Anuarul Institutului de Istorie*, Nr. 7, 2017, p 306-316; Idem, *Relațiile dintre statul sovietic și culte în URSS, încercare de periodizare a etapelor istoriei dezvoltării relațiilor dintre stat și culte*, // *Tyragetia*, vol. XI, nr. 2, 2017, pp 207-232; Idem, *Atitudinea cultelor religioase față de stat (aspecte teoretice)*, // *Anuarul Institutului de Istorie*, Nr. 6, 2016, p 319-335.

¹¹⁸ N. Fuștei, „*Persecutarea organizației religioase „Martorii lui Iehova”. Operația „Sever” (1951) în RSSM*”, Chișinău, 2013, 260 p.

¹¹⁹ N.Fuștei, „*Comisia Antireligioasă*” și promovarea politicilor confesionale în URSS (1924-1929), // *Anuarul Institutului de Istorie, Stat și Drept*, anul 2013, pp 212-223; Idem. *Consiliul pentru problemele Bisericii Ortodoxe Ruse de pe lângă Consiliul de Miniștri al URSS (1943-1965) – un organ de legătură dintre Stat și Biserică*, // *Tyragetia*, vol. IX, nr. 2, 2015, pp 249-259 Idem, *Relații dintre statul sovietic și biserică în anii 1921-1922* // *Revista Teologică* (a mitropoliei Ardealului), Sibiu, 1997, p. 65-75; Idem. *Centru de cultură și spiritualitate – parohia Sfântul Dumitru din Chișinău*, Chișinău, 2010, 354 p.; Idem, *Deportările pe motive confesionale. Operația „Sever” (1 aprilie 1951)*, // *PROMEMORIA, Revista Institutului de Istorie Socială*, vol. II, nr. 2, 2012, pp 101-112 ș.a.

¹²⁰ Vladimir Beșleaga, *Bisericile și mănăstirile sub regimul totalitar comunist (R.S.S.M. – 1950-1960)*, în *Destin Românesc*, nr. 2, 3, 4, 1996, pp. 85-100.

scrie despre situația bisericii în anii 1962-1964¹²¹. Alexandru Guțuleac se referă la organizarea bisericească din primul an al ocupației sovietice (1940-1941)¹²². Asupra registrului și listelor clerului în perioada 1945-1955 își ținesc atenția cercetătorii Teodor Candu și pr. Octavian Moșin¹²³.

În așa mod, în prezent, grație eforturilor cercetătorilor și editorilor a fost realizată o bază solidă pentru studierea relațiilor dintre stat și culte, au fost descoperite și incluse în circuitul științific izvoare, care în trecut erau inaccesibile. Printre acestea sunt și materialele Biroului Politic al CC al PC(b) și documente ale GPU-OGPU, care elucidează verigile cheie ale politicii partidului și statului față de culte. În același timp, examinarea literaturii de specialitate permite să formulăm concluzia că în istoriografia din Republica Moldova și în cea de peste hotare, deocamdată nu există lucrări de sinteză despre politica partidului și statului față de cultele religioase în perioada sovietică, scrise în baza noilor izvoare descoperite după anul 1991, cu excepția articolelor și publicațiilor amintite.

¹²¹ Руслан Шевченко, Положение Православной Церкви Молдовы в 1962-1964 гг. и политика властей республики, în *Biserica Ortodoxă din interfluviul Pruto-Nestean (1813-2013)*, Chișinău, 2013, pp.197-203.

¹²² Alexandru Guțuleac, *Organizarea administrativ-bisericească în primul an de ocupație sovietică (1940-1941)*, în *Educație și viață spirituală în Basarabia. Tradiții și perspective. Conferință științifică cu participare internațională, 1-3 octombrie 2015*, Chișinău, 2015, pp. 254-264.

¹²³ Teodor Candu, pr. Octavian Moșin. *Documente privitoare la istoria Bisericii din RSSM. Registrul și listele clerului (1945-1955)*, Pontos, Chișinău, 2013, 292 p.

DOCUMENTAR

Gheorghe Cojocaru*

O EVALUARE A GARANȚIILOR FRANCO-BRITANICE ACORDATE ROMÂNIEI LA 13 APRILIE 1939

Documentul inserat la această rubrică reprezintă răspunsul Ministerului Afacerilor Străine al României la demersul Marelui Stat Major al Armatei privind aplicarea garanțiilor acordate României și Greciei simultan de Marea Britanie și Franța la 13 aprilie 1939, după ce la 19 octombrie la Ankara a fost încheiat acordul de asistență mutuală anglo-franco-turc.

Primul element care merită reținut este că în martie același an Anglia și Franța, în contextul invadării Cehoslovaciei de trupele germane și ca urmare a demersului privind o presupusă amenințare germană în adresa României al ministrului român la Londra, V.V. Tilea, au propus Guvernului României încheierea unor pacte bilaterale de asistență mutuală. Propunerea n-a fost acceptată, pentru a nu trezi furia Germaniei, cerându-se, în schimb, asigurarea că Franța și Anglia vor apăra statul român în cazul unei agresiuni. Garanțiile oferite aveau un caracter unilateral. Autoritățile române, urmărind să evite asumarea unor angajamente, n-au participat la discuția asupra conținutului și formei lor exterioare. În consecință, doar cele două țări puteau decide în privința întinderii garanțiilor acordate, modului și termenului lor de aplicare.

Prima întrebare la care Marele Stat Major aștepta un răspuns din partea Ministerului de Externe viza comportamentul celor două Mari Puteri în cazul unei agresiuni sovietice împotriva României, în situația în care Turcia, membră a Înțelegerii Balcanice, își păstra neutralitatea. Spre deosebire de garanțiile acordate Poloniei, limitate exclusiv la un atac german, cele acordate României, după cum se menționa în răspunsul Ministerului de Externe, purtau un caracter general¹. Conform asigurărilor verbale, date de înalți responsabili englezi și

* **Gheorghe Cojocaru**, doctor habilitat în istorie, directorul Institutului de Istorie.

¹ La 13 aprilie 1939 guvernele britanic și francez au dat simultan României și Greciei asigurarea specială că „în cazul când va fi întreprinsă o acțiune care ar amenința vădit independența României sau a Greciei și la care guvernul român sau guvernul grec vor considera că este de interesul său vital de a rezista cu forțele sale naționale” se angajau să le acorde imediat întreaga asistență ce la va sta în putere (Georgiana-Margareta Scurtu, *Relațiile internaționale în contextul celui de-al doilea război mondial. Studiu de caz: relațiile*

francezi, se deducea că Anglia și Franța vor veni în ajutorul României, dacă ea era atacată de Soviete. Deși era luată în calcul și eventualitatea unei debarcări de trupe la Salonik, acest ajutor nu putea fi livrat decât pe cale maritimă prin pătrunderea flotei anglo-franceze prin Strâmțori, cu permisiunea Guvernului turc. Turcia, care avea o relație specială cu URSS, se arăta, totuși, dispusă la momentul dat să procedeze de comun acord cu Franța și Marea Britanie, în cazul unei agresiuni sovietice împotriva statului român.

În cazul unui atac concertat germano-maghiar asupra României, se estima că Guvernul turc se va simți obligat să permită libera trecere a flotei anglo-britanice prin Bosfor și Dardanele, pentru a veni în ajutorul României. Turcia, ca țară membră a Înțelegerii Balcanice, trebuia să-și mențină obligațiile de a asista România și în cazul în care o agresiune sovietică se producea ca urmare sau în acord cu un eventual atac din partea Bulgariei.

În ceea ce privește termenul valabilității garanțiilor, se arăta că nu era în interesul României să ceară Angliei și Franței să precizeze durata lor, pentru a evita implicarea în niște înțelegeri bilaterale. Iarăși, se deducea printr-un exercițiu de logică că garanțiile vor fi valabile cât timp cele două Mari Puteri vor considera că România era amenințată de un atac din exterior. Garanțiile puteau fi retrase, după cum se constata, și în situația în care Anglia și Franța ar fi apreciat că anumite acțiuni ale Guvernului român erau contrare intereselor lor.

La începutul lunii noiembrie 1939, data emiterii acestui document, diplomația românească își propunea să contribuie la formarea unui bloc al țărilor neutre, care să păstreze echidistanța față de ambele părți la conflict, dar, din diverse motive, proiectul a rămas fără finalitate. Această tendință de a păstra „o cumpănă dreaptă” între Marile Puteri transpare și din analiza răspunsului Ministerului de Externe la solicitările Marelui Stat Major al Armatei. Dacă așteptările României în ceea ce privește garanțiile franco-britanice erau de înțeles și ușor de anticipat, poziția reală a Marilor Puteri, aflate la mii de kilometri distanță, era exprimată în alți termeni de militarii aliați la reuniunea din 28 septembrie același an, consacrată strategiei pentru Orientul Apropiat. În cazul unui atac german asupra României strategii aliați recunoșteau: „Nu pare că am putea face ceva pentru a evita ca ea să fie rapid ocupată, dacă va fi atacată într-un viitor apropiat. Putem spera că, în cel mai bun caz, să o convingem să opună toată rezistența de care este capabilă și, în același timp, să-și distrugă puțurile petroliere, înainte ca acestea să cadă în mâinile germanilor”². Foreign Office-ul își va preciza poziția în cazul unei agresiuni a armatei roșii împotriva României, la o reuniune cu șefii misiunilor diplomatice din statele Europei de Sud-Est, din 8 și 11 aprilie 1940. În eventualitatea unui atac sovietic, Guvernul britanic era decis să acorde României „toată asistența” care îi stătea în putință,

României cu Franța (octombrie 1938 – iunie 1940), Institutul Cultural Român, București, 2006, p. 136).

² Ibidem, p. 279.

gradul și caracterul acestui sprijin depinzând de Turcia, Italia și Bulgaria. Era neapărat ca Guvernul francez să fie abordat și să aprobe asistența către România, fiind necesară și aprobarea șefilor de Stat Major³.

Rapiditatea derulării evenimentelor din centrul și Estul Europei în mai-iunie 1940 vor face inoperabile garanțiile franco-britanice, acordate României la 13 aprilie 1939.

2 Noiembrie 1939

Prin adresa secretă Nr. 7621/III din 29 Octombrie 1939, aici alăturată, Marele Stat Major ne pune unele întrebări în legătură cu aplicarea garanțiilor franco-engleze în cadrul tratatului de asistență mutuală anglo-franco-turc încheiat la 19 Octombrie a. c. la Ankara.

În vederea lămuririlor ce trebuie să le dăm Dlui Șef al Marelui Stat Major, într-o chestiune care interesează în cel mai înalt grad apărarea țării, cred că este necesar să precizăm întâi următorul punct:

Anglia și Franța ne-au propus în Martie trecut încheierea unor Pacte bilaterale de asistență mutuală. Guvernul român n-a crezut că este interesul țării să accepte încheierea unor asemenea pacte. Guvernul s-a folosit însă de prilejul propunerii franco-engleze pentru a arăta Guvernelor englez și francez că, în cazul în care socotesc că apărarea integrității și a independenței României constituie un interes important pentru Anglia și Franța, ele ne pot da asigurarea că ne vor apăra în cazul în care am fi atacați și ne-am apăra cu armele.

Franța și Anglia ne-au dat acea garanție la 13 Aprilie a. c. Prin faptul că a refuzat negocierile pentru încheierea unui acord bilateral și prin faptul că garanția are un caracter absolut unilateral, Guvernul nu a fost în măsura să discute nici forma exteroară, nici cuprinsul garanției.

O asemenea discuție ar fi angajat Guvernul român pe calea unor negocieri din care n-ar fi putut rezulta decât luarea unor angajamente și din partea României, lucru ce ținea să-l evite.

Astfel fiind, nu putem supune garanția franco-engleză unui examen critic precis, astfel cum am fi putut-o face dacă ar fi vorba de un tratat izvorât din negocieri între părțile contractante.

Franța și Anglia rămân ele singure judecătoare în privința întinderii garanțiilor ce ne-au dat în privința modului lor de aplicare și în privința duratei lor.

Trebuie să subliniem acest lucru cu atât mai mult cu cât, după acordarea garanției, Guvernul francez a vrut să inițieze negocieri de Stat Major franco-române, iar Guvernul român, din motive de ordin politic, a preferat să evite asemenea discuțiuni.

³ Ibidem, p. 305.

Convorbiile de Stat Major ne-ar fi adus desigur toate lămuririle în privința aplicării garanției. Din ele ar fi rezultat, însă, angajamente ce am fi fost nevoiți să le luăm pentru aplicarea pe teren a unor măsuri militare pregătitoare în vederea organizării asistenței militare franco-britanice.

În ce privește detaliul chestiunilor puse de Marele Stat Major, cred că putem da răspunsuri în sensul următor:

I. În stadiul actual al conflictului (neextins în zona mediteraniană), în cazul unei agresiuni sovietice contra României când Turcia ar rămâne neutră, în ce măsură putem conta sprijinul franco-englez care decurge din garanțiile unilaterale și în special, în ce măsură putem conta pe intervenția flotei franco engleze în Marea Neagră?

Trebuie să distingem două elemente:

a) Asistența Angliei și a Franței în cazul unei agresiuni sovietice contra României.

Garanția franco-engleză din 13 Aprilie nu face nicio distincție în privința agresorului și asigură României asistența Angliei și a Franței în cazul oricărei acțiuni care i-ar amenința independența și căreia ar socoti de interesul său vital să reziste cu forțele sale naționale.

Garanția anglo-franceză, în teorie, joacă deci și în contra Uniunii Sovietice.

Nu trebuie să uităm, însă, că Tratatul anglo-polon nu făcea nici el o distincție în privința agresorului și că, cu toate acestea, Guvernul britanic n-a declarat război Uniunii Sovietice în ziua când trupele sale au invadat teritoriul polon. S-ar părea, însă, din unele lămuriri verbale ce ne-au fost date, că Franța și Anglia, sunt gata să considere garanția lor ca intrând în vigoare și în contra Uniunii Sovietice.

Asemenea asiguări erau cu atât mai necesar cu cât, în audiența pe care Dl. Tilea a avut-o la lordul Halifax în ziua de 10 Octombrie 1939, acesta i-a spus că Anglia vrea "să evite cu orice preț în prima fază complicațiuni cu Rusia, astfel încât dacă Anglia ar fi întrebată de România dacă garanția joacă și în contra Uniunii Sovietice, ar fi probabil nevoită să dea un răspuns negativ".

De atunci, însă, Dl. Tilea ne-a raportat că, în cursul convorbirii ce a avut-o la 25 Octombrie 1939 cu Sir Alexander Cadogan, Subsecretar de Stat permanent al lui Foreign Office, acesta i-a spus următoarele:

"Pe când în tratatul cu Polonia, prin clauza secretă, aplicarea garanției a fost limitată exclusiv la un atac german, garanția pentru România este în termeni generali fără să se fi stipulat limitele ei".

Pe de altă parte Dl. Ambasador Franasovici ne-a comunicat că, în cursul unei conversațiuni din 30 Octombrie 1939 cu Dl. Ambasador Coulondre, Director de Cabinet la Quay d'Orsay, care îndeplinește de fapt funcțiunile de Ministru al Afacerilor Străine francez, acesta i-a declarat că "în cazul unei agresiuni a Uniunii Sovietice flota engleză și flota franceză – trecând Strâmtoarele – ne-ar veni îndată în ajutor".

Dl. Ministru Bossy ne arată, tot la 30 Octombrie că dl. Poncet, Ambasadorul Franței la Roma, i-a declarat că, în cazul în care oricare stat ar ataca zona balcanică garanțiile anglo-franco-turce ar juca automatic.

Din cele de mai sus putem deduce că, întrucât putem să ne bazuim pe asigurări verbale, Anglia și Franța ne-ar veni în ajutor în cazul în care am fi atacați de Uniunea Sovietică.

b) Eventuala intervenție a flotei franco-britanice în Marea Neagră.

Pentru a-și da asistența în mod efectiv Franța și Anglia trebuie mai întâi să trimită în Marea Neagră o flotă cel puțin egală cu flota sovietică, spre a putea asigura transporturile de trupe și de material de război și ravitalierea României.

Potrivit art. 3 al Acordului franco-anglo-turc din 21 Octombrie 1939 combinat cu art. 19 al Convenției de la Montreux relative la Strâmători, ar urma ca Turcia să îngăduie trecerea prin Dardanele și Bosfor a flotei anglo-franceze.

Cu toate acestea Protocolul Nr. 2 anexat la Tratatul anglo-franco-turc prevede că angajamentele asumate de Turcia în virtutea aceluiași Tratat nu o vor putea constrânge la o acțiune având drept efect și consecință să ducă într-un conflict armat cu Uniunea Sovietică.

Dat fiind că Uniunea Sovietică ar amenința sigur Turcia cu o declarație de război în cazul în care ar permite trecerea flotelor anglo-franceze în Marea Neagră, Guvernul turc rămâne suveran de a aprecia dacă obligațiunile art. 3 al Tratatului anglo-franco-turc mai sunt în vigoare.

Dacă Guvernul turc invocă excepția prevăzută de Protocolul Nr. 2, cade art. 3 al Tratatului și, ipso facto nu mai joacă art. 19 al Convenției de la Montreux. Strâmătorile rămân închise în acest caz și asistența anglo-franceză nu ne poate fi dată în cea mai bună ipoteză decât printr-o eventuală debarcare de trupe la Salonic.

Nu trebuie să considerăm însă ca un lucru hotărât dinainte că Turcia se va pune la adăpostul excepțiunei prevăzute de Protocolul Nr. 2.

În această privință amintesc că Dl. Ambasador Stoica a întrebat pe Dl. Saracioglu, după eșuarea tratativelor pentru un Pact de asistență turco-sovietic și după semnarea atitudinii Turciei în privința trecerii flotelor anglo-franceze prin Strâmători în cazul când Rusia Sovietică ar ataca România?

Dl. Saracioglu a răspuns textual următoarele, Dlui Ambasador Stoica:

”În împrejurările actuale, un atac rusesc asupra României, care știm că se va apăra, nu mai este un eveniment care interesează România și Rusia, ci și celelalte State balcanice și pe noi bineînțeles. În acest caz Turcia va proceda cum îi dictează interesele de apărare a integrității sale, stabilind acțiunea sa de comun acord cu Franța și cu Marea Britanie”.

Acestea sunt elementele precise ce le posedăm pentru moment. Nu este vorba desigur de un angajament formal pe care să ne putem baza în sută în sută. Nu trebuie să uităm, însă, că Turcia nu are niciun interes să lase România să cadă victimă unei agresiuni rusești care ar putea duce apoi armatele rusești până la Adrianopole. Avem deci toate motivele să sperăm că Turcia nu va invoca excepțiunea prevăzută de Protocolul Nr. 2 și că formularea acelei rezerve n-a fost făcută decât ca un gest amical și probabil platonice față de Uniunea Sovietică.

2) În cazul unei agresiuni germano-ungare în contra României, când inițial Ru-

sia, ar fi neutră, care ar putea fi sprijinul franco-englez ce ni s-ar acorda ca urmare a garanțiilor unilaterale și în special în ce măsură și sub ce formă am putea beneficia de obligațiunea de "asistență" și "cooperare efectivă" la care Turcia s-a angajat față de Franța și Anglia pentru cazul când acestea ar fi angajate în ostilitățile de pe urma garanției date României (art. 3 din Tratat).

Pentru a putea ști care ar fi sprijinul militar efectiv pe care ni l-ar da Franța, Anglia și Turcia în cazul în care am fi atacați de Germania și Ungaria, am trebui să căutăm a preciza această chestiune cu Guvernele celor trei State. Ele ar profita desigur de acest prilej pentru a amorsa convorbirile de Stat Major pe care n-am crezut nimerit a le începe în primăvara trecută.

Faptul de a începe în momentul de față, convorbiri de Stat Major cu două din Puterile beligerante, ar putea fi interpretat ca o eșire din neutralitatea noastră. Pentru moment nu s-ar părea că situația ne impune să asumăm riscurile serioase pe care le comportă inițierea unor astfel de contacte între Statele Majore.

Un principiu rămâne, însă, câștigat: În conformitate cu art. 3 al Tratatului anglo-franco-turc, combinat cu art. 19 și 20 ale Convenției de la Montreux, Turcia este obligată să permită libera trecere prin Strâmțori a flotelor anglo-franceze. Singura excepție de la această obligație nu poate fi concepută decât doar în cadrul Protocolului 2 al Tratatului de la Ankara, în ipoteza în care Uniunea Sovietică – deși neutră – ar considera ca un "casus belli" față de Turcia, deschiderea Strâmțorilor pentru a lăsa libera trecere a flotelor anglo-franceze prin Strâmțori.

3) Dacă agresiunea în contra României s-ar produce ca urmare sau în acord cu o agresiune bulgară, atunci Turcia în conformitate cu scrisoarea dată de Mareșalul Fevzi Cakmak la 3.XI.1937 și comunicată de M.S.M. Ministerului Afacerilor Străine cu Nr. 1507 din 7.XII.1937, ar urma să-și mențină angajamentele de asistență contractate în cadrul Înțelegerii Balcanice.

Ca urmare se pune chestiunea dacă interpretarea asistenței turce din scrisoarea citată își menține valabilitatea.

După cum ne confirmă Dl. Ambasador Stoica, Turcia își menține în totul interpretarea ce a dat-o angajamentelor sale față de noi în cadrul Înțelegerii Balcanice în conformitate cu scrisoarea Mareșalului Fevzi Cakmak din 3 Noembrie 1937.

4) Ce anume obligațiuni militare a contractat Turcia (forma și cantitatea forțelor de intervenție) față de Franța și Anglia în afară de Balcani?

Precum și ce obligațiuni militare au contractat Anglia și Franța față de Turcia atât în Balcani cât și pe celelalte frontiere?

Cunoașterea acestor obligațiuni prezintă mare importanță pentru cazul generalizării actualului conflict fiindcă ele ar putea influența aportul militar al Turciei în Balcani.

Răspunsul la această întrebare este similar cu acela de la punctul 2. Cel mult ar putea Atașatul nostru militar de la Ankara să încerce să obțină lămuriri din partea Marelui Stat Major turc, fără ca demersul său să aibe caracterul unui demers oficial în numele autorităților noastre militare.

5) În textul tratatului anglo-franco-turc dat publicității, la art. 3 se precizează: ”atât timp cât vor rămâne în vigoare garanțiile date de Franța și Anglia, Greciei și României...”

În textele garanțiilor unilaterale date publicității nu există introdusă nicio clauză limitativă în timp.

Ca urmare este necesar a ni se preciza care este textul real al acelor declarații de garanție unilaterală sau care este sensul condițional al art. 3 din Tratat.

Garanțiile unilaterale franco-engleze reprezintă o inovație, deaceia ele nu pot fi examinate în cadrul unor criterii juridice bine stabilite. Textul lor nu prevede pe cât timp sunt valabile. Nu este în interesul nostru să cerem Angliei și Franței să precizeze care este această durată, căci am intra astfel pe calea înțelegerilor bilaterale pe care am socotit de interesul nostru să le evităm.

În mod logic ar urma ca garanțiile să fie valabile cât timp Anglia și Franța vor considera că România este amenințată de o agresiune.

Este evident, în același timp că Franța și Anglia sunt libere oricând să retragă garanția pe care ne-au dat-o în mod unilateral. Ele se vor putea baza oricând pe cutare sau cutare acțiune a noastră, pe care ar socoti-o contrară intereselor lor, pentru a-și retrage garanția.

6) În fine pentru orientarea lucrărilor M.S.M ar fi necesar să cunoaștem:

I) Dacă în încheierile sau acordurile politice ale Consiliului Permanent al I. B. sunt prevăzute chestiuni de interes militar în afară de cele pe care ați binevoit a ni le face cunoscut în ultima comunicare asupra acestei chestiuni prin scrisoarea Nr. 12.680 din 25 Februarie a. c.

II) Dacă întrunirea anuală a șefilor M.S.M. din I.B. care este prevăzută a avea loc în Iugoslavia și a cărei organizare revine M.S.M. jugoslav, mai poate fi oportună și posibilă.

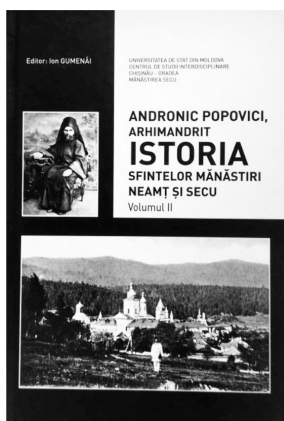
I) Toate hotărârile Consiliului Permanent al Înțelegerii Balcanice prezentând un interes militar s-au comunicat Marelui Stat Major.

II) Nu vedem niciun inconvenient ca întrunirea anuală a Șefilor Marelor State Majore a Statelor din Înțelegerea Balcanică să aibă loc în anul acesta ca în anul precedent. Rămâne ca Atașatul nostru militar la Belgrad să facă sondagii pe lângă Marele Stat Major jugoslav pentru a vedea dacă se fac pregătirile necesare în vederea întrunirii prevăzută pentru anul acesta în Iugoslavia.

În cazul când s-ar constata că Marele Stat Major jugoslav dorește să evite întrunirea, Ministerul Afacerilor Străine va face o intervenție la Belgrad pe cale diplomatică pentru a afla motivele acestei opuneri.

RECENZII

ANDRONIC POPOVICI, ARHIMANDRIT,
Istoria Sfintelor Mănăstiri Neamț și Secu
Vol. I. Studiu introductiv – pr. Doremidont (Bădărău),
transcrierea și prelucrarea textului - dr. hab. Ion
Gumenâi, Chișinău, Lexon-Prim, 2016, 344 p.; Vol.
II. Studiu introductiv – pr. Doremidont (Bădărău),
transcrierea și prelucrarea textului - dr. hab. Ion
Gumenâi, Chișinău, Lexon-Prim, 2019, 212 p.

Personalitatea lui Andronic Popovici (1820-1893) este încă insuficient cunoscută, deși prin scrierile sale călugărul cărturar a lăsat o întreagă moștenire culturală și duhovnicească, care a contribuit la luminarea întregii spiritualități românești de la est de Carpați. Format ca monah la mănăstirile Neamț și Secu și stabilit într-un anumit context istoric în Basarabia, la mijlocul secolului

al XIX-lea, a adus cu el o bună parte a „zestrei” sale spirituale și literare, a continuat să se manifeste ca un bun cunoscător al istoriei românești. În perioada aflării la Neamț a adunat valoroase surse documentare, care l-au ajutat să-și manifeste harul religios, literar și istoric deopotrivă. A contribuit în mare măsură la edificarea așezământului monahal de la Chițcani (mănăstirea Noul Neamț), iar mai târziu a fost și starețul acestuia, a pus bazele unei mari biblioteci de carte românească și străină, devenind în deceniile următoare cea mai bogată în cărți instituție monahală din Basarabia.

Încorporarea Basarabiei în componența URSS și evenimentele ce au urmat după cel de-al Doilea Război Mondial au condus la inocularea în rândul popula-

ției a ateismului militant, în consecință, au fost închise lăcașele de cult și distruse un mare număr de cărți manuscrise și tipărite din bibliotecile bisericilor de mir și mănăstirești. Prin străduința colaboratorului Arhivei Naționale a Republicii Moldova (atunci Arhiva de Stat a RSSM), Alexandru Nichitici, în 1962, după închiderea mănăstirii Noul Neamț, cărțile ce urmau a fi distruse au fost depozitate în fondurile acestei instituții, mai târziu, fiind inventariate de cercetătoarea Valentina Pelin. Printre ele se aflau și scrierile duhovnicului Andronic, alte manuscrise și tipărituri vechi. Contextul politic din acea perioadă nu a permis valorificarea cărților depozitate în arhive, biblioteci și muzee. Abia după dispariția Imperiului sovietic, în 1991, interesul pentru scrierile vechi, laice și religioase a crescut simțitor, iar prin eforturile cercetătorilor au devenit cunoscute numeroase personalități culturale ale românilor și operele lor. Una dintre marile personalități culturale ale neamului românesc este arhimandritul Andronic Popovici, creatorul unei bogate opere religioase, literare și istorice, cunoscută parțial mediului științific.

Opera arhimandritului Andronic Popovici, considerat de istoricul P. Constanțescu-Iași ca fiind „din familia cronicarilor, ca un întârziat urmaș al lor”, este puțin cunoscută. În istoriografia românească se vorbește, de cele mai multe ori, de scrierile sale din bibliotecile din România. În fondurile Arhivei Naționale a Republicii Moldova se află peste 40 de manuscrise ale sale - scrieri originale, compilații sau copieri, în total, la vreo 10 mii de pagini scrise. Or, aceasta este dovada sânguinței și dorinței de valorificare a trecutului nostru istoric. Intenția de a edita lucrările acestei ilustre personalități a rămas de mai mult timp un deziderat în știința istorică românească. În pofida eforturilor depuse de duhovnicul Andronic de a publica lucrarea *Istoria Sfintelor Mănăstiri Neamț și Secu*, în varianta a patra, expusă în 10 volume, ea a rămas în manuscris, iar originalul poate fi consultat la Arhiva Națională a Republicii Moldova, în fondul 2119, inventar 3, dosarele 53 și 93 (vol. I), 71 (vol. II), 64 (vol. III), 70 (vol. IV), 82 (vol. V), 72 (vol. VI), 73 (vol. VII), 74 și 75 (vol. VIII), 89 (vol. IX) și 77 (vol. X).

În această ordine de idei, salutăm și apreciem efortul dr. hab. Ion Gumenăi, cercetător științific principal la Institutul de Istorie, unul dintre cei mai buni cunosători ai paleografiei, și a pr. Dorimedont (Bădărău), de la mănăstirea Zăbrieni, pasionat de viața și activitatea lui Paisie Velicicovschi și Andronic Popovici, de a edita opera arhimandritului Andronic, aflată în prezent la arhiva din Chișinău. Prin efortul conjugat al acestor doi cercetători, scrierile lui Andronic Popovici au intrat și vor intra încă în circuitul științific românesc. Datorită acestor eforturi, în 2016, a fost editat primul volum al *Istoriei Sfintelor Mănăstiri Neamț și Secu*, elaborat de arhimandritul Andronic Popovici, lucrare aprobată de Comisia de selecție pentru editarea cărții naționale ce activează în cadrul Ministerului Culturii al Republicii Moldova și realizată în cadrul Proiectului 11.817.07.29F - *Studierea și valorificarea patrimoniului documentar privind istoria Republicii Moldova*. Peste trei ani, în 2019, a fost tipărit al doilea volum a lucrării, realizat în cadrul Proiectului 15.817.06.22F - *Valorizarea patrimoniului național documen-*

tar al Republicii Moldova (surse istorico-religioase), direcția 16.06 - Patrimoniul național și dezvoltarea societății.

Primul volum începe cu un amplu și valoros studiu introductiv, redactat de pr. Dorimedont (Bădărău), în care se descrie viața și activitatea duhovnicului Andronic, considerat ca fiind „ultimul cronicar” al secolului al XX-lea. În expunerea sa, autorul studiului pe lângă scrierile lui Andronic utilizează și alte lucrări publicate despre viața și activitatea arhimandritului, dovadă a cunoașterii prin excelență a vieții, personalității și operei literare a duhovnicului Andronic. Sunt reflectate pe larg principalele crâmpie din viața și activitatea arhimandritului Andronic Popovici: predecesorii și copilăria fiului de preot, ucenicia viitorului monah, ascultările monahale, călătoriile la Locurile Sfinte, activitatea sa de apărător al spiritualității paisiene, plecarea de la mănăstirea Neamț, aportul său la întemeierea Mănăstirii Noul Neamț din Basarabia, activitatea sa de stareț al acestei sfinte mănăstiri, debutul literar și preocupările cultural-literare la mănăstirile Neamț și Noul Neamț, moștenirea culturală și spirituală (p. 7-70).

Urmează redarea textului despre istoria mănăstirii Neamț, care începe cu un preambul intitulat *Sfânta Făcătoarea de minuni icoană a Maicii Domnului numită nemțană cea dăruită de împăratul grecu Ioan Paleologul domnului Moldovei Alexandru cu multe alte odoare și moșii Sf. lavre Neamțului la anul 1401* (p. 71) și imaginea icoanei (p. 72).

Textul duhovnicului Andronic despre mănăstirea Neamț începe cu *Înainte cuvântare către cetitori la această Sf(ă)ntă istorie a Moldovei* (p. 73-87) urmat de *Istorie pentru începerea și zidirea și întemeierea și înzestrarea sf(i)nteii mării monastiri a Preaslăvitei Înălțării D(o)mnului D(u)mnezeu și Mântuitorului nostru Ii(su)s H(risto)s, care în de obște să zice a Neamțului în Prințipatul Moldaviei, și pentru munții și apele și tot hotarul ce este înprejurul eii și pentru toate celelalte averi ale eii* (p. 88-327).

Din însemnările scrise pe cărțile vechi de duhovnicul Andronic, pe care am avut prilejul să le identific și să le translitez în ultimii ani, am constatat că acesta avea un scris caligrafic, ușor de lecturat. În procesul transliterării textului editorii au păstrat varianta inițială și au intervenit doar în cazul necesității de completare a grafemelor lipsă, care au fost adăugate în paranteze rotunde.

În vederea unei mai bune înțelegeri a conținutului lucrării, editorii au inclus la sfârșitul volumului un *Glosar*, în care sunt explicate cuvintele arhaice sau cele de sorginte lingvistică străină (p. 328-331). De asemenea, *Indicii de nume* și *Indicii geografici* (p. 322-344) de la sfârșitul lucrării facilitează în mare măsură accesul la informația din textul *Studiului introductiv* și din conținutul lucrării originale, transliterat de dr.hab. Ion Gumenăi.

Volumul II al lucrării, care este continuarea primului volum, conține istoria mănăstirii Secu. Volumul începe cu un studiu introductiv redactat de pr. Dorimedont (Bădărău), în care este reflectată viața și activitatea duhovnicului Andronic la mănăstirea Secu: viețuitor al sfântului locaș, activitatea literară, istoriograf

al mănăstirii Secu etc. Pr. Dorimedont susține că există două variante ale acestei *Istории*: prima, scrisă în 1874, cu un volum de 187 file, identificată de Mitropolitul Nestor Vornicescu înainte de 1974 la Piatra Neamț, și a doua variantă care se păstrează la Chișinău. Deși această variantă are doar 162 de file, pr. Dorimedont consideră că este mai consistentă ca și conținut decât cea de la Piatra Neamț.

Urmează textul scris de duhovnicul Andronic și transliterat de dr. hab. Ion Gumenăi: *Istorie pentru începerea și zidirea și buna întemeiere a Sf(i)nteii monastirii a Tăierei preacinstiului cap al Sf(ă)ntului, slăvitului marelui Proroc înainte mergătorului și botezătorului D(o)mnului Ioan care îndeobște să zice Secul ce este în Prințipatul Moldaviei și pentru munții, și pădurile, și pâraiele, și tot hotarul ce este înprejurul eii. Și pentru puterea de la toți domnii și stăpânitorii Moldaviei care o au dată călugării dintru această sf(ă)ntă monastire spre a le stăpâni pre acestea în veaci, nerușuit și nerăpita de cineva asemenea și pre toate celalte aceli ale eii* (p. 27-194).

Volumul mai conține *Glosar* (p. 195-198), *Indice de nume* (p. 200-207) și *Indice geografic* (p. 208-212). De asemenea, la sfârșitul volumului, editorii au inclus o listă sumară de *Abrevieri* (p. 199), utilizate în notele din *Studiul introductiv*.

Este de apreciat acuratețea cu care a fost transcris și prelucrat textul lui Andronic, cu respectarea tuturor rigorilor impuse acestui tip de lucrări, efort datorat dlui dr. hab. Ion Gumenăi, unul dintre cei mai competenți paleografi români.

Apreciem efortul depus de dr. hab. Ion Gumenăi și pr. Dorimedont (Bădăraș) de a include în circuitul științific opera duhovnicului Andronic ca fiind unul absolut necesar. Prin publicarea acestor volume se vor descoperi alte orizonturi ale culturii românești din secolul al XIX-lea și mai ales ale culturii prin carte în Basarabia aflată sub dominație țaristă. Cu certitudine, editarea acestor volume va spori interesul științific pentru scrierile literare, religioase și istorice ale arhimandritului Andronic Popovici, iar colaborarea dintre dr. hab. Ion Gumenăi și pr. Dorimedont (Bădăraș) va continua și în viitor vor fi editate și alte volume scrise de arhimandritul Andronic Popovici, care actualmente se păstrează la Arhiva Națională a Republicii Moldova.

Igor Cereteu*

* Igor Cereteu, doctor habilitat în istorie, șef secție Istorie medievală, Institutul de Istorie.

**Ігор Лильо, Греки на території Руського
воеводства у XV-XVIII ст., Львів, 2019, 384 р.
(Grecii pe teritoriul Voievodatului Rus în sec. XV-XVIII).**

Lucrarea cercetătorului din Liov Ihor Lylo este dedicată uneia dintre problemele importante ale relațiilor politice, economice și comerciale din centrul și Estul Europei în perioada secolelor XV-XVIII. De la bun început vom spune că suntem în fața unei lucrări foarte importante, care merită studiată și analizată cu atenție. Autorul de mai multă vreme este cunoscut în mediile științifice internaționale ca un specialist notoriu în problematica comunității grecești constituite la Liov, începând cu sec. al XV-lea. Spectrul activității acestora a fost unul foarte larg, de unde și urmele impunătoare pe care comunitatea greacă le-a lăsat pe întregul continent. Putem spune că grecii, alături de alți comercianți, diplomați etc. din alte etnii, au fost aceia care au unit Europa în jurul Mediteranei, repetând oarecum experiența din antichitate. Și chiar dacă noile tendințe politico-economice în Europa vor deveni din ce în ce mai pronunțate, Mediteraneană va rămâne axa care va lega încă pentru multă vreme țările și popoarele care locuiau în preajmă.

Acest subiect interesează și istoriografia românească, atât timp cât mai ales Țara Moldovei era ancorată comerțului de tranzit pe o linie care lega Marea Baltică de Marea Neagră, iar prin aceasta și de Marea Mediteraneană. Abordarea unui subiect ca acesta este unul foarte dificil, dar autorul a reușit să rezolve dificultățile care au apărut inerent în fața sa. Este vorba, în primul rând, de bibliografia bogată și în mai multe limbi publicată în mai multe țări. Ihor Lylo a adunat cu atenție o bună parte din această bibliografie și a utilizat-o în lucrarea sa. Doar literatura în domeniu în câteva limbi numără 507 titluri. În lucrare au fost folosite și lucrările istoricilor români. La această listă bibliografică impresionantă se adaugă și o nu mai puțin impresionantă listă de izvoare editate. Cu siguranță, însă, cea mai importantă parte a surselor folosite de autor sunt cele inedite. Arhivele din Liov sunt extrem de bogate în materiale istorice și sunt indispensabile pentru cunoașterea realităților petrecute în întregul spațiu central și est-european. Totodată, imensitatea lor te copleșește, iar cel care dorește să abordeze un subiect complex cum este cel legat de diferite comunități, în cazul dat cea greacă, trebuie să parcurgă o imensitate de materiale pentru a ajunge la rezultatul scontat. O să evocăm aici că tocmai din această privință, arhivele din Liov, foarte puțin cercetate de istoricii români, reprezintă o sursă inestimabilă pentru istoria noastră. Revenind la sursele istorice utilizate de autor, vom menționa aici Arhiva Istorică Centrală de Stat a Ucrainei, orașul Liov: f. 9 Judecătoria orașenească din Liov; f.13 Judecătoria orașenească din Przemyśl și

mai ales f.52 Magistratul orașului Liov, registrul I și registrul II (Officium consularre). Ihor Lylo a utilizat și materiale din f. 129 Institutul Stavropighiei, susținută de-a lungul timpului și de domnii români. În lucrare au mai fost utilizate materiale și din alte fonduri din această arhivă. Un loc important îl ocupă materialele din Biblioteca Științifică din Liov Stefanik, fostă Ossolinski.

Din capitolele lucrării menționăm: Începuturile formării comunității grecești pe teritoriul statului Halici-Volinia și al Regatului Poloniei sec. XII-XV; Cauzele și căile de migrare ale grecilor pe teritoriul cnezatului Rus în sec. XVI-XVII; Problemele economice și juridice ale integrării grecilor pe teritoriul voievodatului Rus în sec. XV-XVIII; Locul grecilor în spațiul civil al Liovului; Grecii în politica internațională a Recipospolitei, Moldovei, Moscovei și a Hatmanatului Ucrainean; Contribuția grecilor în cultura materială a locuitorilor din voievodatul Rus în sec. XVI-XVII; Fenomenul grec al Zamostiei (1591-1706).

În capitolul al X-lea au fost realizate scurte referințe despre cele mai importante neamuri ale grecilor din Liov în perioada secolelor XVI-XVIII: Aloizi, Afendic, Vevelli, Isarovici, Corniact, Langis, Mazzapeti, Mazarachi, Papara. Toate aceste neamuri prezintă un interes deosebit și pentru istoria noastră, prin activitatea de tranzit pe care Moldova o avea pentru produsele pe care ei le duceau în Liov.

Prin urmare, ne aflăm în fața unei cărți importante despre comunitatea greacă din Liov. Lucrarea de față este relevantă și pentru cunoașterea trecutului nostru, deoarece grecii veneau și plecau înapoi prin Moldova. La noi ei aveau puncte de tranzit, după care plecau mai departe. Mulți dintre acești greci erau negustori. Unii dintre ei se vor împământeni în Polonia și vor ocupa funcții importante în ierarhia politică de acolo, cum a fost cazul lui Constantin Corniact. Totodată, accentuarea statutului de suzeranitate otomană, legăturile tot mai strânse ale candidaților la tronul Moldovei cu finanțele de la Constantinopol au adus țara noastră în circuitul larg al bunurilor și mai ales al influențelor pe care aceste neamuri, unele foarte bogate, le aveau. De aceea, unii reprezentanți ai acestora se vor stabili în Țările Române, unde vor începe o viață nouă.

Studierea unei asemenea teme este posibilă doar prin apelul la contribuția specialiștilor din mai multe țări. Reprezentanții caselor comerciale traversau teritorii foarte mari pentru a face posibil nu numai schimbul de mărfuri, dar și de valori, în general. Fără cunoașterea acestor fenomene devine imposibilă cunoașterea dinamicii societății în spațiul central și Sud-Est european, într-o perioadă extrem de complexă.

Îl felicităm, așadar, pe autor cu prilejul acestei realizări frumoase și așteptăm noi contribuții în acest domeniu extrem de important al istoriografiei contemporane.

*Valentin Constantinov**

* **Valentin Constantinov**, doctor habilitat în istorie, cercetător științific principal, Institutul de Istorie.

VIAȚA ȘTIINȚIFICĂ

O NOUĂ EDIȚIE A OPERELOR LUI DIMITRIE CANTEMIR

La 4 martie curent, în incinta Bibliotecii Naționale din Chișinău, au fost lansate trei scrieri ale lui Dimitrie Cantemir, editate recent, – *Divanul*, *Descrierea stării de odinioară și de astăzi a Moldovei*, *Istoria creșterilor și a descreșterilor Curții otthmanice sau aliothmanice*. Cărțile au apărut la Editura „Știința”, în prestigioasa colecție „Moștenire”, în cadrul căreia au văzut anterior lumina *Istoria ieroglifică și Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*. Toate volumele amintite au fost îngrijite de reputați cantemirologi de pe ambele maluri ale Prutului – Virgil Cândea, Stela Toma, Andrei Eșanu, Valentina Eșanu. O premieră pentru spațiul basarabean o constituie ediția critică a *Descrierii Moldovei*, bazată pe toate manuscrisele latine ale lucrării, precum și monumentală istorie a Imperiului Otoman. Ambele opere au fost traduse în română de regretatul Dan Slușanschi (1943-2008), unul dintre cei mai apreciați filologi clasiști din România. Menționez că Dan Slușanschi a mai pregătit edițiile critice ale altor scrieri latine ale principelui-filosof (*Despre numele antice și de astăzi ale Moldovei*, *Istoria moldo-vlahică*, *Viața lui Constantin Cantemir*, *Mic compendiu asupra întregii învățăături a logicii*), precum și o nouă tălmăcire a capodoperelor antice *Iliada*, *Odiseea* și *Eneida*.

Pe parcursul lansării, mai mulți cercetători și oameni de cultură s-au pronunțat asupra importanței valorificării scrierilor lui Cantemir. Criticul literar Mircea V. Ciobanu, moderatorul evenimentului, a remarcat faptul că, până în prezent, în colecția „Moștenire” au apărut doar două serii ample de autor – operele lui Bogdan Petriceicu-Hasdeu (în 17 volume) și cele ale lui Dimitrie Cantemir (5 volume). Realizarea acestei valoroase colecții, cuprinzând operele clasicilor români în ediții științifice, se datorează perseverenței directorului Editurii „Știința”, Gheorghe Prini, și a redactorului Mihai Papuc. În aceeași ordine de idei, acad. Mihai Cimpoi a remarcat faptul că editorii de la Chișinău reiau un proiect mai vechi al Academiei Române, demarat încă la sfârșitul secolului al XIX-lea, dar rămas nefinalizat, de a publica integrala operei cantemirene. Una din principalele dificultăți în realizarea unei asemenea ediții e faptul că, în România și Republica Moldova, există prea puțini specialiști care ar cunoaște limbile în care a scris Cantemir. În afară de română, domnul Moldovei a mai utilizat latina, greaca, turca (în alfabet arab) și rusa.

Prezentă la manifestare, dr. hab. Ioana Feodorov, cercetător științific, gradul I, la Institutul de Studii Sud-Est Europene (București), a evocat preocupările ta-

tălui său, academicianul Virgil Cândea (1927-2007), pentru cercetarea și publicarea lucrărilor lui Dimitrie Cantemir. Începând din anii de studii la universitate, V. Cândea a fost pasionat de tratatul filosofic *Divanul*, tipărit la Iași, în 1698, în română și în greacă. Conștient cât de dificilă este lectura unui text în limba română de la sfârșitul veacului al XVII-lea, savantul a ținut să traducă versiunea greacă în româna contemporană, pentru a fi accesibilă unui cerc mai larg de cititori. Astfel, ediția *Divanului*, apărută recent la Chișinău, cuprinde originalul românesc, traducerea textului grec, un studiu introductiv și comentarii de Virgil Cândea. Însă editarea acestei lucrări nu se oprește aici. Vizitând o mănăstire de pe Muntele Sinai, V. Cândea a descoperit un manuscris al *Divanului*, tradus în limba arabă de Athanasios III Dabbas, mitropolit de Antiohia, în 1705. *Divanul* s-a bucurat de popularitate în mediul creștinilor din Orientul Apropiat, fiind uneori atribuit Sfântului Vasile cel Mare. Interesat de acest manuscris, precum și de alte aspecte ale culturii arabilor creștini, Virgil Cândea și-a îndrumat fiica să studieze filologia arabă. Între preocupările doamnei Ioana Feodorov se numără traducerea *Divanului* din limba arabă în română, pentru a realiza o nouă ediție, cuprinzând toate versiunile scrierii.

Acad. Andrei Eșanu de la Institutul de Istorie a împărtășit amănunte privind pregătirea ediției unei alte scrieri celebre – *Descrierea Moldovei* (titlul său complet este *Descrierii stării de odinioară și de astăzi a Moldovei*). Deși până în prezent au apărut numeroase ediții ale *Descrierii* în română, de cele mai multe ori, acestea se întemeiază pe traducerea germană a lucrării (1770-1771), nu pe originalul latin. Traducătorul german, Johann Ludvig Redslob, a realizat-o în grabă, fără a cunoaște realitățile din arealul est-carpatic, fapt care a cauzat omisiuni și inexactități. Până și în edițiile Academiei Române (din 1872-1875, respectiv, 1973), având text latin și român, nu au fost colaționate toate manuscrisele, fiind prezente erori de lectură și scăpări. Istoricii Andrei și Valentina Eșanu au reușit să obțină microfilmele celor trei manuscrise latine ale *Descrierii* (două se păstrează în Arhiva Institutului de Manuscrise Orientale al Academiei de Științe a Rusiei, din Sankt Petersburg, iar unul – în Biblioteca Națională Științifică „M. Gorki” din Odesa). Ei le-au pus la dispoziția filologului Dan Slușanschi, care a pregătit o ediție critică, iar soții Eșanu au semnat studiul introductiv și comentariul istoric (2 vol., București, 2006-2007). Dan Slușanschi își dorea ca noua traducere a *Descrierii Moldovei* să fie tipărită și la Chișinău, fapt care s-a îndeplinit, cu regret, doar după plecarea sa în eternitate. Aceluiași traducător îi datorăm versiunea românească a cărții *Istoria creșterilor și a descrescărilor Curții otomane sau aliothmanice*, manuscrisul latin al căreia a fost descoperit de Virgil Cândea în biblioteca Universității din Harvard (SUA). Dan Slușanschi a lucrat la tălmăcirea acestei scrieri impunătoare până în ultimele zile ale vieții, ea fiind publicată postum la Editura „Paideia” din București. Echipa de la „Știința” a corectat mai multe erori strecurate în ediția anterioară, realizând „o capodoperă editorială”, după aprecierea academicianului Andrei Eșanu.

Despre valoarea cărților lansate au vorbit și alți cercetători ai operei cantemi-rene: dr. hab. Victor Ghilaș – autorul monografiilor *Dimitrie Cantemir în istoria culturii muzicale*, *Dimitrie Cantemir-muzicianul în contextul culturii universale*, dr. hab. Gheorghe Bobâna, care a îngrijit ediția D. Cantemir, *Opere filosofice alese* (în limba rusă). În cadrul lansării au mai participat Elena Pintilei, directoarea Bibliotecii Naționale, Gheorghe Prini, directorul Editurii „Știința”, redactorul Mihai Papuc, scriitorii Vladimir Beșleagă și Iulian Filip, criticul literar Ana Bantoș, istoricii Valentin Constantinov, Igor Cereteu ș.a. Prezența personalităților menționate e o mărturie elocventă că viața și opera lui Dimitrie Cantemir prezintă un interes major pentru oamenii de cultură și specialiștii din diverse ramuri ale științelor umaniste. Apariția la Chișinău a scrierilor menționate, în ediții revăzute și completate, ne amintește o dată în plus faptul că moștenirea culturală este un liant care îi unește pe românii de pretutindeni, indiferent de vremelnicele hotare politice.

Andrei Prohin*

* **Andrei Prohin**, doctor în istorie, cercetător științific, Muzeul Național de Etnografie și Istorie Naturală.

AVIZ
asupra condițiilor publicării materialelor
în Revista de Istorie a Moldovei

Articolele se prezintă în limba română sau în alte limbi europene (engleză, franceză, germană, spaniolă, rusă, italiană etc.), însoțite de un rezumat. Materialele prezentate (studii, articole, comunicări, recenzii, teze etc.) trebuie să corespundă standardelor edițiilor științifice.

Fiecare articol trebuie să includă:

- **Textul.** Volumul articolului să nu depășească, de regulă, 1,5 c.a. (aproximativ 28-30 pagini, cel al recenziilor 3-4 pagini. Manuscrisul se va prezenta în varianta scrisă și electronică: **Word, Times New Roman; Font size 12; Space 1,5.** Autorii sunt rugați să prezinte materialele în redacția finală.

- **Referințele bibliografice** în format electronic: **Word, Times New Roman; Font size 10; Space 1**, se plasează după text și cuprind: **numele și prenumele autorului, titlul lucrării, locul editării, denumirea editurii, anul, pagina.** Referințele se dau în Footnote.

- **Rezumatul.** Articolele trebuie să fie însoțite, în mod obligatoriu, de un rezumat tradus într-o limbă de circulație internațională (engleză, franceză, spaniolă etc.), cuprinzând 400-500 de caractere; comunicările mici și recenziile nu vor avea rezumate.

- **Date despre autor.** La finele textului se anexează următoarele informații despre autor: **numele și prenumele, gradul științific și didactic, funcția, instituția, adresa, telefon, fax, e-mail.**

- **Data prezentării articolului.**

- **Materialul ilustrativ** se prezintă în format **A4**, sub o formă grafică clară, cu numerotarea poziției fiecărui obiect, însoțit de o legendă. Imaginile și tabelele trebuie să fie numerotate și însoțite de explicații.

Articolele sunt recenzate de cel puțin 2 recenzanți, precum și de membrii Colegiului de redacție. După caz, la recenzarea materialelor sunt invitați experți din afara Institutului și a Colegiului de redacție. Opinia și observațiile recenzanților sunt aduse la cunoștința autorului. Articolul se publică după convorbirea autorului cu recenzanții și acceptarea materialului prezentat. Manuscrisele și varianta electronică a textului se prezintă secretarului responsabil al Colegiului de redacție sau pe adresa: Institutul de Istorie, str. 31 august 1989, nr. 82, of. 322, Md-2012, Chișinău sau trimise prin e-mail: directorhistory.asm.md Telefon: 23-33-10.

Colegiul de redacție decide asupra materialelor inserate în revistă.

Cercetările, interpretările și concluziile expuse în materialele publicate aparțin autorilor și nu pot fi considerate ca reflectând politica editorială și opinia Colegiului de redacție sau ale Institutului de Istorie.

Retipărirea materialelor din Revista de Istorie a Moldovei se face cu acordul în scris al Redacției.